

T.C.
MİMAR SİNAN GÜZEL SANATLAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ORTAÇAĞ TARİHİ PROGRAMI

**Başlangıçtan XIII. Yüzyıla Kadar Karadeniz'in Kuzeyi İle İlgili Doğu Ve
Batı Menşeli Yazılı Kaynaklar
(Yüksek Lisans Tezi)**

Hazırlayan
20086011
Selahattin ANATÜRK

Danışman:
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL

İstanbul, 2010

Selahattin ANATÜRK tarafından hazırlanan **Başlangıçtan XIII.Yüzyıla Kadar Karadenizin Kuzeyi İle İlgili Doğu ve Batı Menşeli Yazılı Kaynaklar** adlı bu çalışma aşağıda adları yazılı jüri üyelerince Oybirliğiyle / ~~Oyçokluğuyla~~ Yüksek Lisans Tezi olarak Kabul Edilmiştir.

Kabul (Sınav) Tarihi : 16 / 06 / 2010

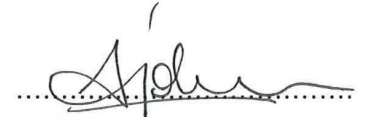
(Jüri Üyesinin Ünvanı , Adı , Soyadı ve Kurumu) :

İmzası :

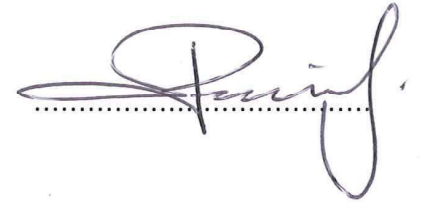
Jüri Üyesi : Prof.Dr.Ahmet TAŞAĞIL (Danışman)

Jüri Üyesi : Doç.Dr.Aydın USTA

Jüri Üyesi : Yrd.Doç.Dr.İsmail MANGALTEPE (İ.Ü.Öğr.Üy.)

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	XI
ÖZET	XIII
ABSTRACT	XIV
KISALTMALAR LİSTESİ	XV
GİRİŞ	1
1. Sözlü Kaynaklar	2
1.1. Mitoloji, Efsane, Destan ve Eski Türk İnançları	3
1.2. Destanların Ortaya Çıkışı	5
2. Arkeolojik Buluntular	7
2.1. Taş Çağı (M.Ö. 10.000-M.Ö. 1700)	8
2.2. Bakır Çağı (M.Ö. 2500-1700)	8
2.3. Tunç Çağı (M.Ö. 1700-1000)	9
2.4. Demir Çağı	10
3. Kültür Kelimesinin Manası	12
3.1. Türkler'in İlk Arkeolojik Kültür Bölgeleri	13
3.2. Türkler'in Batı Orta Asya'daki İlk Kültür Çevreleri	15
3.2.1. Anav Kültürü (M.Ö. 4000–1000)	15
3.2.2. Ceytun Kültürü	16
3.2.3. Kelteminar Kültürü (M.Ö. 3000)	17
3.3. Türkler'in Orta ve İç Asya'daki İlk Kültür Çevreleri	18
3.3.1. Afanasyevo Kültürü (M.Ö. 3000–1700)	18
3.3.2. Andronovo Kültürü (M.Ö. 1700–1200)	20
3.3.3. Karasuk Kültürü (M.Ö. 1200–700)	21
3.3.4. Tagar ve Taştık Kültürleri (M.Ö. 700–100)	23
4. Yazılı Kaynaklar	25
4.1. Kitabeler	26
4.1.1. Peçenek Kitabeleri	28
4.1.2. Bulgar Yazıtları	28
4.1.3. Sekel Yazıtları	29

4.2. Sözlükler.....	30
4.2.1. Codex Cumanicus.....	30
4.2.2. Et- Tuhfetu'z-Zekiyye fi'l-Lugati't-Türkiyye.....	31
4.2.3. Mukaddimetü'l-Edeb.....	33
4.3. Seyahatnameler.....	34
4.3.1. Kosmas İndikopleustes.....	35
4.3.2. Ruy Gonzales Clavijo.....	35
4.3.3. Marco Polo.....	37
4.3.4. Johannes Plano Carpini.....	39
4.3.5. Wilhelm Rubruk.....	40

I. BÖLÜM

1. BİZANS TARİHİ KAYNAKLARI.....	42
1.1. Ammianus Marcellinus.....	45
1.2. Priskos.....	48
1.3. Ambrosius.....	50
1.4. Mavrikios.....	51
1.5. Eunapius.....	52
1.6. Olympiodoros.....	53
1.7. Zosimos.....	53
1.8. Philostorgios.....	54
1.9. Sokrates.....	55
1.10. Sozomenos.....	56
1.11. Theodoretos.....	56
1.12. Kallinikos.....	57
1.13. Magnus Felix Ennodius.....	58
1.14. Symeon Metaphrastes.....	58
1.15. Ioannes Epiphaneus (John Epiphania).....	59
1.16. Mytiline (Midilli Adası) Psikoposu Zacharias.....	59
1.17. Kosmos Indikopleustes.....	60
1.18. Prokopios.....	60
1.19. Agathias.....	63
1.20. Ioannes Malalas.....	64

1.21. Theophanes Byzantios.....	64
1.22. Menandros.....	65
1.23. Evagrios.....	67
1.24. Sirmium Tuğla Kitabesi.....	67
1.25. Eustratios.....	68
1.26. Flavius Cresconius Corippus.....	68
1.27. John Nikiu.....	69
1.28. Georgios Pisides.....	69
1.29. Theodoros Synkellos.....	70
1.30. Ionnes Antiocheus.....	70
1.31. Chronicon Paschale, Chronicon Alexandrinum ve Chronicon Constantinoplitanum	71
1.32. Geographus Ravennas.....	72
1.33. Theophannes Confessor.....	72
1.34. Nikephoros.....	74
1.35. Aziz Demetrios.....	74
1.36. Georgios Monachos.....	76
1.37. Sergios.....	76
1.38. Patrik Germanos.....	77
1.39. Joseph Genesios.....	78
1.40. Ionnes Kameniates.....	79
1.41. Nikolaos Mystikos.....	80
1.42. Mikhail Psellos.....	80
1.43. Mikhail Attaleiates.....	82
1.44. Ioannes Skylitzes.....	82
1.45. Kekaumenos.....	83
1.46. Anna Komnena.....	84
1.47. Niketas Khoniates.....	85
1.48. Ionnes Kinnamos.....	86
1.49. Georgios Akropolites (1217–1282).....	87
1.50. Nikephoras Gregoros (1296–1360).....	88
1.51. Georgios Akropolites.....	88

1.52. Kyzikos'lu Theodoros Skutariotes.....	89
1.53. Georgios Pachymeres.....	89
1.54. Nikephoros Gregoros.....	90
1.55. Atinalı Laonikos Khalkokonyles.....	90
1.56. Georgios Sphrantez.....	91
1.57. Scriptor Incertus.....	92
1.58. Asterios.....	92
1.59. Damaskios.....	92
1.60. Inscriptio Avaris.....	93
1.61. Kosmas Indikopleustes.....	93
1.62. Andreas Kaisareus.....	94
1.63. Piskopos Johannes.....	94
1.64. Methodios Patereus.....	94
1.65. Brontologium.....	95
1.66. Historia Avararum.....	95
1.67. Ioel.....	95
1.68. Vita Demetrii.....	96
1.69. Anonymi Excerpta.....	96
1.70. Chronica Byzantina.....	96
1.71. Inscriptiones Bulgaricae.....	97
1.72. Ioseph Genesios.....	97
1.73. Philotheos.....	97
1.74. Theophanes Continuatus.....	98
1.75. Vita Martyrum Amoriensium.....	98
1.76. Vita Panaratii.....	98
1.77. Epitome.....	99
1.78. VI. Leon'un Savaş Taktiği.....	99
1.79. VII. Konstantinos Porphyrogennetos (913-959).....	99
1.80. Carmen Anonimi.....	100
1.81. Miracula Georgii.....	100
1.82. Suidas.....	100
1.83. Leon Diakonos.....	101

1.84. Chronicon Monembasiae.....	101
1. 85. Chronican Bruxellense.....	102
1.86. Historia Imperaorum.....	102
1.87. Ioannes Mauropus.....	103
1.88. Ioannes Skylitzes Continuatus.....	103
1.89. Ioannes Antiochien.....	103
1.90. Ioannes Tzetzes.....	104
1.91. Ioannes Zonaras.....	104
1.92. Konstantinos Manasses.....	104
1.93. Nikephoros Bryennios.....	105
1.94. Theodoros Prodromos.....	105
1.95. Gregorios Kyprios.....	106
1.96. Theodoros Skutariotes (Üsküdarlı).....	106
1.97. Konstantinos Akropolites.....	106
1.98. Michael Glykas.....	107
1.99. Nikephoros Kallistos Xanthopulos.....	107
1.100. Pulologos.....	107
1.101. Georgios Pelogonia.....	108
1.102. Georgios Chrysokokkes.....	108
1.103. Ioannes Kantakuzenos (1347–1354).....	108
1.104. Konstantinos Laskaris.....	109
1.105. Inscriptiones Variae.....	109
1.106. Isidoros.....	109
1.107. Leon Sophos.....	110
1.108. Notitiae Populis.....	110
1.109. Symeon Megistros.....	110
1.110. Vita Gregentii.....	111
1.111. Vita Guriae.....	111
1.112. Vita Hypati.....	111
1.113. Vita Photinae.....	111

II. BÖLÜM

2. ROMA TARİHİ KAYNAKLARI	112
2.1. Aelius Aristides.....	112
2.2. Annaeus (Annius) Florus, Lucius (Publius).....	113
2.3. Anonymus Valesianus.....	113
2.4. Antipater, Lucius Coelius.....	114
2.5. Appianos.....	114
2.6. Athanasios.....	115
2.7. Aufidius Bassus.....	115
2.8. Augustinus Aurelius.....	116
2.9. Agustus.....	116
2.10. Aurelius Victor Sextus.....	117
2.11. Basileios.....	117
2.12. Benedictus.....	118
2.13. Caesar Gaius Iulius.....	118
2.14. Cassianus Johannes.....	119
2.15. Cassiodorus, Flavius Magnus Aurelius.....	119
2.16. Cassius Dio Cocceianus.....	120
2.17. Cato Marcus Porcius.....	120
2.18. Cicero Marcus Tullius.....	121
2.19. Claudianus Claudius.....	121
2.20. Cluvius Rufus.....	122
2.21. Cornelius Nepos.....	122
2.22. Dexippus Paulus Herennius.....	123
2.23. Dion Cocceianus Khrysostomos.....	123
2.24. Dionysios.....	124
2.25. Eugippius.....	124
2.26. Eusebios.....	124
2.27. Eutropius.....	125
2.28. Fabius Pictor Quintus.....	126
2.29. Fabius Rusticus.....	127
2.30. Festus Rufius.....	127

2.31. Flavius Iosephos.....	127
2.32. Frontinus Sextus Iulius.....	128
2.33. Granius Licinianus Gaius.....	129
2.34. Herodianos.....	129
2.35. Hieronymus.....	130
2.36. Historia Augusta.....	130
2.37. Hydatius (Idacius).....	131
2.38. Ioannes Antiochenus.....	131
2.39. Joannes Laurentios Lydos.....	132
2.40. Jordanes (Jordanis).....	132
2.41. Isidorus.....	133
2.42. Iulianus Flavius Claudius.....	134
2.43. Iulius Africanus Sextus.....	134
2.44. Ksiphilinos Ioannes.....	135
2.45. Lactantius Lucius Caelius Firmianus.....	135
2.46. Libanios.....	136
2.47. Licinius Macer Gaius.....	136
2.48. Livius Titus.....	136
2.49. Lydos Ionnes Laurentius.....	137
2.50. Macrobius Ambrosius Theodosius.....	138
2.51. Marcellinus Comes.....	138
2.52. Marius Maximus Perpetuus Aurelianus Lucius.....	139
2.53. Nikolaos.....	139
2.54. Orosius Paulus.....	140
2.55. Pakhomios.....	140
2.56. Panegyrici Latini.....	141
2.57. Pausanias.....	141
2.58. Petronius Arbiter Gaius.....	142
2.59. Plinius Caecilius Secundus Gaius (“Genç”).....	142
2.60. Plinius Secundus Gaius (“Yaşlı”).....	143
2.61. Pompeius Trogus.....	144
2.62. Prudentius Clemens Aurelius.....	144

2.63. Sallustius Crispus Gaius.....	145
2.64. Salvianus.....	146
2.65. Sidonius Apollinaris Gaius Sollius Modestus.....	146
2.66. Strabon.....	147
2.67. Suetonius Tranguillus Gaius.....	148
2.68. Sulpicius Severus.....	149
2.69. Tacitus Publius Cornelius.....	149
2.70. Theodoretos.....	150
2.71. Velleius Paterculus Gaius.....	151
2.72. Victor Vitensis.....	152
2.73. Vitruvius (Pollio).....	152
2.74. Zonaras Ioannes.....	153
2.75. Zosimos.....	153

III. BÖLÜM

3. RUS TARİHİ KAYNAKLARI.....	154
3.1. Povesti Vremennih Let: Geçmiş Yılların Hikayesi (Nestor Kroniği).....	157
3.2. İpatiyevskaya Letopis': İpatyev Yıllığı.....	163
3.3. Lavrentiyevskaya Letopis': Lavrentev Yıllığı.....	168
3.4. Radzivilovskaya Letopis': Radzivilov Yıllığı-Kenigsberg Yıllığı.....	172
3.5. Troitskaya Letopis': Troits Yıllığı.....	175
3.6. Voskresenskaya Letopis: Voskresen Yıllığı.....	176
3.7. Nikonovskaya Letopis': Nikonov Yıllığı.....	179
3.8. Novgorodskoye Pervoye Letopis' Sindalnyi Spisok: I. Novgorod Yıllığı Sinodal Nüshası.....	182
3.9. Novgorodskoye Pervoye Letopis' Komissionnyi Spisok: I. Novgorod Yıllığı Komisyon Nüshası.....	183
3.10. Novgorodskoye Pervoye Letopis' Akademiçeski Spisok: I. Novgorod Yıllığı Akademi Nüshası.....	185
3.11. Rus Yıllıklarının Türk Tarihi Açısından Önemi.....	186

IV. BÖLÜM

4. İSLAM TARİHİ KAYNAKLARI.....	191
4.1. Ebu Ali Ahmed b. Omar b. Rusteh el-Hemedani.....	191

4.2. Ebu İshak İbrahim b. Muhammed el-İstahri, el-Farisi.....	192
4.3. Ebu Zeyd el-Belhi, Ahmed b. Sehl.....	192
4.4. Şemseddin Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Beşşari el-Makdisi...199	
4.5. Ebu Hamid Muhammed b. Abdürrahim el-Mazani el-Gıranati el-Endelüsi.....	200
4.6. Reşidüddin Fazlullah.....	200
4.7. Mahmud el-Kaşgari.....	205
4.7.1. Türk Kabileleri ve Dilleri.....	207
4.7.2. Kâşgarlı Mahmud’a Göre Türk Boyları.....	208
4.8. İbn Rusteh, Ebu Ali Ahmed b. Ömer.....	210
4.8.1. Hazarlar.....	211
4.8.2. Burdaslar.....	212
4.8.3. Bulgarlar.....	213
4.8.4. Macarlar.....	214
4.8.5. Slav Ülkesi.....	215
4.8.6. Serir (Avarlar).....	216
4.8.7. El-Lan (el-Elan, Alanlar).....	217
4.9. El-Mes’udi, Ebü’l-Hasan Ali b. el-Hüseyn.....	217
4.10. Gerdizi, Ebu Said Abdülmelik b. Dahhak.....	220
4.11. El-Avfi, Nureddin Muhammed b. Muhammed.....	221
4.12. Hudud el-âlem.....	223
4.13. El-İdrisi, Şerif Ebü’l-Hasan Muhammed b. Muhammed.....	224
4.14. Yakut el-Hamavi, Şihabeddin Yakut b. Abdullah el-Rumi.....	226
4.15. El-Kazvini, Zekeriyya b. Muhammed.....	228
4.16. Fahreddin Mubarek-şah el-Mervezi.....	230
4.17. Reşidüddin Fazlullah b. İmadüddevle Ebü’l-Hayr Ali.....	231
4.18. El-İstahri, İbrahim b. Muhammed.....	236
4.19. İbn Havkal, Ebü’l-Kasım Muhammed.....	237
4.20. El-Makdisi, Şemseddin Muhammed b. Ahmed el-Beşşari.....	238
4.21. Ebu Hamid el-Gıranati, Muhammed b. Abdurrahman el-Mazini.....	240
4.22. İbn Hurdadbih, Ebü’l-Kasım Ubeydullah b. Ahmed.....	241
4.23. El-Ya’kubi, Ahmed b. İshak b. Vazih.....	243

4.24. Kudame b. Cafer.....	245
4.25. İbn el-Fakih, Ahmed b. Muhammed el-Hemedani.....	247
4.26. El-Makdisi, Mutahhar b. Tahir.....	248
4.27. El-Biruni, Ebü'l-Reyhan Muhammed b. Ahmed.....	250
4.28. El-Bekri, Ebu Ubeyd Abdullah b. Abdülaziz.....	252
4.29. İbn Fazlan (Fadlan), Ahmed.....	254
4.30. El-Harezmi, Ebu Cafer Muhammed b. Musa.....	257
4.31. Süleyman el-Tacir.....	259
4.32. Nasır-ı Hüsrev.....	259
4.33. İbn Battuta.....	260
4.33.1. Seyahatnamenin Özellikleri.....	270
4.33.2. Eserle İlgili Görüşler.....	273
5. ERMENİ VE SÜRYANİ TARİHİ KAYNAKLARI.....	274
5.1. Josua Stylites.....	274
5.2. Agathangelos.....	274
5.3. Ioannes Ephesios.....	274
5.4. Ermeni Piskoposu Sebeos.....	275
SONUÇ	276
BİBLİYOGRAFYA	279
ÖZGEÇMİŞ.....	295

ÖNSÖZ

Bizans, Latin, Rus ve İslam kaynaklarının Türk tarihi açısından önemi büyüktür. Hemen hemen bu kaynakların hepsinde Türk uluslarından bahisler vardır. Aslında bu da çok normaldir. Çünkü Türkler hakkında, kaynaklarında bilgi vermiş olan bu devletlerin varlıklarını devam ettirdikleri süre zarfında, ya kendi sınırlarında Türklerle komşuluk yapmışlar, ya da mücadele içinde bulunmuşlardır. Ayrıca bu devletlerin etnik mozaikleri içinde bulunan Türk varlığının sayısı, hiç de küçümsenmeyecek kadar çoktur. Öyleyse Türk uluslarının tarihine ait pek çok bilgi ile dolu olan bu kaynakları tanımak, bir bakıma kendi geçmişimizi daha detaylı öğrenmek hususunda bize ışık tutacaktır.

Çalışmamızda, Karadeniz'in Kuzeyinde ve Avrupa önlerinde ansızın beliren ve uzun bir tarihi süreç içerisinde burada faaliyet gösteren ve döneme damgasını vuran Türklerin neden tarih yazmadıkları konusu üzerinde durmak yerine, Türkler hakkında bilgi veren Bizans, Latin, Rus ve İslam kaynaklarının tanıtımı ele alınacaktır. Çünkü Tarih yazımında yazılı belgeler oldukça önemlidir. Böyle bir konuyu ele alırken, bu kaynakların gerek kendi tarihleri, gerekse Türk tarihi açısından kıymetli bilgiler içerdiği unutulmamalıdır.

Bu ifadeden, Bizans, Latin, Rus ve İslam kaynaklarında yer alan Türk tarihi ile bilgilerin tamamıyla doğru ve kesin oldukları anlaşılmamalıdır. Bu çalışmada sadece müellifler ve eserleri hakkında kısa bilgiler verilerek, bunların hangi dönem ve milletin tarihi hakkında bilgi verdiği konusu üzerinde durulacaktır.

Bu eserlerin bir kısmı çok orijinal bilgiler içermekte, bir kısmı kendinden önceki kaynakları tekrar etmekte, bir kısmı ise sadece birkaç cümle bilgi

vermektedir. Fakat ne olursa olsun bu kaynakların bilinmesi Türk tarihi açısından son derece önemlidir.

Çalışmamızın konusu, başlangıçtan XIII. yüzyıla kadarki süre zarfını kapsamaktadır. Konu çok geniş kapsamlı olduğu için derli toplu bilgi vermeye çalıştık. Çalışmamızda Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, Boğaziçi Üniversitesi Kütüphanesi, Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Alman Arkeoloji Enstitüsü Kütüphanesi ve Atatürk Kitaplığı'ndan yararlanılmıştır.

Yüksek Lisans tezimin konusunu belirleyen, çalışmalarımı yönlendiren ve hiçbir zaman yardımlarını esirgemeyen danışmanım ve Bölüm Başkanım Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL'a teşekkür ederim. Ayrıca bölümümüz öğretim üyelerinden Prof. Dr. Hayrunnisa ALAN'a, Doç. Dr. Osman YORULMAZ'a, Yrd. Doç. Dr. Ferit BAZ'a ve son olarak her zaman yanımda olup beni destekleyen aileme ve arkadaşlarıma teşekkürü bir borç bilirim.

Haziran, 2010

Selahattin ANATÜRK

ÖZET

Uzun bir tarihi süreç içerisinde Asya bozkırlarında yaşayan Türkler, Hunlar ile birlikte farklı bir coğrafya olan Doğu Avrupa sahasına yönelmeye başlamışlardır. Hunların Avrupa içlerinde görülmeleri: Sabarlar, Avarlar, Kuman-Kıpçaklar, Hazarlar, Bulgarlar, Peçenekler... gibi çeşitli Türk boylarının da buralara ilerlemelerine basamak ve temel teşkil etmiştir. Türkler Orta Asya'dan batıya giderlerken, Hazar denizinin kuzeyinden ve güneyinden olmak üzere, iki yol takip etmişlerdir. Kuzey yolu ile Avrupa'ya giden Türklere ait bilgiler Bizans ve Latin kaynakları ile muhafaza edilmiştir. Bu nedenle Türk tarihinin en mühim kaynaklarını Bizans ve Latin kaynakları teşkil etmektedir.

İslam öncesi dönemde Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlarda uzun süre gerek devlet kurarak, gerekse kavimler halinde yaşayarak varlıklarını güçlü bir şekilde hissettiren ve Ruslar'a komşu olan Türkler hakkında İlk Rus yıllıkları da bulunmaz hazinelerdir. Bunun yanı sıra İslam kaynakları da bu coğrafyadaki Türklerin karakterleri, dinleri, yaşayışları ve coğrafyaları konusunda son derece önemli bilgiler vermektedir.

ANAHTAR KELİMELE: Karadeniz'in Kuzeyi, Doğu Avrupa, Türkler, Bizans Kaynakları, Latin Kaynakları, Rus Kaynakları, İslam Kaynakları.

ABSTRACT

Together with the Huns, the Turks, who lived on the Asian moorlands within a long historical process, started to head towards Eastern European site, which was a different geography. The appearance of the Huns within Europe constituted a step and base for various Turkish Tribes like: Sabars, Avars, Kuman-Kipchaks, Khazars, Bulgars, Pechenegs... to move towards here, as well. While moving from the Middle East to the west, the Turks followed two paths, being from the North and South of the Caspian Sea. The information about the Turks, who headed to Europe on the Northern path, have been preserved by the Byzantine and Latin sources. Therefore, the most significant sources of the Turkish history are constituted by the Byzantine and Latin sources.

The First Russian Almanacs about the Turks, who strongly depicted their presence by both establishing government on the moorlands in the Northern side of the Black Sea for a long time and by living in tribes during the pre-Islam era, and who are neighbour to the Russians are among scarce treasures, as well. Besides, the Islamic sources, too, give extremely significant information about the characters, religions, ways of living and geographies of the Turks on this geography.

KEYWORDS: Northern side of the Black Sea, Eastern Europe, the Turks, Byzantine Sources, Latin Sources, Russian Sources, Islamic Sources.

KISALTMALAR LİSTESİ

A.g.k.	Adı geçen kitap
A.g.m.	Adı geçen makale
AKMY	Atatürk Kültür Merkezi Yayınları
AÜHFD	Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi
AÜİFD	Ankara Üniversitesi. İlahiyat Fakültesi Dergisi
Bkz.	Bakınız
C.	Cilt
Çev.	Çeviri
Doğ.	Doğumu
DTCF	Dil Tarih Coğrafya Fakültesi
Frg.	Fragman
İA	İslam Ansiklopedisi
İÜEFY	İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları
KBY.	Kültür Bakanlığı Yayınları
MÖ	Milattan Önce
MS	Milattan Sonra
Nşr.	Neşreden
Ölm.	Ölümü
S.	Sayfa
TAD	Tarih Araştırmaları Dergisi
TDK	Türk Dil Kurumu
TDVY	Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları
TKAEY	Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları
TTK	Türk Tarih Kurumu
Vb.	Ve benzeri
Vd.	Ve devamı
Yay.	Yayınları
YTY	Yeni Türkiye Yayınları
Yy.	Yüzyıl

GİRİŞ

Kaynak tarihi bilgi veren malzemedir. Kaynak, tarihin çeşitli çağlarında yeryüzünde yaşayan insan topluluklarının bıraktığı her türlü eserlerden oluşmaktadır. Ancak, her bilgi veren malzeme kaynak olma özelliğine de sahip değildir. Bir malzemenin kaynak vasfı taşıyabilmesi için bazı şartlar aranmaktadır. Bunlar;

- a) Devrin de meydana getirilmiş olması;
- b) Devrine yakın bir zamanda ve devrinin kaynaklarından faydalanılarak meydana getirilmiş olması gerekir.¹

Birinci gruba girenlere *ana kaynak* adı verilir ve tarih araştırmalarında son derece mühim ve kıymetlidirler.² İkinci grup kaynaklar, birincilerin bulunmadığı durumlarda önem kazanırlar. Bunlar, ana kaynaktan faydalanılarak meydana getirildikleri takdirde *birinci elden kaynak* niteliği kazanırlar. Ana kaynağın bulunmaması durumunda, birinci elden kaynaktan faydalanılarak meydana getirilen *ikinci elden kaynaklar* önem kazanır.³

Kaynağın unsurları ise mitoloji, dini inançla ilgili yapıtlar, örf ve adetler, efsaneler ve rivayetler, resimler, türküler, destanlar, menkıbeler, kitabeler, anıtlar, balballar, vesikalar, her türlü yazılı belgeler ve kaynak özelliğine sahip diğer yapıtlardan ibarettir. Biz bu kaynakların ışığında insanlık tarihini aydınlayabiliriz.⁴

¹ Mübahat S. KÜTÜKOĞLU, **Tarih Araştırmalarında Usül**, İstanbul 2008, s.17.

² Abdülkadir DONUK, “Türk Tarihi ile Alakalı Kaynakların Tercümesi Hakkında”, **Tarih Boyunca Türk Tarihinin Kaynakları Semineri**, 6–7 Haziran 1996 Bildiriler, İstanbul 1997, s.102.

³ KÜTÜKOĞLU, a.g.k., s.17.

⁴ A. Zeki Velidi TOGAN, **Tarihte Usül**, İstanbul 1985, s.36.

Tarih araştırmacılığında güvenilir kaynağı olmayan bilgi değer arzetmez.⁵ Ana kaynaklara inerek yeni eserler yazan araştırmacılar, meslektaşları arasında güvenilir bir kişi olarak tanınırlar.⁶ Nasıl mahkemelerde adalet namına bir karar alınırken maddi deliller, vasıtalı sözlü ve yazılı ikrarlardan daha tesirli ise, tarihteki bir olay veya konunun aydınlatılması için vasıtasız bilgi konumunda olan kalıntılar da aynı derecede önemlidirler; çünkü bu kalıntılar tarihin tabii akışı içinde oluşan inkr edilemez birer delildirler.⁷

Bu bakımdan eski Türk tarihinin kaynaklarını  kısıma ayırıyoruz:

1. Sözlü Kaynaklar.
2. Arkeolojik Buluntular.
3. Yazılı Kaynaklar.⁸

Çalışmamızın konusu Karadenizin Kuzeyinde yaşamış olan Türkler hakkında bilgi veren kaynaklar bahsi olsa da, asıl konuya İslam ncesi Türk Tarihinin kaynaklarına genel olarak değindikten sonra geçeceğiz.

1. Sözlü Kaynaklar

Sözlü kaynaklar, menşe'i belli olan veya olmayan, fakat ağızdan ağıza söylenerek gelen tarihi şiirler, hikâyeler, efsaneler, destanlar, menkıbeler vs. dir ki, bir kısmı daha sonra kaleme alınmıştır. Fakat hiçbir zaman yazılı kaynak olarak

⁵ Hamilton Alexander Rosskeen GİBB, "Tarih" maddesi, **İA**, C. XI, 782–799.

⁶ Abdülkadir DONUK, "Türk Tarihi ile Alakalı Kaynakların Tercümesi Hakkında", **Tarih Boyunca Türk Tarihinin Kaynakları Semineri**, s.102.

⁷ A. Zeki Velidi TOĞAN, **Tarihte Usl**, s.36.

⁸ Mübahat S. KüTüKOğLU, **Tarih Araştırmalarında Usl**, s.18.

meydana getirilmiş malzeme ölçüsünde güvenilir olamazlar. Bunlar, ancak yazılı kaynakların bulunmadığı durumlarda veya onlara yardımcı olarak ihtiyatlı kullanılırlar.⁹

1.1. Mitoloji, Efsane, Destan ve Eski Türk İnançları:

Sözlü olarak günümüze gelen tarihi kaynakların başında mitoloji, eski Türk inançları, örf ve adetleri gibi unsurlar gelmektedir.¹⁰ Dünyanın en çok din değiştiren toplumlarından biri olan Türkler, zaman içerisinde bu dinlerin bazı taraflarını kendi gelenek ve görenekleriyle de birleştirerek günümüze kadar getirmişlerdir.¹¹

Türk örf ve adetleriyle beraber, töre adını verdiğimiz toplumsal düzenin gereği olan yasalara ait ilk kayıtları Çin yıllıklarıyla, Orhun kitabeleri, Divanü Lügati Türk, Kutadgu Bilig gibi yazılı kaynaklarda ve destanlarda görebilmekteyiz. Ayrıca Türk yurtlarını gezen seyyahların eserlerinde de bu töre ve geleneklerin izlerine rastlanılır.

Her ne kadar Türk milleti kanunlarını yazılı olarak saklamadıysa da, yüzyıllardan beri sözlü olarak gelen töre hükümleri herkes tarafından bilinmekte ve kayıtsız şartsız uyulmaktadır. Töre hükümlerine aykırı davrananlar ise en ağır şekilde cezalandırılır.

⁹ Mübahat S. KÜTÜKOĞLU, **Tarih Araştırmalarında Usül**, s.18–19.

¹⁰ Gülçin ÇANDARLIOĞLU, **Tarih Metodu**, İstanbul 2003, s.52.

¹¹ Tarihleri boyunca çeşitli inançlara bağlanmış olan Türklerin din ve inanışları üç noktada toplanmaktadır. Bunlar; Tabiat kuvvetlerine inanma, atalar kültü ve Gök-Tanrı dinidir. Bkz. Zerrin GÜNAL, **İslam Öncesi Türk Tarihi Ve Kültürü**, Ankara 2004, s.123.

Araştırmacıların bazılarına göre, tarih sözlü bir ortam içerisinde başlamış ve ifade edilmiştir. Sözlü kaynakların içerisinde saydığımız mitolojinin kadrosuna ise, “tarihte adı geçmeyen veya artık unutulmuş büyük kahramanlara ait efsaneler” girer. Bu da bize tarihimizde gerçekte hikâyenin karışmış olduğu pek çok efsanenin yer aldığını göstermektedir.¹²

Zaman içerisinde meydana gelen destanlar birçok mitolojik unsuru bünyelerinde toplamıştır. Türk dili ve edebiyatının en mühim bakiyelerinden olan destanlar Türk tarihi açısından da kaynak özelliği taşır. Destanlar Türk milletinin tarih sahasına çıkışıyla başlar, günümüze kadar gelişen edebiyatımızda ise üzerinde sıkça söz edilen bir tür olarak görülür. Geniş zaman çizgisi içerisinde bazen tarih, bazen de almış olduğu unsurlar icabı bir hayat hikâyesi anlamındadır.¹³

Destanlar milli ülkülerle donanmış manzum eserlerdir. Çağlardan beri sürüp gelen bu destanlar, milli ruhu ifade eder. Milli ruhu hayatta tutabilmek, hatta milli tarihi yaratabilmek için pekçok milletin uydurma destanlar bile yazdığına tarih şahit olmuştur.¹⁴

Destanlar olağanüstü olaylar, tabiatüstü insanlar silsilesi ile örtülü olsalar bile, tarihi bir olayın etrafında cereyan ederler. Bu nedenle Türk destanlarına bir nevi halk tarihi de diyebiliriz. Türk destanları üzerinde çalışan ilk Türk ilim adamı Ziya Gökalp’tir. Sonra bir Başkurt Türkü olan Zeki Velidi Togan, Türk destanlarının sözlü olarak yaşadığı coğrafyayı ve lehçeleri bilip, aralarında bulunmuş olmanın avantajını da kullanıp, destanlarımızı tasnif etmeye çalışmış ve bazı karanlık noktaları aydınlatmıştır.¹⁵

¹² Mübahat S. KÜTÜKOĞLU, **Tarih Araştırmalarında Usül**, s.20.

¹³ KÜTÜKOĞLU, a.g.k., s.20.

¹⁴ A. Zeki Velidi TOĞAN, **Tarihte Usül**, s.46.

¹⁵ Gülçin ÇANDARLIOĞLU, **Tarih Metodu**, s.54.

Milli destanın meydana gelmesi için üç merhalenin geçmesinin gerekli olduğu kabul edilir:

- 1) Destanî ruhlu bir milletin çeşitli devirlerdeki maceralı hayatını halk şairleri ufak parçalar halinde söyler,
- 2) Milletin bütününe ilgilendiren bir hadise, bu çeşitli destan parçalarını bir merkez etrafında toplar,
- 3) Sonunda, millette büyük bir medeni hareket olur ve o sırada çıkan aydın bir halk şairi bu parçaları toplayarak milli destanı yaratır.¹⁶

Destanlarımızı bir de nazma çekme çalışmaları oldu. Bunu yapanlar Ziya Gökalp'ın yanında Rıza Nur ve Basri Gocul'dur. Ancak sayısı yüzün üzerinde olan Türk destanlarının tasnifi, incelenmesi, yorumlanması hala tamamlanmış değildir.¹⁷

1.2. Destanların Ortaya Çıkışı:

Destan kavramının tanımı ve kapsamı konusunda çeşitli görüşler belirtilmiştir. Bu görüşler neticesinde, Farsça “dastan” ya da “destan” teriminin Türkçeye geçtiği konusunda hemfikir olunmuştur.

Destan kavramının tanımı konusuna gelince, birçok görüşün ortaya atıldığını görebiliyoruz.

¹⁶ Mübahat S. KÜTÜKOĞLU, **Tarih Araştırmalarında Usûl**, s.20.

¹⁷ Leon E. HALKIN, **Tarih Tenkidinin Unsurları**, Çev. Bahaeddin Yediyıldız, s.3.

Bu fikirler içerisinde, Faruk Kadri Timurtaş'ın görüşü en kapsamlı olarak gözükmektedir. Faruk Kadri Timurtaş, destanların tarihten önce veya tarihin başlangıcı sırasında oluştuklarını ve bir milletin geçirdiği maceraları, yetiştirdiği kahramanları, tabiat, dünya ve toplum hadiseleri hakkında düşüncelerini, bunlar karşısında aldığı durumları anlattığını ve konuların genellikle din ve kahramanlık olduğunu ifade etmiştir.¹⁸

Şükrü Elçin ise; destan, zaman ve mekân içinde toplum iradesini ellerinde tutan kahraman-bilge şahsiyetlerin menkıbevi ve hakiki hayatları etrafında olmuş uzun ve didaktik hikâyelerdir.¹⁹

İbrahim Kafesoğlu, Türk destanları; Türk bozkır hayatının, sonsuz mücadelelerle dolu hatıralarını taşıyan bu zengin edebiyatı, kurttan türeme, gökten inen ışıktan olma, “Bozkurt”, “Kutlu dağ” gibi efsaneleri, Türk halkının ızdırap ve iştiaklarını dile getiren motifler olarak görür.²⁰

Türk milletinin, yaşam tarzı, hâkimiyet anlayışı ve devlet yönetimi göz önüne alındığında, destan geleneğinin yaygın olmasının nedenleri ortaya çıkmaktadır.

Destan hakkında, görüşlerini belirten araştırmacıların birçoğu, belirli bir zamandan ya da destan yazılacak devirlerde bulunulmasından söz eder. Bu görüşler tam olarak doğru kabul edilirse, günümüzde destan yazılamayacağı ortaya çıkmaktadır. Ayrıntıya inildiğinde ise bunun tam tersi bir durum ile karşılaşyoruz. Çanakkale zaferi veya Manas destanını, buna örnek olarak gösterebiliriz.

¹⁸ Mustafa AÇA, **Oğuznamecilik Geleneği ve Andalıp Oğuznamesi**, İstanbul 2003, s.16.

¹⁹ AÇA, a.g.k., s.17.

²⁰ İbrahim KAFESOĞLU, **Türk Milli Kültürü**, İstanbul 2003, s.330.

Oğuznameler'den söz etmeden önce, Türk destanlarında nağmecilik geleneğinden bahsetmeyi uygun görüyorum.

Name sözü, genel olarak yazılı olan bütün her şeyi içine alan oldukça geniş bir anlama sahiptir. Türk destan geleneği ile olan bağlantısı, bu geleneğin Türk destanları ile olan bağlantısı, bu geleneğin Türk destanlarının ifade formunda gerçekleşen, değişikliklerle birlikte gelişmiştir.²¹

Nağmecilik geleneği, destanların nazım yapıdan nesir yapıya dönüşmeye başladıkları bir sürecin ürünüdür. Başta Oğuzname olmak üzere, İslami dönem Türk destanları bu yeni ifade kalıbının önemli örnekleridir.²²

Yerleşik hayatta, nesir ifadenin yaygın olması, İslamiyet ile birlikte yerleşik hayata geçen Türkler'de de görülmeye başlamıştır.

2. Arkeolojik Buluntular

Bütün dünya milletlerinin olduğu gibi, Türk milletinin de eski tarihini ve kültürünü aydınlatabilmek için ilk başta onlardan kalan maddi belgelere başvurmak zorundayız. Bunların içine ise daha çok arkeoloji, sanat tarihi ve etnografya malzemeleri girer. Ayrıca binalar veya açık hava müzelerinde korunan her türlü

²¹ Mustafa AÇA, *Oğuznamecilik Geleneği ve Andalıp Oğuznamesi*, s.43.

²² AÇA, a.g.k., s.43.

kalıntılar da, araştırma yapılan toplumun kültürünün açıklığa kavuşturulması için önemli bir yer tutmaktadır.²³

Maddi kültür unsurları arasında çeşitli iskân yerleri, bengütaşlar, balballar, mezarlar, kap-kacak ve bunun gibi her türlü maddi eşya yer alır.²⁴ Bu kültür kalıntılarına “geçmiş hayatın kırıntıları” denilmektedir ve bunlar kişilerin müdahalesine maruz kalmadan tarihin kendisinden miras bırakılan eserlerdir.²⁵

Konargöçer bir hayat tarzını benimseyen Türkler özellikle kışlak merkezlerinde, barındıkları yapıları inşa ettiler. Doğuda Yenisey ve Selenge nehirlerinden başlamak üzere batıda Tuna’ya, yani Orta Avrupa’ya kadar Türklere ait pekçok yerleşim yerine rastlanılmaktadır. Asya ve Avrupa topraklarında Türklerden kalma buluntu yerlerini ve çağlarını şöyle tasnif etmek mümkündür:

2.1. Taş Çağı (M.Ö. 10.000-M.Ö. 1700):

- 1) Geç Taş çağı (M.Ö. 10.000)
- 2) Yontma Taş çağı (M.Ö. 8000–3000)

2.2. Bakır Çağı (M.Ö. 2500–1700):

²³ Mübahat S. KÜTÜKOĞLU, *Tarih Araştırmalarında Usül*, s.26.

²⁴ Gülçin ÇANDARLIOĞLU, *Tarih Metodu*, s.54.

²⁵ A. Zeki Velidi TOGAN, *Tarihte Usül*, s.62.

Bu buluntu yerlerine Altay-Sayan, Minusinsk²⁶ vadilerinde rastlanılır. Bu döneme ait Türklerden kalma at ve koyun kemikleri bulunmuştur. Demek ki, Türkler M.Ö. 2500'lerden beri koyunu biliyordu.²⁷

2.3. Tunç Çağı (M.Ö. 1700–1000):

Burası Minusinsk bölgesindedir ve Andronovo kültürüyle ön plana çıkar.²⁸ Fakat Tunç Çağının, Türk coğrafyasının çeşitli yerlerinde izleri vardır. Mesela, Tuva Tunç Çağı, Tuva Cumhuriyeti sınırları içindeki Ulug-kem bölgesinde bulunmuştur. Burada çıkan kalıntılar M.Ö. 2000–700 yıllarına aittir. Kazak Tunç kalıntıları, Kazakistan topraklarında yer alıp M.Ö. 2000–700 yılları dönemidir. Karasuk Kültürü, M.Ö. 1300–700 yılları arasındır ve Yenisey çevresiyle,²⁹ Kögmen Dağları havalisinde ortaya çıkmıştır.

M.Ö. 2000 yıllarında, Orta Asya'da hayli ileri bir uygarlık gelişti. Altay Dağlarında yaşayan Türkler, topraktan maden çıkarıp eritmeyi, bunları birbirine katmayı biliyorlardı. Bu arada, bakırla kalayı karıştırarak tunç elde etmeyi, bundan çeşitli kaplar yapmayı da başarmışlardı.

Baykal Gölü çevresinde yaşayanlar da çeşitli alanlarda ilerlemeler gösterdiler. Avcılığı, balıkçılığı, tarımı komşularından ileri götürdükleri gibi, sanatta da büyük gelişmeler göstermeyi başardılar. Taşları, kemikleri, tahtaları yontup oyarak, üzerlerine türlü şekiller işliyorlar, yeşim taşından süsler, heykelcikler yapıyorlardı.

²⁶ İbrahim KAFESOĞLU, *Türk Bozkır Kültürü*, Ankara 1987, s.108.

²⁷ Bahaeddin ÖGEL, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara 2003, s.69.

²⁸ ÖGEL, a.g.k., s.7.

²⁹ İbrahim KAFESOĞLU, *Türk Milli Kültürü*, s.52.

Bu dönemin özelliği olan yassı mezar kültürünü Baykal Gölü'nün Güney Doğusunda, Ötüken Dağları (Hangay), Selenge-Orhun, Tamir ırmakları ve Baykal Gölü çevresinde görüyoruz. M.Ö. 1000 yılına ait olan bu arkeolojik malzemeler, Minusinsk³⁰ bölgesinde keşfedilen Tagar Kültürüyle benzerlik göstermektedir.

2.4. Demir Çağı:

Buluntuları tıpkı Tunç Çağı gibi Türk ülkelerinin farklı bölgelerinde rastlanılmaktadır.³¹

- 1) Uyuk (Tuva) Kültürü, M.Ö. 700–200 yılları arasında oluşmuştur.
- 2) Tagar Kültürü ise, M.Ö. 700-M.S. 100 tarihlerine konulup, Kögmen Dağları ve Yenisey'in kolları çevresinde görülmektedir.³²
- 3) Esik (Yesik) Kalıntıları M.Ö. 500 yıllarına ait olup, 1969 senesinde Kazakistan'ın Esik kasabasında başlatılan kazılar neticesinde ortaya çıkarılmıştır. Kazakistanlı ilim adamlarından Kemal Akişev'in başkanlığında başlayan bu kazılarda elde edilen en mühim eser, gümüş bir kap üzerindeki Gök-Türk harflerinin arkaik şekli olarak kabul edilen ve M.Ö. 5. yüzyıldan kalma olduğu söylenen yazılardır.³³

³⁰ İbrahim KAFESOĞLU, *Türk Milli Kültürü*, s.52.

³¹ İbrahim KAFESOĞLU, *Türk Bozkır Kültürü*, s.137.

³² Bahaeddin ÖGEL, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, s.41.

³³ KAFESOĞLU, a.g.k., s.337.

Bu harfiyatta keşfedilen diğer önemli bir buluntu da, tamamen altınla işlenmiş üzerinde bir zırh bulunan Türk Tiginine ait cesettir. Bu yüzden ilim literatürüne “*Altın Elbiseli Adam*” olarak geçti. Ayrıca bunların yanında 4000 parça altın eşya çıkarıldı. Esik kalıntılarının bulunduğu coğrafya Issık Göl çevresi, Ala-Tağ, İli Vadisi, Çu-Talas arası, Kuz-Orda ve Taraz havalisinden ibarettir. Bu bölge tarihin en eski devirlerinden beri Türklerin yurdudur. Esik mezarlarından çıkarılan altın levhalar üzerinde at, dağ keçisi, geyik, pars, kurt ve yırtıcı kuşlara ait motifler vardır.³⁴

4) Taştık Kültürü (M.Ö. 300-M.S. 400) yıllarını ihtiva edip, yine Kögmen ve Yenisey bölgesinde ortaya çıkarıldı. Taştık kültürünün buluntuları arasında küçük hayvan heykelleri vardır. Kiselev, Taştık kültürünü doğrudan doğruya Gök-Türk kültürünün ön hazırlığı olarak kabul eder.

5) Pazırık Kültürü, Altun- Yış (Altay), Yarış Ovası (Cungarya), Tarbagatay Dağları, Kara İrtiş ve Yumar (Ab) Vadileri etrafında ortaya çıkmıştır. Pazırık mezarları ilk defa 1919 senesinde S.I. Rudenko ve M.P. Gryaznov adlı iki ilim adamı tarafından bulundu. Sibiry’a’da Ulagan vadisinde, Pazırık denilen yerde, tamamen donmuş mezarlar içinde cesetlere ve eşyalara rastlanıldı.³⁵ Pazırık mezarlarında M.Ö. 400–200 yıllarına ait halılar, giyim eşyaları, ayakkabılar, arabalar, mumyalanmış kadın ve erkek cesetleri, at koşumları, müzik aletleri ve süs eşyaları bulundu.

Türklerin tarih öncesi çağlarını ve kültürlerini özetledikten sonra bulunan eşyaları da şu şekilde tasnif edebiliriz:

1) Her türlü giyim kuşam eşyaları.

³⁴ İbrahim KAFESOĞLU, *Türk Bozkır Kültürü*, s.337.

³⁵ A. Zeki Velidi TOGAN, *Tarihte Usûl*, s.62.

- 2) Çeşitli süs eşyaları (Küpe, düğme, kopça, bilezik, gerdanlık, ayna, toka, kemer uçları).
- 3) Savaş aletleri (Ok ucu, balta, bıçak, süngü, kılıç, zırh, kalkan, bayrak, tuğ).³⁶
- 4) Ev aletleri (Çekiç, balta vs).
- 5) Mutfak eşyaları (Her türlü kap-kacak).
- 6) Ev eşyaları (Halı, kilim, döşek, vs).
- 7) Müzik aletleri.
- 8) At koşumları ve arabaları (Eğer, gem, üzengi, kayış tokaları).³⁷
- 9) Her türlü mimari yapı ve heykeller.
- 10) Tamgalar. Türk kültüründe tamgaların önemi son derece büyüktür. Türkler, sahip olduğu bütün varlıklara tamgasını vurarak, onların adeta mülkiyetine sahip olmuşlardır. Çanağından çömleğine, koyunundan atına, mezar taşından, sahip oldukları toprakların sınırlarına kadar her yere tamgasını kazımışlardır.
- 11) Bengü-taşlar.

3. Kültür Kelimesinin Manası:

Kültür kelimesinin çeşitli manaları vardır. Aslında Latince’de “*toprağı işleme*” demek olan bu kelime, sonraları Batı Avrupa dillerinde kazandığı “*yüksek umumi bilgi*” manası ile Türkçe’ye de girmiştir. Kültür sözü biraz daha özelleştirilerek şu tabirlerde de kullanılmaktadır: İbtidai kültür, ileri kültür, beşeri kültür, teknik kültür, yerleşik kültür, aşiret kültürü, kültür kavimleri-tabiat kavimleri vb... Fakat bu deyimlerde de “*kültür*”ün manası, gereği kadar açık değildir. Başta sosyologlar ve sosyal psikologlar olmak üzere, genellikle kültür tarihçilerince “*kültür*” kelimesinin ilmi yönden ifade ettiği anlamlar birbirinden farklıdır.³⁸

³⁶ Bahaeddin ÖGEL, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, s.66.

³⁷ Wolfram EBERHARD, *Çin Tarihi*, Ankara 1995, s.31.

³⁸ İbrahim KAFESOĞLU, *Türk Milli Kültürü*, s.15.

Görüldüğü üzere, bu tariflerde dikkati çeken ortak noktalardan biri “*kültür*”ün daha ziyade her topluluğun kendisine mahsus yaşayış ve davranış tarzı olmasıdır. Kültürün bu manası Ziya Gökalp tarafından yapılan tarifte daha da açık olarak belirmektedir: “*Kültür (hars), bir milletin dini, ahlaki, hukuki, muakalevi (intellectuel), bedii (estetique), lisanî, iktisadi, fenni (thechnique) hayatlarının ahenkli mecmuasıdır*. Demek ki, belirli bir topluluğa ait sosyal davranış ve teknik kuruluşlar “*kültür*”ü meydana getirmektedir.³⁹

3.1 Türkler’in İlk Arkeolojik Kültür Bölgeleri:

Türklerin tarih sahnesine ilk çıktıkları bölge, yani Türklerin ana yurdu üzerine çeşitli görüşler vardır. Maddi kültür unsurları, dil hususiyetleri ya da tarihi gerçekler bakımından konuyu ele alan bilim adamları, Orta Asya’daki çeşitli kültür çevrelerini Türklerin ana yurdu olarak kabul ederler. Bu yöndeki ilk çalışmalar batılı bilim adamları tarafından ortaya konmuştur. XIX. yüzyıl sonlarıyla XX. yüzyıl başlarında başlatılan araştırmalarla, batı kendi köklerini aramaya koyulmuş, fakat sonuçta, Türklerin kendilerine has kültür ve medeniyetleriyle karşı karşıya gelmişlerdir. Bu gerçek karşısında, batılı bilim adamları yoğun çalışmalarda bulunmuşlar ve Türklerin tarih sahnesine çıktıkları yer ve zaman hususunda çeşitli fikirler öne sürmüşlerdir.

Sanat tarihçileri, Tanrı dağları ile Kuzeybatı Asya sahasını, Kültür tarihçileri, İrtiş Nehri ile Ural Dağları arasını,⁴⁰ bazıları ise Altaylar ile Kırgız bozkırları arasını, bir kısmı ise Baykal Gölünün güneybatısını, Dil araştırmacıları ise Altay Dağlarının

³⁹ İbrahim KAFESOĞLU, *Türk Milli Kültürü*, s.16.

⁴⁰ Gülçin ÇANDARLIOĞLU, *İslam Öncesi Türk Tarihi Ve Kültürü*, İstanbul 2003, s. 11.

doğusunun veya Kingan sıradağlarının Türklerin en eski anavatanı olduğunu ileri sürmektedir.⁴¹

Ancak araştırmalarda belirtilen ve arkeolojik bulguların yer aldığı dar bir bölgeyi ana yurt olarak tespit etmek mümkün değildir. Çünkü dinamik ve aktif olan Türkler, en eski devirlerden itibaren geniş bir alana yayılmışlar ve kültürlerini buralara götürmüşlerdir.

Atı ehlileştirerek onunla bütünleşen Türkler, konar-göçer yaşantılarını bozkır coğrafyasında hâkim kılmışlardır. Bu nedenle Türklerin ana yurdu Orta Asya bozkırlarıdır. Orta Asya'nın sınırları doğuda Baykal gölünden batıda Hazar ve Ural dağlarına; kuzeyde Sibiryâ bozkırlarından güneyde Tanrı dağları ve Gobi çölüne uzanmaktadır. Bu coğrafyanın adı Türkistan'dır. Dolayısıyla Türk ana yurdunu Orta Asya'da dar bir bölgeye sıkıştırmak doğru değildir.⁴²

Türk sanatının Orta ve İç Asya'da doğuşunu hazırlayan en önemli kültür devreleri neolitik devirden itibaren başlar. Çünkü özellikle neolitik devrin ikinci yarısından itibaren Orta ve İç Asya'da bozkır kültürünün temelleri atılmaya başlanmış, bozkır kültür ve sanatını meydana getirecek topluluklar Asya tarihinde ilk defa ortaya çıkmıştır. Daha sonraki çağlarda özellikle M.Ö 2000'den itibaren bozkır kültürü tamamen ortaya çıkacaktır.⁴³

⁴¹ İbrahim KAFESOĞLU, *Türk Bozkır Kültürü*, s.48.

⁴² Bahaeddin ÖGEL, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre*, Ankara 1988, s.7; KAFESOĞLU, a.g.k., s.48.

⁴³ İbrahim KAFESOĞLU, *Türk Bozkır Kültürü*, Ankara 1987, s. 1-7.

3.2. Türkler'in Batı Orta Asya'daki İlk Kültür Çevreleri:

3.2.1. Anav Kültürü (M.Ö. 4000–1000):

Batı Orta Asya'nın en eski kültürü olan Anav, Türkmenistan'ın başkenti Aşkabat yakınlarındaki Anav'da yapılan arkeolojik araştırmalar sonucunda bulunmuştur. Anav bölgesindeki kazılar esnasında iki ayrı mezar ve dört kültür katı tespit edilmiştir. Tespit edilen kültür tabakalarının ilkinde buğday ve arpa gibi hububatlarla rastlanıldığı gibi ayrıca bu tabakada öküz, at, domuz, koyun gibi evcil hayvanların kalıntılarına ve boyalı çanak çömleklere rastlanmıştır.⁴⁴

İkinci kültür tabakasında çok renkli keramiklerden ve sözü edilen hayvanlar dışında, keçi, deve, köpek ve koyun kalıntıları elde edilmiştir. Üçüncü kültür tabakasından itibaren çanak-çömleğin çömlekçi çarkıyla yapılmaya başlandığı görülmektedir. Dördüncü kültür katında demir artıklarının bulunması bu kültür tabakasında demir devrine girildiğini gösterir.⁴⁵

Güneşte kurutulmuş tuğlalardan yapılan dört köşe evleri, hububat taneleri, sığır ve koyun gibi hayvanlara ait kemik kalıntıları ile yerleşik ve ziraatçı bir kültüre sahip olduğunu göstermektedir. Türk kültürünün temel unsuru olan at, ilk defa Anav kültüründe görülmesi bu kültürü yaratanların Proto-Türkler olduğunun bir göstergesidir.⁴⁶

⁴⁴ Bahaeddin ÖGEL, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre*, Ankara 1988, s.7; KAFESOĞLU, a.g.k., s.20.

⁴⁵ Yaşar ÇORUHLU, *Erken Devir Türk Sanatı*, İstanbul 2007, s.63.

⁴⁶ Şevket KOÇSOY, "Türk Tarihi Kronolojisi", *Türkler*, C.I, Ankara 2002, s.73.

Anav yakınlarında bir başka kültür çevresi Namazgâh-tepe'dir. Bu kültür de bütün özellikleriyle Anav'a benziyordu. Tuğlaların yanında alçı kalıntıları, kıyılmış yemler, arpa, buğday, çavdar ve üzüm taneleri görülmüştür. Koyun, keçi, sığır, deve, köpeklere ait kemiklere çok sık rastlanılmıştır. Kalıntılardan, koyunların yünlerinden de yararlanıldığı anlaşılmaktadır. Hububat döğmek için kullanılan havanelleri, dibekler ve bakır süs eşyalar da Namazgâh-tepe'nin önemli eserlerindendi.⁴⁷

Aşkabat civarındaki diğer tepeler ise şunlardır: Ak-tepe, Murgab'daki Gümüş-tepe, Kara-tepe, Yalangaş-tepe, Uluğ-tepe, Altın-tepe, Togalak, Konur-tepe. Bu kültür çevrelerinde daha çok, renkli keramiklere ve kadın heykelciklere rastlanılmıştır. İnsan heykelcikleri yanında çok fazla hayvan figürleri, kilden oyuncaklar, çeşitli amaçlar için kullanılan toprak kaplar, kadehler, aynalar ve takılar gibi önemli eserler çıkarılmıştır.⁴⁸

3.2.2. Ceytun Kültürü:

Batı Orta Asya'nın batısında neolitik çağın önemli devresini Ceytun kültürü oluşturur. Bu kültüre ait yerleşmeler Kopet Dağ'ı bölgesindeki en eski tarım yerleşimleridir. Mimarlığın başlangıcı açısından Ceytun ana merkezinde tek odalı kerpiç evler bulunmaktadır. Bazı evlerin ortak avlusu bulunduğu, her birinin ocağı, sıvalı tabanı ve boyalı duvarları olduğu bilinmektedir.

⁴⁷ Bahaeddin ÖGEL, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, s.20–21.

⁴⁸ Yaşar ÇORUHLU, *Erken Devir Türk Sanatı*, İstanbul 2007, s.64–65.

Oturan bir kadını temsil ettiği düşünülen insan biçimli heykelcikler ile el yapımı, dikey dalgalı çizgi şeklinde olan basit geometrik şekillerle süslenmiş ve çok az bir bölümü boyalı olan keramikler bu kültürün önemli sanat eserleri arasındadır. Bunların yanı sıra turkuaz ve deniz kabuğundan boncukların da gerdanlık yapımında kullanıldığı anlaşılmaktadır.⁴⁹

3.2.3. Kelteminar Kültürü (M.Ö. 3000):

Aral gölü çevresinde başlayan en önemli kültür Kelteminar kültürüdür.⁵⁰ Bu kültüre ait ilk yerleşim yerleri Harezm’de 1939 yılında keşfedilmiştir. Aynı yıl içinde Akça Darya’nın güneyindeki Djanbas istasyonunda ilk kazılar yapılmıştır. Akça Darya’daki bu kazılar ara ara bırakılsa da, 1965 yılına kadar devam etmiştir.⁵¹ Bu buluntu yerinde, bir kül tabakası dışında 8–10 metre yükseklikteki sütunlarla yapılmış büyük binalara ve bu evlerde ateş ve ocak izlerine rastlanmıştır.⁵²

Kelteminarlı’lar esas itibarıyla yerleşik bir halk idiler ve yerleşmeler daha çok göl kıyıları, nehir ve küçük akıntıların ağızlarında kurulmuştur. Ele geçen kemik kalıntılarına göre Kelteminar kültürü, balıkçı ve avcı olan bir halka aittir.

Bu çağda Kelteminar’da sığır ve koyun gibi sürüler yoktu. Yabani domuz, geyik, karaca, yabani eşşek, kamplumbağa gibi hayvanların kemiklerine ise rastlanmıştır. Buluntular söz konusu hayvanların av hayvanları olduğunu da

⁴⁹ Yaşar ÇORUHLU, **Erken Devir Türk Sanatı**, İstanbul 2007, s.59.

⁵⁰ Salim KOCA, “Türklerin Göçleri ve Yayılmaları”, **Türkler**, C. 1, Ankara 2002, s.652.

⁵¹ Yaşar ÇORUHLU, **Erken Devir Türk Sanatı**, İstanbul 2007, s.61.

⁵² İbrahim KAFESOĞLU, **Türk Bozkır Kültürü**, s.105.

gösteriyor. Bu kültür döneminde madeni aletler görülmemiştir. Bıçaklar, ok uçları çakmak taşları ile yapılmışlardır. Kemikten yapılmış ok uçları, sivri tabanlı keramikler ve tarak şeklindeki süsler de önemli buluntular arasındadır.⁵³

3.3. Türkler'in Orta ve İç Asya'daki İlk Kültür Çevreleri:

3.3.1. Afanasyevo Kültürü (M.Ö. 3000–1700):

Orta Asya'nın en eski kültürlerinden biri de M.Ö. 3000–1700 tarihleri arasında, Abakan bozkırlarında görülmüştür. Yenisey ırmağı'nın sol kıyısındaki Afanasyevo adını taşıyan bir tepenin çevresinde, Bataney kasabası yakınında bir mezardan çıkarılan kalıntıların temsil ettiği bu kültür, sadece Abakan bölgesi ile sınırlı kalmamış, Altay dağlarından Volga nehrine kadar uzanan geniş bozkır sahaya yayılmıştır.⁵⁴

M.Ö. 3. bin yılda Altaylılar, Harezm ve Orta Asya'nın çeşitli yerleri ile ve özellikle Güney Sibirya ile çok sıkı ilişkiler kurmuşlardır. Kurulan sıkı ilişkiler neticesinde Altay ve Sibirya kültürleri iyice kaynaşarak ortak özelliklere sahip olmuştur. Bu nedenle Altayların bu çağ kültürüne, Sibirya'nın "*Afanasyevo*" kültürünün adı verilmektedir.⁵⁵

⁵³ Bahaeddin ÖGEL, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, s.15.

⁵⁴ Nejat DİYARBEKİRLİ, "Eski Türklerde Kültür ve Sanat", *Genel Türk Tarihi*, C.2, Ankara 2002, s. 499; Salim KOCA, "Türklerin Göçleri ve Yayılmaları", *Türkler*, C. 1, s.652; Yaşar ÇORUHLU, *Erken Devir Türk Sanatı*, s.30.

⁵⁵ ÖGEL, a.g.k., s.16.

Bu devrin Altaylar'daki en önemli buluntu yerleri Kurot ve Kuyum kurganlarıdır. Kurot kurganı, Altay dağlarında Kurot suyunun Ursul nehrine döküldüğü yerin 15 km. yakınındadır. Bu devreye ait oval veya dikdörtgen mezarlar yassı ve büyük dilimli taşlarla örtülüdür.

Mezar çukurunda bazen tek bir ceset görüldüğü gibi, bazen de toplu mezarlara rastlanılmıştır. Bu dönemin mezarlarında cesetler daha çok sırt üstü yatırılmış ve elleri çapraz olarak göğüslerinin üzerine konmuş insan iskeletleri bulunduğu gibi cesetlerin bacakları karın kısmına çekik bir şekilde olan iskeletlere de rastlanılmıştır.⁵⁶ Ölülerin başları genellikle doğuya veya kuzeydoğuya çevrilidir.

Mezarlarda çıkan aletler taştan yapılmış aletler, boynuz halkalar ile çeşitli süs eşyalarıdır. Mezarda bulunan bir kartal pençesi de kültür tarihi bakımından büyük öneme sahiptir. Altaylarda, eskiden beri kartallar mukaddes bir kuştu ve kurt gibi bir milli sembol haline gelmiştir. Kuyum kurganında ölülerin hepsi yalnız olarak gömülmüşlerdir. İskeletlerden yalnız biri karnı üzerinde ve diğerleri de sırt üstü yatırılmışlardır. Yine diğer mezarlarda olduğu gibi çeşitli eşyalarla beraber gömülmüşlerdir. Çıkarılan eşyalar arasında oval şeklindeki kap ve koyun kemikleri ile kemikten yapılmış bıçak sapı ve bakır bıçak vardır.⁵⁷

Afanasyevo devrinde Minusinsk bölgesindeki önemli buluntu yerleri şunlardır: a) Afanasyevo civarında Bateney; b) Sıda, Tes ve Kopen civarındaki mezarlar; c) Kızıl-yar bölgesi. Minusinsk bölgesindeki mezarların da yukarıda ifade edilenlerle, benzer özellikler teşkil etmektedir. Mezarlar oval veya dikdörtgen

⁵⁶ Yaşar ÇORUHLU, **Erken Devir Türk Sanatı**, s.33; Nejat DİYARBEKİRLİ, "Eski Türklerde Kültür ve Sanat", **Genel Türk Tarihi**, C.2, s. 499.

⁵⁷ Bahaeddin ÖGEL, **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**, s.17-18.

şeklindedir. Bazı mezarlar gruplar halinde, bazıları da tek naaş ihtiva edecek şekilde düzenlenmiştir.

Ölüler genellikle kırmızıya boyanmış ve üzerleri taş veya toprakla kapatılmıştır. Mezarlarda keramik eserler yanında, çakmak taşından ok uçları, kemik iğneler, bıçaklar, bakır tellerden yapılmış küpeler ve çeşitli süs eşyaları ile maden işleyen aletler bulunmuştur. Bu devrin kültürüne ait mezarlarda sığır, koyun, at ve yak öküzlerine dair kemikler bulunmuştur.⁵⁸

3.3.2. Andronovo Kültürü (M.Ö. 1700–1200):

Afanasyevo Kültürü'nün devamı ve daha gelişmiş şekli olan Andronovo kültürü, Altay ve Tanrı dağları ile Yayık nehri arasındaki bütün bozkır sahasını içine almıştır. Doğuda Baykal gölü ve Selenga kıyılarına; güneyde Tanrı dağlarına; güneybatıda Kazakistan'a Harezmi'n güneyine; batıda Sibirya üzerinden Don nehrine kadar uzanan sahayı kapsamıştır.⁵⁹ Her iki kültür çevresinde “*brakisefal atlı savaşçı beyaz ırk*”, yani Türklerin ataları tarafından meydana getirilmiştir.

Andronovo kültüründe, genellikle derin olarak kazılan mezar çukurlarının üzeri, yassı taşlar veya ağaçlarla kaplanır ve mezarlar taş çemberlerle sınırlandırılmıştır. Aynı mezara zaman zaman birden çok naaş gömülürdü bazen de bu naaşlar aynı aileye mensup kişilerdir.

⁵⁸ Salim KOCA, “Türklerin Göçleri ve Yayılmaları”, *Türkler*, C. 1, s.652; Yaşar ÇORUHLU, *Erken Devir Türk Sanatı*, s.32; Bahaeddin ÖGEL, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, s.18.

⁵⁹ Şevket KOÇSOY, “Türk Tarih Kronolojisi”, *Türkler*, C.1, Ankara 2002, s.73.

Kurganların mezar odalarında, ölü adamın başı güneybatıya doğru, ayakları ise doğuya doğru yöneltilmiş olup cenin pozisyonunda kıvrılmış vücudunun sol tarafı üzerinde yatmaktadır. Ölü'nün başucundaki kaplarda yiyecek bulunurdu. Bunun dışında iskeletin yanında, tunç süsler, bakır iğneler, kemikten eşyalar yer alıyordu.⁶⁰

Andronovo kültürünün en önemli eserleri kaplardır. Geniş ağızlı, düztabanlı, kulpsuz, üç köşeli veya mendirek şeklindeki basma süslerle süslenmiştir. Taştan yapılmış kaşıklar, ok uçları, kemik iğneler, kabzalı hançerler ve baltalar, delikli ok uçları, inci ve küpe gibi süs eşyaları bu kültürün önemli eserleri arasındadır. Andronovo devrinde bakırın yanı sıra demir, altın ve kalayda kullanılmıştır. Bakır ve bronz eserlerin üzeri altın plakalarla kaplanmıştır. Altay bölgesi II. binde, altın endüstrisinin merkezliğini yapmaktadır. Artık bu çağda, at, sığır ve koyun yanında deve de yer alıyordu. Bu devirde at, artık bir binek ve yük hayvanı olmakla kalmamış, eti yenen bir hayvan olarakta önem kazanmıştır.⁶¹

3.3.3. Karasuk Kültürü (M.Ö. 1200–700):

Karasuk kültürü, Yenisey nehri'nin kollarından Karasuk Irmağı'nın çevresinde tespit edilmiş ve bu kültür kalıntıları'nın etkileri Güney Sibirya, Baykal bölgesi, Moğolistan, Yedisu havzasında ortaya çıkmıştır.⁶²

Bu kültür, Andronovo'nın devamı olmakla birlikte, Karasuk kültürünün en büyük özelliği demirin işlenip silah yapımında kullanıldığı ilk kültür olmasıdır. Dört

⁶⁰ Şevket KOÇSOY, "Türk Tarih Kronolojisi", **Türkler**, C.1, Ankara 2002, s.73.

⁶¹ Bahaeddin ÖGEL, **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**, s.23,25; Yaşar ÇORUHLU, **Erken Devir Türk Sanatı**, s.38,41.

⁶² Umay Türkeş GÜNAY, **Türklerin Tarihi**, Ankara 2006, s.45.

tekerlekli arabalar, sökülüp yeniden kurulabilen keçeden çadırlar, el değirmenleri ile mezara yiyecek, içecek koyma gibi dini adetler, ilk defa bu kültürde görülmüştür. Ayrıca, Karasuk kültürünün insanı, koyunyününü dokuyarak elbise yapmasını öğrenmiştir.⁶³

Karasuk mezarları çok derin olmamakla birlikte, üzeri taşlarla kapatıldıktan sonra, kurganın etrafına dört köşe veya daire şeklinde taşlar dizilmektedir. Ölü gömme adetleri bakımından Andronovo mezarları ile az farkları vardır. Ceset kıvrılmış pozisyonda değil daha çok düz halde yatırılmıştır ve cesedin başı Andronovo kültüründe olduğu gibi güneybatıya değil kuzeydoğuya çevrilmiştir. Başın sol tarafında içinde içki olan bir veya iki kavanoz ve ayaklarının yanında da kap içinde koyun, dana bazen de at eti bulunurdu. Yalnız olarak gömülen ölümler bulunduğu gibi, birkaç kadın ve çocuklarla gömülmüş ölümlere de rastlanmaktadır. Kadın mezarlarında giyim malzemeleri, gerdanlıklar, bilezikler, küpeler, tunç ayna, düğmeler, kemikten iğneler ile yuvarlak gövdeli ve kısa boğazlı kaplar bulunmaktadır.

Karasuk kültürü insanı, küçük hayvan heykelcikleri de yapmışlardır. Bunlar daha çok koç ve koyun heykelleridir. Çeşitli aletlerin ya da silahların baş taraflarında hayvan figürleri de bulunmaktadır.⁶⁴ Türkler ölümlere, öbür dünyada kullanılmak üzere, at ve koyunlar kurban eder ve bunların baş ve derilerini, mezar etrafına, dikerlerdi. Kurban taşları bu inançların bir göstergesidir. Abakan ırmağı kaynaklarında, Kırgızların ilk vatanında, Askız kurban taşında, kan akıtmak için oluklar ve at ile boynuzlu hayvan tasvirleri görülür.⁶⁵

⁶³ Salim KOCA, “Türklerin Göçleri ve Yayılmaları”, *Türkler*, C. 1, s.653.

⁶⁴ Bahaeddin ÖGEL, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, s.31; Yaşar ÇORUHLU, *Erken Devir Türk Sanatı*, s.45, 46, 48.

⁶⁵ Emel ESİN, “İç Asya’da Milattan Önceki Bin Yılda Türklerin Atalarına Atfedilen Kültürler”, *Türkler*, C.1, Ankara 2002, s.499.

3.3.4. Tagar ve Taştık Kültürleri (M. . 700–100):

Abakan ve Yukarı Yenisey Minusinsk bölgesinde Karasuk kültürünün takipçisi Tagar ve Taştık kültürleridir. Proto-Türk dönemi kültürlerinin en gelişmiş  rnekleri Tagar ve Taştık kültürlerinde tespit edilmiştir.⁶⁶ Tagar  ağı    kısma ayrılır: I. Tagar (M. . VI-V. yüzyıl); II. Tagar (M. . IV-III. yüzyıl); III. Tagar (M. . II-I. yüzyıl).⁶⁷

Tagar kültürüne ait ilk kurganlar Krasnoyarsk, Minusinsk civarında ve Yenisey Nehri'ndeki Tagar adasında bulunmuştur. Tagar döneminde toprak üstünde cesedin teşhir edilmesi geleneği dışında, insanların sosyal statüsünü belirleyen mezarlar da göze çarpmaktadır. Erkekler hançerler, bıçaklar, temrenler, tunçtan yapılmış iki yanı keskin bıçaklar gibi silahlar ve şahsi m cevh rleriyle birlikte gömülmüşlerdir. Erkeklerin bahadır (alp) olduğuna ve bu erkeklerin yiğitliğine işaret eden g nder uçlarına takılan hayvan heykellerine rastlanmıştır. Kadınların da şahsi s s  eşyalarıyla birlikte silahlarıyla da gömüldükleri dikkati çekmektedir.

Tagar kültürünün ikinci devresinde gömme geleneğinde yeni uygulamalar ortaya çıkmıştır. Bunlardan biri ölülerin büyük mezar tepeleri altında toplu bir biçimde gömülmesidir. Özellikle kemiklerin gruplara ayrılarak gömülmesi dikkat çekicidir. Tagar kültürünün bu evresinde mezarlarda Karasuk devri hayvan üslubunun etkileri devam etmekle birlikte, yeni tasvir biçimleri de ortaya çıkmıştır. İlk kez görülen yeniliklerden birisi ayakları gövdesinin altında toplanmış geyik figürüdür. Tagar kültürünün son evresinde ölüyü büyük kurganlara defnetmeden önce yakma geleneğinin başladığı görülmektedir.⁶⁸

⁶⁶ şevket KOÇSOY, ‘‘Türk Tarih Kronolojisi’’, **Türkler**, C.1, Ankara 2002, s.74.

⁶⁷ Bahaeddin ÖGEL, **İslamiyetten  nce Türk Kültür Tarihi**, s.41;

⁶⁸ Yaşar ÇORUHLU, **Erken Devir Türk Sanatı**, s.50,51.

Tagar dönemi'nin maddi kültür kaynakları çok çeşitlidir. Silahlar, hançer, balta ve uçlu oklardan oluşuyordu. İş aletlerini ise çeşitli bıçaklar ve oraklar oluşturuyordu. Oraklar hafif eğik olup teknik açıdan gelişmemişlerdir. Bu da çiftçiliğin gelişmediğinin bir göstergesidir. Höyüklerde çok fazla at teçhizatına, gemlere ve hayvan kemiğine rastlanması hayvancılığın yüksek seviyede olduğunu göstermektedir. Kaplar kilden, ağaçtan ve bronzdan yapılıyordu. Tagar döneminin sonlarına doğru altlığı bulunan ve tencere şekilli kaplar yaygınlaşmış, ayrıca sürahiler ortaya çıkmıştır. Minusinsk havzasında çok sayıda değişik şekillerde kazanlar da bulunmuştur.⁶⁹

İlk defa M.Ö. 300 yılı civarında görülen Taştık kültürü ise Tagar kültürünün daha gelişmiş şeklidir. Güney Sibirya'da ortaya çıkan bu Hun devri kültürü M.Ö. I.-M.S. V. veya VI. yy'lar arasında Yenisey Irmağı'nın orta bölgelerinde yayılmıştır. Tagar-Taştık bölgelerinde otağ biçiminde ağaçtan yapılmış evler bulunmuştur. Bu evler ağaç kütüklerinden silindirik veya dört köşe olacak şekilde üst üste yığılarak yapılmıştır. Tavanlar eğilmiş ağaç dallarıyla kubbe biçiminde kapatılmıştır.

Çadırlarda olduğu gibi bu evlerinde orta yerlerinde ocak, tepede ise tüğünük (baca) bulunuyordu. Otağların ve otağ şeklinde evlerin toplandığı yerleşme bölgelerinin etrafına, kütük ve dallardan çıt (çit) denen duvarlar örülmüştür. Hayvan tüyleri veya samanla karıştırılan balçık harç ile sıvanarak sağlamlaştırılmıştır.⁷⁰ Ölülerini yakan bu toplulukların Oglak'daki mezarlarında ölünün mumyalandığı ve maske takılıp, bir adam büyüklüğündeki bir kuklayla gömüldüğü de görülmüştür. Mezara ölünün silah ve eşyalarının konulması geleneği hala devam etmektedir. Tagar kültür devresinde başlayan kilden yapılan ölü maskelerinin kullanımının da geç döneme kadar sürdüğü görülmektedir.⁷¹

⁶⁹ Nikolai BOKOVENKO, "Tagar Kültürü", **Türkler**, C.1, Ankara 2002, s.519, 521, 522.

⁷⁰ Emel ESİN, "İç Asya'da Milattan Önceki Bin Yılda Türklerin Atalarına Atfedilen Kültürler", **Türkler**, C.1, Ankara 2002, s.498-499.

⁷¹ Yaşar ÇORUHLU, **Erken Devir Türk Sanatı**, s.52-53.

Sonuç olarak, Orta Asya'daki Türk kültür çevrelerinde, kurganlarda bulunan eşyalar, Türklerin çok eski zamanlardan beri konar-göçer hayata has bir kültür geliştirdiklerini açık bir şekilde ortaya koyar. Ortaya çıkarılan bu maddi kültür değerler arasındaki av ve savaş aletleri, demir ve deriden çeşitli eşyalar ve at ile kurt ağırlıklı hayvan figürlü kaplar, bu yaşayışın temel özelliklerini gösterir.

Dört tekerlekli yüksek araba, çadır, mezara yiyecek ve içecek koyma geleneği de bu kültürlerin Türklere ait olduğunun da kanıtıdır. Ayrıca, Türklere ait menşei efsaneleri ve Ergenekon Destanı gibi mitolojik olaylarda da bu motifler ön plandadır. Bu nedenle, maddi buluntular Türklerin tarih sahnesine çıktığı yer ve zaman hususunda tamamen uygunluk göstermektedir.⁷²

4. Yazılı Kaynaklar:

Hiç şüphesiz tarihin önemli kaynakları arasında yazılı belgeler yer alır. Yazılı kaynaklar denilince de akla kitabeler, sözlükler, siyasetnameler, coğrafya eserleri, genel ve özel tarihler ve ayrıca kültürümüz için önemli olan fal kitapları, dini metinler, mektuplar ve yarlıklar gelir.⁷³

⁷² Yaşar ÇORUHLU, **Erken Devir Türk Sanatı**, s.52–53.

⁷³ Zeki Velidi TOGAN, **Tarihte Usûl**, s.52.

4.1. Kitabeler:

Türk tarihinin İslam öncesi devrinde Orta Asya'nın içerik bakımından en zengin kaynakları Çince yazılmıştır. Türkçe yazılı kitabeler en değerli kaynaklardır. Fakat bilgilerin çokluğu ve teferruatına baktığımız zaman Çinlilerin oluşturduğu eserler daha çok ön plana çıkmaktadır.⁷⁴ Doğu Avrupa Türk kavimleri için Rus yıllıkları büyük önem taşımaktadır. Orta Avrupa'da Leh ve Macarlar tarafından tutulan yıllıkların mevcudiyeti de bilinmektedir.⁷⁵

Yazıtlar, Kitabeler genellikle kolay eriyip bozulmayan maddelere yazılır, daha doğrusu kazılır. Kitabeler tarih malzemesi yönünden birinci derecede önemlidir. Fakat bunlar hemen her devirde resmi bir özellikte olmuşlardır. Bu da onun kaynak değerini arttırmaktadır. Kitabeler önce kültür tarihi, sonra kimin tarafından niçin yapıldığını göstermesi bakımından büyük önem taşımaktadır. Yazının kazıldığı taşın üzerindeki motifler sanat tarihi bakımından da önemlidir. Kitabeler yeryüzünün hemen her yerinde bulunmaktadır ve bu halen de devam etmektedir.⁷⁶

Gök-Türkçe yazıtların ortaya çıkması ilim âlemini bir anda harekete geçirmiştir. İlk defa Gök-Türkçe yazılı abidelerin varlığından bahseden, XIII. yüzyıl tarihçilerinden Cüveyni olmuştur. Daha sonra bir botanikçi olan Messerschmidt, 1721'de Yenisey vadisinde yaptığı araştırmalar sırasında, Gök-Türkçe ile yazılmış taşların varlığından haber vermiş, fakat o bu taşların hangi dilde ve kimlere ait olduğunu bilmediğinden yankı uyandıramamıştır. Ama ilim âleminin en büyük keşiflerinden biri olan Gök-Türk yazıtlarının bulunması ve dünyaya tanıtılması,

⁷⁴ Ahmet TAŞAĞIL, "Türk Tarihi İle İlgili Çin Kaynaklarının Türkçe Neşri Üzerine Düşünceler", **Tarih Boyunca Türk Tarihinin Kaynakları Semineri**, 6-7 Haziran 1996 Bildiriler, İstanbul 1997, s.113.

⁷⁵ Mübahat S. KÜTÜKOĞLU, **Tarih Araştırmalarında Usul**, s.22.

⁷⁶ Gülçin ÇANDARLIOĞLU, **Tarih Metodu**, s.55.

İsveçli bir subay olan Strahlanberg sayesinde oldu. 630–681 Gök-Türklerin bağımsızlıklarını kaybedişleri, Gök-Türkçe yazılı kitabelerin en ünlüleri Tonyukuk, Kül Tegin ve Bilge Kağan abidelerinde acı bir şekilde anlatılmıştır.⁷⁷

Bu yazıtların okunması için dünyada büyük bir yarış başlamış ve ilk önce büyük âlim Thomsen abideleri deşifre etmiştir. Böylece araştırmacıların eline kıymeti hiçbir şey ile ölçülemeyecek olan vesikalar geçmiş oldu. Buna rağmen, belli başlı birkaç kitabenin dışındaki diğer kitabelerden yararlanma yoluna gidilmemiştir.

Hunlardan sonra Türk devletinin başına Tabgaçlar geçmişler, onların peşinden de Gök-Türk Aşina ailesi Türk birliğini sağlamıştır. Bugün istifade edilen yazıtların tarihi bakımdan en kıymetlileri Gök-Türklere aittir.⁷⁸

Hunların neslinden olduklarını söyleyen Gök-Türklerin ardından Uygurlar da, Gök-Türklerin izini takip etmişler, onlar gibi gelecek nesillere haber vermek için büyük devlet kitabelerini diktirmişlerdir. Bununla beraber, Hun dönemine ait en önemli yazıt olarak Esik Yazıtı gösterilmektedir.⁷⁹

⁷⁷ Ahmet TAŞAĞIL, **Gök-Türkler II (Fetret Devri 630–681)**, Ankara 1999, s.10.

⁷⁸ Z. Velidi Togan, **Umumi Türk Tarihi'ne Giriş**, s.61.

⁷⁹ Ş. K. SEFEROĞLU –A. MÜDERRİSOĞLU, **Türk Devletleri Tarihi (Etnolojik Bir Deneme)**, Ankara 1986, s.26.

4.1.1. Peçenek Kitabeleri:

Türk milletinin bir parçası olan Peçeneklere ait yazıtlar 1799 senesinde, Macaristan'ın Torontal vilayetindeki Nagy-Szent-Miglos denilen yerde, bir evin avlusunda bulunmuştur.⁸⁰ İlk önce Attila'nın defnesi sanılan bu eserlerin üzerindeki yazılar çözülememiş ve Viyana Müzesine kaldırılmıştır. Gök-Türk yazıtlarını çözen Thomsen bunların Attila'ya ait olmadığını söylemiş ve G. Nemeth, kalıntıların Peçenek Türklerinin izlerini taşıdığını ve Gök-Türkçenin devamı olan bir Türkçe ile yazıldığını söylemiştir. IX–X. yüzyıllara ait olduğu sanılan bu eşyaların üzerinde hem Gök-Türk harfli metinlere rastlanıldığı gibi, hem de Grek harfleriyle yazılmış parçalara tesadüf edilmiştir.⁸¹

4.1.2. Bulgar Yazıtları:

Bulgaristan'ın çeşitli yerlerinde, Pliska, Preslav ve Madara gibi merkezlerde eski Bulgar Türklerine ait 90'a yakın kitabe bulunmuştur.⁸² Bunlar genellikle Grek alfabesiyle yazılmıştır. Preslav'da bulunan bu yazıt Kril alfabesiyle meydana getirilmiştir. Bunlardan Madara Yazıtı, kabartmalı sağlam bir kaya üzerindedir. Kabartmadaki tasvir sahnesinde, elinde mızrak, ata binmiş bir suvari vardır. Tasvir sahnesinin Kurum Han'a (IX. yy.) ait olduğu tahmin edilmektedir.⁸³

⁸⁰ Akdes Nimet KURAT, **Peçenek Tarihi**, İstanbul 1937, s.30.

⁸¹ F. ECKHART, **Macaristan Tarihi**, Çev. İbrahim Kafesoğlu, Ankara 1949, s.32.

⁸² Umay Türkeş GÜNAY, **Türklerin Tarihi**, Ankara 2006, s.131.

⁸³ Nuri YÜCE, "Bulgar", **İA**, T.D.V.Y., C.6, İstanbul 1992, s.390–391.

İdil Bulgar Kitabeleri ise daha çok mezar taşı mahiyetindedir. Bir tarafı Çuvaşça türündeki bir dilde yazılmışken, diğer bölümü Genel Türkçe ile yazılmıştır. Üzerinde Bulgar Türkçesi ile yazılmış cümleler bulunan bu yadigârlar XIV. yüzyıl ortasından itibaren artık görülmemeye başlarlar.⁸⁴

4.1.3. Sekel Yazıtları:

Tokuz-Oğuz boylarından birisi olan Sekeller⁸⁵, bugün hala Macaristan'ın doğusunda küçük bir grup olarak hayatlarını sürdürüp, XIII. yüzyıldan beri Macar kaynaklarında zikredilirler. Daha önce bir yazıtları bulunmayan Sekellere ait ilk yazıt İstanbul'da bulunmuştur. Osmanlılar zamanında İstanbul'a gelen bir Sekel elçisi şikâyetlerini kaldığı hanın duvarlarına yazmış ve 1553'te bunlar kopya edilmiştir.

Büyük âlim Thomsen bunun da Türkçe olduğuna karar verdikten sonra Macarlar tarafından okunmuştur. 1864'te de bir kilisede başka yazıtlar da keşfedilmiştir.

⁸⁴ Istvan ZIMONYI, “Bulgarlar ve Ogurlar”, **Türkler**, Y.T.Y., C.2, Ankara 2002, s.624.

⁸⁵ Sekel adı ilk kez 10–11. yüzyılda Macaristan'da duyulmaya başlamıştır. Bu konuda daha geniş bilgi için Bkz. İsmail DOĞAN, **Atilla'nın Torunları Sekeller**, Türklük Bilimi Araştırmaları Yayınları, Ankara 2004, s.11.

4.2. Sözlükler:

4.2.1. Codex Cumanicus:

Kuzey-Batı Türk lehçeleri araştırmaları açısından son derece önemli bir kaynak olan Codex Cumanicus, XIV. yüzyılda İtalyan ve Alman misyoner rahipleri tarafından hazırlanmıştır. Karadeniz'in kuzeyinde yaşamakta olan çeşitli Türk boyları ile birlikte farklı dillerde konuşan bazı milletlerin ortak anlaşma ve ticaret dili olan Kıpçak (Kuman) Türkçesinin bir sözlüğü ve Hıristiyanlığa ait dinî metinleri ihtiva eden mühim bir eserdir.⁸⁶

Codex Cumanicus'un Kıpçak Türkçesine ait kelime hazinesi ile Kıpçak grubuna giren çağdaş Türk lehçelerinden Kazan Tatarcası ve Karaimce arasındaki benzerlik ve paralellikler konusunda çeşitli araştırmalar yapılmıştır. Kafkasya'da konuşulan Kıpçak lehçelerinden Karaçay-Malkar Türkçesi de aynı mirası paylaşan bir Türk lehçesi olması sebebiyle Codex Cumanicus ile büyük benzerlik ve paralellikler taşımaktadır.⁸⁷

Kırım'da, 1303 yılında İtalyan misyonerlerin tanzim ettiği söylenen Codex Cumanicus adlı Latince, Farsça ve Kumanca sözlük (Tek nüshası Venedik'te bulunmuş olup G. Kun tarafından 1880'de neşredilmiştir) Kırım çevrelerindeki Kıpçak Türkçesi hakkında da bilgiler verir. Kuman-Kıpçaklar, Batu'dan çok evvel, Kırım'da Cenovalı ve Venedikli katolik misyonerlerle, fransiskan rahiplerinin

⁸⁶ B. Peter GOLDEN, "Kıpçak Kabilelerinin Menşesine Yeni Bir Bakış", **Uluslar arası Türk Dil Kongresi**, Eylül-Ekim, s.43.

⁸⁷ Murat ADJİ, **Kıpçaklar**, Ankara 2002, s.23.

telkinleri yoluyla Hristiyanlığa sokulmaya çalışılmışlardır. İşte bu İtalyan misyonerler Kuman- Kıpçaklar arasında dini propagandayı kolaylaştırmak ve ticarete yardımcı olmak üzere, pratik hayatta kullanılsın diye 2500 kelimelik bir sözlük hazırlamışlardır.⁸⁸

Bu sözlükte Kuman-Kıpçak Türkçesine ait bazı gramer kaideleriyle birlikte, içinde İncil'den tercümeler, bazı katolik ilahileri ve atasözlerinin Türkçe tercümeleri de vardır. Sözlüğün Türk kültür hayatı hakkında eşsiz bir değeri bulunmaktadır.⁸⁹

4.2.2. Et- Tuhfetu'z-Zekiyye fi'l-Lugati't-Türkiyye:

Türkçenin yazılı ürünlerle takip edebildiğimiz tarihsel dönemleri, edebi ürünleriyle birlikte zengin bir söz varlığına sahiptir. Bu tarihsel dönemler içinde Tarihi Kıpçak Türkçesinin önemli bir kolunu oluşturan, Mısır-Suriye sahasında gelişen Memlük-Kıpçak Türkçesi özel bir öneme ve yere sahiptir. Bu döneme ait Türkçe-Arapça olarak hazırlanmış sözlük ve gramer kitapları, tarihi Türk söz varlığı araştırmaları için kaynak eserler niteliğindedir, Memlük Devleti içerisinde Türk nüfusun artması nedeniyle Arapların Türkçeyi öğrenmesi kimi zaman bir ihtiyaç halini almış ve bu nedenle Türkçeyi tüm yönleriyle ele alan Türkçe-Arapça sözlükler meydana getirilmiştir. Bu sözlüklerden “*Et-Tuhfetu'z-Zekiyye fi'l- Lugati't-Türkiyye*”de, Türkçenin sözvarlığı yanında kısa gramer izahları ve bölgedeki diyalektlere has özelliklerde ihmal edilmemiştir.⁹⁰

⁸⁸ B. Peter GOLDEN, “Kıpçak Kabilelerinin Menşesine Yeni Bir Bakış”, **Uluslar arası Türk Dil Kongresi**, Eylül-Ekim, s.45.

⁸⁹ Murat ADJİ, **Kıpçaklar**, Ankara 2002, s.23.

⁹⁰ Akdes Nimet KURAT, **IV.-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, Ankara 1972, s.43.

Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-Lugati't-Türkiyye, Memlük-Kıpçak sahasında XV. yüzyılda yazılmış; ayrıntılı gramer bilgisi ve zengin sözlük malzemesiyle önemli eserlerden birisidir. *Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-Lugati't-Türkiyye*'nin sözlük bölümünde madde başı olarak Arapça sözcüklere çoğu zaman birden fazla Türkçe sözcük karşılık olarak verilmiştir. Yine Arap sözlükçülük kurallarına uygun olarak, sözcükler isimler ve fiiller ayrı ayrı sıralanmış, ayrıca eserin gramer kısmında da Kıpçak Türkçesinin genel dil özellikleri, yine Arapça sarf ve nahiv kurallarına göre örneklerle işlenerek verilmiştir.⁹¹

Önsözünde Kıpçak Türkçesiyle yazıldığı belirtilmektedir. Yazılış tarihi belli olmamakla beraber, 1425'ten önce yazıldığı tahmin edilmektedir ve Mısır'da kaleme alınmıştır. Biri gramer, diğeri de lügat olmak üzere iki kısımdan meydana gelmektedir. Arapça-Türkçe lügat kısmında Arapça kelimeler alfabe sırasına göre tertiplenmiş ve karşılarında da Türkçeleri verilmiştir. Eserin tek yazma nüshası İstanbul'dadır. Tıpkıbasımı 1942'de Budapeşte'de yapılmıştır. Besim Atalay bu eseri Türkçeye tercüme etmiştir. Besim Atalay (1945), *E't- Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-Lügati't-Türkiyye*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara.⁹²

⁹¹ Besim ATALAY, *E't- Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-Lügati't-Türkiye*, Ankara 1945, s.54.

⁹² ATALAY, a.g.k., s.56.

4.2.3. Mukaddimetü'l-Edeb:

Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Omar b. Muhammed b. Ahmed ez-Zamahşari el-Hârizmi, 27 Recep 467 (8 Mart 1075) Çarşamba günü Hârezm ilçelerinden Zamaşar'da doğdu. Rivâyete göre çocukluğunda uğradığı bir kaza yüzünden ayağının biri dizinden kesilmiş ve ağaçtan takma bir ayakla yürümek zorunda kalmıştır. Bir mahalle imamı olan babası onun terzi olmasını uygun görmüşse de, o okumak istemiş, babası da onu Hârezm'e getirip bir medreseye teslim etmiştir. Çok kuvvetli bir medrese öğrenimi görmüş olan Zemahşeri, önce Hârezm âlimlerinden Şeyh Ebû Ali ed-Darir el-Edib'den edebî bilgileri, İmâm Rükneddin Mahmûd el-Uşûli ve İmâm Manşûr'dan ilm-i usûl ve Şeyh Sedid el-Hayyati'den fıkıh öğrendi. Birkaç defa Bağdad'a gitti ve orada edebi ilimler okutan Ali b. Muzaffer en-Nişâbûrî ve Ebü Nasr İsfahânî'nin derslerini dinledi.⁹³

Ayrıca Ebû Sa'id Şankâni ve Şeyhulislâm Ebu Nasr el-Cevâliki'nin meclislerine devam etti. Sonra Mekke'ye gidip orada 5 yıl kadar kaldı. Bundan dolayı Cârullah (Tanrı'nın komşusu) lakabı ile anıldı. Ayrıca eserlerinin kendisine kazandırdığı büyük şöhretten dolayı da Fahr-i Hârezm (=Hârezm'in övüncesi) lakabı ile de anıldı.⁹⁴

Daha sonra yurdu olan Hârezm'e döndü. Devrin hükümdarı Atsız'dan iltifat gördü ve yazdığı "*Mukaddimetü'l-edeb*" adlı eserini ona ithaf etti. Bu eser, meşhur tefsir ve lügat âlimi Zemahşari'nin Harezmsah Atsız'a sunduğu Arapça bir sözlüktür. XII. yüzyıla ait eserin nüshaları arasında en eskileri Harezmi Türkçesi ve Farsça tercümelerdir. Divanü Lügat-it Türk'ten sonra Orta Türkçe'nin en zengin kelime

⁹³ Selami SÖNMEZ, *Ebu'l Kasım Mahmud Zemahşeri Ve Eseri Mukaddimetü'l-Edeb'in Didaktik Değeri*, Erzurum 2009, s.149–150.

⁹⁴ SÖNMEZ, a.g.k., s.150.

hazinesine sahip bir dil eseri olduğu gör÷lmektedir. Moğolca ve Türkçe tercümeleri 1938’de, Farsça tercümesi 1950’de yapılmıştır.⁹⁵

Zamahşeri, arefe gecesı 538 (14 Haziran 1144)’de Ürgenç’de öldü. Bazı kaynaklarda ise Zemahşeri’nin son bir seyâhetinde bir ayağı soğuktan donarak kesildikten bir süre sonra vatanı Harezm’de, Cürcaniyye kasabasında (9 Zilhicce 538) 14 Haziran 1134 yılında arafe gecesı vefat ettiğı kaydedilmektedir.⁹⁶

4.3. Seyahatnameler:

Türk tarihinin önemli kaynaklarından birisi de seyahat notlarıdır. Çeşitli çağlarda Türk ÷lkelerine gitmiş olan yabancılar, daha sonraları ÷lkelerine döndükleri zaman bu seyahatlerini kaleme almışlardır. Seyyahlar, bazan o milletten birinin göremeyeceğı veya yazamayacağı bir şeyi bulup çıkarır, bazen da eseri cazip kılmak için mübalağaya kaçmışlardır. Bunun yanında seyahatnamelerin bir kısmında, diğer eserler veya önceki seyyahlardan alınan pasajlar, seyyahın bizzat kendisi görmüş gibi aktarılmıştır. Bu nedenle seyahatnameler kullanılırken dikkatli olunmalı, doğru ile yanlış veya mübalağanın ayırt edilmesi gerekmektedir.⁹⁷

Yine de gittikleri yerlerin etnik yapısı da dâhil olmak üzere, kültürel, siyasi, ekonomik ve askeri yönlerinin anlatıldığı bu seyahat notları tarihimizin aydınlatılması hususunda bizlere yol göstermektedir.⁹⁸

⁹⁵ Nuri YÜCE, “Zemahşeri”, **İA.**, C.13. İstanbul 1985, s.509–514.

⁹⁶ Nihad Sami BANARLI, **Türk Edebiyatı Tarihi**, C.1., İstanbul 1987, s.262.

⁹⁷ Mübahat S. KÜTÜKOĞLU, **Tarih Araştırmalarında Usül**, s.25.

⁹⁸ KÜTÜKOĞLU, a.g.k., s.25.

Seyahatname türünün ilk örneklerine X. yüzyılda İdil havzasını seyahat eden İbn Fadlan ile XIII. yüzyılda Asya’da seyahat eden Marco Polo, XIV. yüzyılda Anadolu’yu dolaşıp çok değerli bilgiler veren İbn Batuta’yı verebiliriz. Batılı seyyahlar için Yakın Doğu oldukça cazip gelmiş, XVII. yüzyıldan sonra bu bölgeyi ziyaret eden seyyah sayısı da artmıştır. Diğer milletlere mensup olanlar yanında İngiliz seyyahların sayısında hayli fazladır.⁹⁹

4.3.1. Kosmas İndikopleustes:

Müellif VI. yüzyılın ortalarında ticaret yapmak amacı ile Karadeniz, Arabistan, Doğu Afrika ve Seylan adasına seyahat etmiş, sonra da İskenderiye’de yaşamaya başlamıştır. 547–549 yıllarında da coğrafi eserini hazırlamıştır. Bu eserde Hindistan’ın kuzeyindeki Ak Hunlar hakkında bilgiler bulunmaktadır.¹⁰⁰

4.3.2. Ruy Gonzales Clavijo:

Papalığın özel emriyle, Timur’un sarayına elçi olarak gönderilmiştir. Bir İspanyol asilzadesidir. 1402 yılında Anadolu topraklarına ayak bastığında, Timur’un orduları, Yıldırım Bayezid’in ordularını Ankara Savaşında yenmiş, Anadolu’nun bir

⁹⁹ Mübahat S. KÜTÜKOĞLU, *Tarih Araştırmalarında Usül*, s.25.

¹⁰⁰ İsmail MANGALTEPE, *(Menandros Protektor Ve Theophylaktos Simokattes) Bizans Kaynaklarında Türkler*, Ofset Yayın Matbaacılık, İstanbul 2009, s.10.

bölümü Timurlular etkisine girerken; Osmanlı beyliğinde Fetret Devri denen bir dönem başlamıştır.¹⁰¹

Ruy Gonzales Clavijo, İstanbul'u ziyaretinde İstanbul'un o günkü durumu hakkında gözlemlerde bulunur. İstanbul'un Bizans'ın son dönemindeki durumunu anlatır. O sırada Yıldırım Bayezid'in şehzadeleri, iktidar için birbirleriyle savaşmakta ya da gizli ittifaklar kurmaktadırlar. Osmanlı'nın Asya'daki topraklarında bir kargaşa hüküm sürerken, Avrupa, Rumeli topraklarında Osmanlı düzeni devam etmektedir. Clavijo, daha sonra Karadeniz yolu ile İstanbul'dan ayrılır. İstanbul adının ilk defa onun seyahatnamesinde geçtiği ve Galata Cenevizlileri kolonisi, “*aşağı şehir*” anlamında “*Stambul*”, “*Stambuli*” şeklinde dediği kaydedilmektedir.¹⁰²

Trabzon üzerinden, zorlu Karadeniz'in sıra dağları aşılarak, bugünkü Doğu Anadolu bölgesinden, Timur'un sarayına kadar yolculukta, yol üzerinde yaşayan insanları, İpek Yolu eşkıyalarını anlatır.

Daha sonra, İspanya'ya döner. Papalık ile Büyük hanlara yapılan ziyaretlerin hemen hemen sonuncusudur. Artık Avrupa, ilerleyen Türk gücü karşısında, Osmanlı'ların karşısına İran'daki çeşitli Türk ve Fars hanedan'larını kullanacaktır.

Daha önce Avrupa, bir anlamda Papalık, bu elçilik heyetleri ile haçlı Seferlerini düzenli olarak başlatmış; İspanya'da Berberi Müslümanları durdurmuş,

¹⁰¹ Ruy Gonzales de CLAVİJO, **Anadolu Orta Asya ve Timur**, Çev. Ömer Rıza Doğrul, Ses Yayınları, İstanbul 1993, s.23.

¹⁰² CLAVİJO, a.g.k., s.23.

Sicilya'dan da Arapları atmıştır. Şimdi ise yükselen büyüyen tehlikeli güç Osmanlılardır. Avrupa 500 yıl bu gücü, Avrupa'dan atmaya çalışacaktır.¹⁰³

4.3.3. Marco Polo:

Marco Polo adındaki gezgin, 1254 yılında İtalya'da doğmuştur yine İtalya'nın Venedik şehrinde 1324 yılında ölmüştür. Venedikli bir tüccarın oğludur. Çocukluğunda Karadeniz ve Akdeniz'deki ticaret merkezlerine uğrayan babasıyla yolculuklar yapmış. Dünya seyahati Papa IX. Gregorius, babası ile amcasını Kubilay Han'a mektup göndermekle görevlendirmiştir (1271). Marco Polo, onlarla birlikte Hanbalık'a (Pekin) gitti. Anadolu, Mezopotamya, İran, Türkistan, Pamir Dağları, Gobi Çölü ve Çin'i dolaştı. İki buçuk yıl kadar süren bu yolculuklarından sonra Kubilay Han'ın verdiği görevle 17 yıl doğu ülkelerini dolaşmıştır.¹⁰⁴

Tarih, etnografya ve coğrafya incelemeleri yapmıştır. Kubilay Han tarafından, 1292'de babası ve amcasıyla birlikte, İran Şahı ile evlenecek bir prensesi götürmekle görevlendirilmiştir. Deniz yolunu seçerek, 14 gemi ve 600 kişiyle yola çıktılar; Koromandel kıyıları ve Dekkan yarımadasını dolaşarak Hürmüz limanına varmışlardır. 18 ay süren bu zorlu yolculuk sonunda geriye 20 kişi kaldı. 1295'te Venedik'e dönen Marco Polo, yeniden ticarete atıldı. Ancak Cuzzolo savaşından sonra Cenevizliler'e esir düşmüştür (1298). Cenova'daki hapisshanede tanıştığı Pisalı

¹⁰³ Ruy Gonzales de CLAVİJO, **Anadolu Orta Asya ve Timur**, Çev. Ömer Rıza Doğrul, Ses Yayınları, İstanbul 1993, s.26.

¹⁰⁴ MORRIS ROSSABI, **Kubilay Han'ın Seyyahı Doğu'dan Batı'ya İlk Yolculuk**, Çev. Ekin Uşşaklı, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2008, s.12.

yazar Rusticiano'ya Asya'da geçen olağanüstü serüvenlerini yazdırdı. “*II Milione*” adıyla basılan kitap büyük bir ilgi ile karşılandı. Daha sonra birçok dile çevrildi.¹⁰⁵

Kubilay Han, Marco Polo'ya şehirleri görüp anlaması için görev verir. Marco Polo da kendi gözüyle gezdiği şehirleri anlatır. Ancak bu bilgiler yeni yerler fethetmek için gerekli bilgiler değildir.

Kubilay Han'ın Sarayında Kubilay Han, Pololar'a büyük konukseverlik gösterdi ve Marco Polo çok geçmeden hanın gözde adamları arasında yer aldı. Çince öğrendi ve 17 yıl boyunca valilik de içinde olmak üzere hana birçok hizmette bulundu. Çeşitli görevlerle Çin'i baştan başa gezdi. Sibiryâ Zengibar, Birmanya, Çinhindi ve Hindistan'a gitti. Marco Polo'nun Çin'de karşılaştığı binlerce yıllık tarihi olan uygarlık Avrupa'dan çok daha ileri idi. Yönetim sistemi başarılıydı. Ülkede çeşitli dinlerin çatışma ve rekabet olmadan birlikte var olmasına olanak veren dinsel bir hoşgörü egemendi.¹⁰⁶

Marco Polo yazılarında, gittiği büyük kentlerden birinde sıcak ve soğuk suyu olan 300 hamam bulunduğunu, soyluların da, yoksul halkın da her gün yıkandığını, iki kenarı ağaçlı yollar, büyük saraylar, parklar ve güzel köprüler olduğunu belirtmiştir. Çinliler, Avrupa'da ancak 400 yıl sonra kullanılacak olan kömürü daha o zamanlar kullanıyor, Avrupa'da XV. yüzyılda kullanılmaya başlanan yağlı boyayla VII. yüzyıldan beri resim yapıyorlardı. Cilt hastalıklarını iyileştirmek için petrolden bir tür yağlı merhem elde etmeyi ve Avrupa'dan çok daha önce yoğunlaştırılmış süt yapma yöntemini biliyorlardı.¹⁰⁷

¹⁰⁵ Fuad CARM, **Marco Polo ve İbn Batuta**, İstanbul Matbaası, İstanbul 1966, s.6.

¹⁰⁶ Morris ROSSABI, **Kubilay Han'ın Seyyahı Doğu'dan Batı'ya İlk Yolculuk**, Çev. Ekin Uşşaklı, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2008, s.12.

¹⁰⁷ CARM, a.g.k., s.6.

Marco Polo gördüğü ve incelediği her şeyi hana bildiriyor, ona yönetime ilişkin yararlı önerilerde bulunuyordu. Han, Marco Polo'nun hizmetlerinden yararlandığı için Pololar'ın Çin'den ayrılmasına izin vermiyordu. Ama sonunda, 1292'de Kubilay Han'ın İran hükümdarına eş olarak göndermek istediği bir Moğol prensesini İran'a götürmek görevi Marco Polo'ya verildi. Çin'den 14 gemiyle yola çıkıp uzun ve serüven dolu bir yolculuktan sonra Hürmüz Boğazı'na ulaşan Pololar, prensesi Horasan'a bıraktıktan sonra Trabzon'a gittiler. Yolculuğun sonraki bölümü gemiyle yapıldı. 1295'te Venedik'e ulaştıkları zaman büyük bir servet sahibi olmuşlardı. Marco Polo'nun yolculuklarıyla ilgili anılarına zamanında çok az kimse inandı.¹⁰⁸

4.3.4. Johannes Plano Carpini:

1180 tarihinde doğmuştur. 1252 yılında ölmüştür. Bu Avrupalı seyyah Moğolistan'a giderek Moğol İmparatorluğunun mahkemesinde görev almıştır. Kendisi Fransisken papazıdır ve Moğol tarihi için doğuya yaptığı seyahat büyük önem arzeder.¹⁰⁹

Bu müellif Papa IV. Innosens'in elçisi olarak 1245 de Moğolistan'a gitmiş, 1246 da Karakurum'a varmış, Kuyuk'un seçiminde ve taç giymesinde bulunmuş, Kasımda dönüş yoluna çıkmış ve bir yıl sonra Lyon'da Papa'ya ulaşmıştır.¹¹⁰

¹⁰⁸ Fuad CARM, **Marco Polo ve İbn Batuta**, İstanbul Matbaası, İstanbul 1966, s.6.

¹⁰⁹ Johann de Plano CARPİNİ, **Moğol Tarihi Ve Seyahatname**, Çev. Ergin Ayan, Derya Kitapevi Yayınları, Trabzon 2001, s.141.

¹¹⁰ Curt ALİNGE, **Moğol Kanunları**, Çev. Coşkun Üçok, A.Ü.H.F.D., IX/3-4, Ankara 1952, s.692.

Johannes Plano Carpini'nin "*Historia Mongolarum*" adlı eseri kaleme almıştır. Eserin Latince metnini Beazley yayınlamıştır, Almancaya tercümesi ise Risch tarafından yapılmıştır. Johannes Plano Carpini, Kuzey ve Orta Asya, Rus ve Tatar hâkimiyet bölgelerinin tarihini bir batılı gözüyle kaleme almıştır. O yaptığı çalışmada topladığı bilgileri yer adlarını başlıklar halinde düzene koymuştur. Eserinde bu geniş coğrafyayı sekiz bölüme ayırmış, iklim, karakter, din, tarih, politika ve Tatarların taktiklerini ayrıntılı bir şekilde ele almıştır. Müellifin gördüklerini objektif ve berrak olarak ele alması eserin önemini arttırmaktadır.¹¹¹

4.3.5. Wilhelm Rubruk:

Wilhelm Rubruk'un "*Itinerarium ad partes orientales*" adlı eseri kaleme almıştır. Eserin Latince metnini Beazley yayınlamıştır, Almancaya tercümesi ise Henbst tarafından yapılmıştır. Kendisi de Johannes de Plano Carpini'ni gibi Fransisken Papazıdır.

Rubruk Fransa Kralı Saint-Louis'in tavsiyenamesi ile 1252 Mayıs'da İstanbul'dan yola çıkmış ve Aralık sonlarına doğru Mengü (Mun'ke) Han'ın karargâhına varmıştır. Onun ardından 1253 Paskalyasına doğru Karakurum'a gitmiştir.¹¹²

Seyahatinin gayesi Moğollar arasında misyonerlik yapmaktı, bu gayesine ulaşamadı ve 1254 yazında Mengü'nün emri üzerine geriye dönmeye mecbur kaldı. Ağustos 1255'te kendi manastırı olan Saint Jean D'acre manastırına varmıştır.

¹¹¹ Curt ALİNGE, **Moğol Kanunları**, Çev. Çoşkun Üçok, A.Ü.H.F.D., IX/3-4, Ankara 1952, s.652.

¹¹² ALİNGE, a.g.k., s.692.

Büyük Moğol istilasını Müslüman doğu dünyasını olduğu kadar, Hristiyan batı dünyasını da korku içinde bırakmıştı. Moğol orduları Macaristan'ı geçip, Adriyatik kıyılarına dayandıkları vakit, başta papa olmak üzere batı dünyası bu sel gibi ilerleyen müthiş istila karşısında tedbirler düşünmeye başladı. Moğol tehlikesi karşısında yapılacak ilk iş onlarla dostane münasebetler tesis etmek gibi görünüyordu.¹¹³

Moğolistan'a kadar gidecek olan elçiler, aynı zamanda Moğolların bundan sonra ne yapmak istediklerine dair bilgiler de edineceklerdi. Papa, gönderilecek elçilik heyetlerinin misyonerlik sayesinde, Moğollara Hristiyan dinini kabul ettirebileceğini ve böylelikle maruz kalabilecekleri felaketleri de önleyebileceklerini ummaktaydı. Çeşitli tarikatlara mensup rahiplerin birçoğu, kimi Papa'nın kimisi kralların emriyle misyonerlik yapmak üzere doğuya yollanıyorlardı. Bunlardan birisi de tanınmış seyyah Wilhelm Rubruk'tur. Moğollar'ın ülkeleri, tarihleri ve sosyal hayatları hakkında Johannes de Plano Carpini'den sonra ilk köklü bilgileri veren Wilhelm von Rubruk'un bu seyahatnamesi'dir.¹¹⁴

Cengiz Han'ın ve ondan sonra kurulmuş olan Moğol İmparatorluklarının hukuk kuralları hakkında öğrendiklerimiz, bu kaynakların o zamanki savaş alayları, Moğolların âdet ve yaşama tarzları vs. hakkında verdikleri etraflı bilgidir. Bu nedenle Wilhelm Rubruk, Moğol tarihi için önemli bilgiler içeren seyahati büyük önem taşımaktadır.¹¹⁵

¹¹³ Curt ALİNGE, **Moğol Kanunları**, Çev. Coşkun Üçok, A.Ü.H.F.D., IX/3-4, Ankara 1952, s.652.

¹¹⁴ ALİNGE, a.g.k., s.693.

¹¹⁵ ALİNGE, a.g.k., s.653.

I. BÖLÜM

1. BİZANS TARİHİ KAYNAKLARI

Bizans coğrafyası içinde Anadolu, Yunananistan, Batı Balkanlar, Sicilya ve Güney İtalya Bizans hâkimiyetinin uzunca bir süre sağlam şekilde idaresi altında tuttuğu başlıca bölgelerdir.¹¹⁶

Balkan yarımadası, en eski devirlerden beri doğudan batıya doğru göç eden ve Tuna nehrini geçerek güneye, Akdeniz bölgesine inen birçok kavmin geçit yolu olmuştur. Ancak Roma İmparatorluğu M.Ö. II. yüzyılda yarımadayı ele geçirdikten sonra rahata kavuşabilmiştir. İmparator Augustus zamanında sınır Tuna nehrine ulaşmış ve bu sınır boyunca yerleştirilen askeri birlikler ülkeyi yeni dış akınlara karşı uzun süre başarı ile savunmuştur. Fakat Kavimler Göçü'nün başlamasıyla bu düzen bozulmuştur. Büyük kitleler halinde Tuna'yı aşarak güneye inen kavimlerin yağma akınlarını Roma artık önleyememiştir. Bunun sonucunda IV. yüzyılın sonunda Roma İmparatorluğu idari bakımdan ikiye ayrılmıştır.¹¹⁷

Çalışmamda Balkanlar hakkında bilgi vermemin sebebi, bu bölgede Bizans'ın Kavimler Göçü'nden sonra Türklerle uzun süre temas içerisinde olması ve bunun sonucunda Bizans kaynaklarında Türklerin izlerine sıkça rastlamamızdır.¹¹⁸

¹¹⁶ M. Murat BASKICI, **Bizans Döneminde Anadolu İktisadi ve Sosyal Yapı (900–1261)**, Ankara 2009, s.15.

¹¹⁷ Sabahat ATLAN, **Roma Tarihi'nin Ana Hatları**, İstanbul 1970, s.70–77.

¹¹⁸ Avrupa'da görülen ilk Türk kavmi Hunlardır. Önce, uzun zamandan beri Batı Asya'da yaşayan İranî kavimlerin hâkimiyetine son vererek IV. yüzyılın sonunda Avrupa'ya giren ve orada ilk Türk devletini kuran Hunların hâkimiyeti ancak yüz yıl sürmesine rağmen, Büyük Kavimler Göçü'ne sebep olmuş, Antik dünyanın o zamanki etnik statüsünü altüst etmiş, Cermen kavimlerini bir daha

V. yüzyılın ilk yarısında Avrupa Hunları'nın baskısına uğrayan Bizans, ancak Hunların batıya çekilmesiyle Balkanlar'da tekrar hâkimiyet kurabildi. Aynı tarihlerde Tuna sınırında görünen Avarlar'ın Slavları itaat altına alıp devlet kurmaları ve dalgalar halinde Balkanlar'a girerek yayılmaları Bizans için ciddi bir tehlike oluşturmuştur.¹¹⁹

V. yüzyılın sonlarında Türk asıllı Bulgarların hükümdarları Asparuh (681–702)'un kumandasında Balkanlar'a girişleri Bizans'ı yeni güçlüklerle karşı karşıya getirdi.¹²⁰

Bulgarlar kısa sürede Varna bölgesine kadar ilerlediler ve burada oturan çeşitli Slav kabileleri ile birleşerek Tuna ve Balkan dağları arasında kalan bölgede ilk Bulgar-Slav devletini kurmuşlardır. Bizans uzun yıllar Bulgarlar ile Balkanlar'da hâkimiyet mücadelesine girerek bu akınları durdurmak ve bu bölgedeki vassal devletleri itaat altında tutmak için büyük mücadeleler verecektir.¹²¹

Sorun sadece bu vassal devletleri itaat altında tutmak da değildi. Çünkü Tuna sınırında yeni Türk boyları akınlarla Bizans'ı sıkıştırmaya başlamıştır. Bunlar; Peçenek, Oğuz ve Kumanlardır.¹²²

birleşmemek üzere dağıtmış, Doğu ve Batı Roma İmparatorluğunu ölümle tehdit etmiş ve Avrupa'yı büyük bir tehlikeden ancak Attila'nın 453'deki ölümü kurtarmıştır. Bkz. Şerif BAŞTAV, **Bizans İmparatorluğu Tarihi (Son Devir 1261–1461)**, Ankara 1989, s.VIII.

¹¹⁹ Denis SINOR, **Erken İç Asya Tarihi**, Çev. Mete Tunçay, İstanbul 2000, s.350.

¹²⁰ Arriani PERIPLUS PONTI EUXINI, **Arrianus'un Karadeniz Seyahati**, Çev. Murat Arslan, İstanbul 2005, s.168–169.

¹²¹ Işın DEMİRKENT, “14. Yüzyıla Kadar Balkan Yarımadasında Bizans Hâkimiyeti”, **Bizans Tarihi Yazıları**, İstanbul 2005, s.19.

¹²² Işın DEMİRKENT, “Türk Yaşamının Bizans'a Etkilerinden Birkaç Örnek”, **Bizans Tarihi Yazıları**, İstanbul 2005, s.73.

Peçenekler, Oğuzlar'ın baskısıyla ilk defa 1048'de sınırları aşarak Bizans sınırlarına girmişler, onları Oğuzlar takip etmiş ve bunların Balkanlar'da yaptığı tahribat ağır olmuştur. Aynı tarihlerde Macarlar'ın yaptığı saldırılar ve Belgrad'ı işgalleri, Balkanlar'daki karışıklığı daha çok arttırmıştır.¹²³

Bizans'ın düşmanı olan Alman hükümdarı Friedrich Barbarossa (1152–1190)'nın idaresinde Balkanlar'dan geçen III. Haçlı Seferi (1189) Sırp Jupan'ı Stephan Nemanya'ya bağımsız Sırp devletini kurma fırsatını sağladı. Aynı durum, Petro ve Asen kardeşlerin 1185 yılı sonlarında başlattığı bir ayaklanma sonunda bağımsız Bulgar devletinin kurulmasını sağladı. Böylece Bizans XII. yüzyılın sonunda Balkan topraklarının çoğunu elden çıkarmıştır. Ardından XIII. yüzyıl başında İstanbul'un IV. Haçlı seferi sonunda Latinler tarafından ele geçirilmesi (1204) ile Bizans Devleti geçici bir süre için son buldu.¹²⁴

1241'de II. Ivan Asen'in ölümünden sonra başlayan Moğol istilası Bulgar Devleti'nin gücünü yıktı. Moğol taarruzu Anadolu'da olduğu gibi, Balkanlarında siyasi dengesini sarstı.¹²⁵

Sonuç olarak diyebiliriz ki, Bizans Ortaçağ boyunca Balkanlar'ın tarihinde her zaman için var olmuştur. VII. yüzyıldan sonra yarımada üzerinde Slav kabilelerinin zaman zaman irili ufaklı devletler kurmuş olmasına rağmen, Bizans bu duruma hep geçici gözüyle bakmış ve eski topraklarını geri almak için mücadele etmekten hiçbir zaman vazgeçmemiştir.¹²⁶

¹²³ Emil HERSAK, "Avarlar: Etnik Yaradılış Tarihlerine Bir Bakış", **Türkler**, C.2, Ankara 2002, s.32.

¹²⁴ DEMİRKENT, a.g.m., s.22–23.

¹²⁵ Eski Yunan tarihlerinde "Meliya" olarak adlandırılmış bugünkü Balkanlar, Trakya denilen Rumeli coğrafyası Kavimler Göçünden sonra Türklerin aktif bir şekilde bulunduğu saha olacaktır. Bkz. Ferit Erden BORAY, **Bilinmeyen Tarih Ve Türkler**, İstanbul 2005, s.119,120.

¹²⁶ Işın DEMİRKENT, "Türk Yaşamının Bizans'a Etkilerinden Birkaç Örnek", **Bizans Tarihi Yazıları**, İstanbul 2005, s.97.

Askeri ve siyasi üstünlüğünü kaybettiği dönemlerde bile, dini ve kültürel bakımdan etkisini sürdürmüştür. Bu nedenle I. Kosova Savaşı'na kadar Bizans'ın Balkanlardaki siyasi etkisi ön planda yer alırken, I. Kosova Savaşı'ndan sonra XX. yüzyıla kadar uzayan dönemde ise Türkler bölge üzerinde etkili güç olacaktır.¹²⁷ Türklerin Bizans ile bölge üzerindeki temasları ve mücadeleleri Bizans kaynaklarında önemli ölçüde yer almıştır. Bu nedenle Türk tarihinin bu dönemini araştırabilmek için Bizans kaynaklarının varlığı bizim için büyük önem arz etmektedir.¹²⁸

1.1. Ammianus Marcellinus:

Ammianus Marcellinus (IV. asır), Grek Antiocheia (Antakya) bölgesinden Orontes'li Roma tarihçisidir. Doğum tarihi tam olarak bilinmemekte, 322–400 yılları arasında yaşadığı tahmin edilmektedir.¹²⁹

IV. yüzyılın en önemli tarihçisi, hoşgörü sahibi bir putperest olan Ammianus Marcellinus (M.S. 322–400) Latince olarak yazdığı “*Res Gestae*” (*Çeşitli İşler*) adlı Roma Tarihi'nin, sadece 353'den 378 yılına kadar ki zamanı kapsayan olaylardan bahseden 14. ve 31. kitapları bize ulaşabilmiştir.¹³⁰ Eser, Tacitus'un eserinin devamı olup, İmparator Nerva'nın ölümünden İmparator Valens'in (364–378) ölümüne (378) kadar olan hadiseleri içermektedir. Fakat yazdıklarının çoğu günümüze intikal

¹²⁷ I. Kosova Savaşı için Bkz. İsmail Hakkı UZUNÇARŞILI, **Osmanlı Tarihi**, C.I., Ankara 1998, s.175.

¹²⁸ Işın DEMİRKENT, “14. Yüzyıla Kadar Balkan Yarımadasında Bizans Hâkimiyeti”, **Bizans Tarihi Yazıları**, s.30.

¹²⁹ İsmail MANGALTEPE, **(Menandros Protektor Ve Theophylaktos Simokattes) Bizans Kaynaklarında Türkler**, Ofset Yayın Matbaacılık, İstanbul 2009, s.4.

¹³⁰ Gyula NEMETH, **Attila ve Hunları**, Çev. Şerif Baştav, İstanbul 1962, s.287.

etmemiştir. Yalnız 353 yılından sonraki dönemin anlatıldığı 18 kitap bulunmaktadır.¹³¹

Ammianus Marcellinus'un "*Res Gestae*" adlı tarihi eseri Türk tarihi bakımından oldukça değerlidir. Hunların Avrupa önlerinde görüldükleri ilk devirlerine dair bilgi veren ilk Roma kaynağıdır. Hunların Alanları hâkimiyet altına alarak Don nehri üzerinden Avrupa içlerine ilerlemeleri, Gotları mağlup etmeleri, kültürleri, adetleri ve sosyal hayatlarına dair ilginç bilgiler içermektedir. Bu eser (*Ammianus Marcellinus, with An English Translation By John C. Rolfe in Three Volumes, London 1935*) İngiltere'de üç cilt olarak yayınlanmıştır.¹³²

Ammianus Marcellinus, IV. yüzyılda sonundaki Hun savaş teknikleri ile ilgili olarak yazdığı bir yazıda: "Hunlar uzaktan büyük maharetlerle attıkları, sivri başlıklı oklarla ve ellerindeki kılıçlarla, kendilerinden geçercesine savaşıyorlardı. Eğer düşman kılıçlarla hücumla geçerse, kementlerle kısıktırak yakalanıyor, böylece yaya ve atlı birlikleri hareketsiz hale getiriyorlardı" diye bahisler bizim için önemli bilgilerdir.¹³³ Ayrıca, Ammianus Marcellinus Hun akınlarını dağlardaki kar fırtınalarına benzetir.¹³⁴

Hunlar 375 yıllarında Maiotis gölü (Azak denizi)'nün batı kıyılarında gözükmeye başladılar ki; bu yıllarda Roma İmparatorluğunun dikkatini üzerlerine çekmiş bulunuyorlardı. İşte bu tarihten itibaren Yunan ve Latin kaynaklarında

¹³¹ MANGALTEPE, a.g.k., s.5; Bülent İPLİKÇİOĞLU, *Eskibatı Tarihi I Giriş, Kaynaklar, Bibliyografya*, Ankara 1997, s.393.

¹³² İsmail MANGALTEPE, (*Menandros Protektor Ve Theophylaktos Simokattes*) *Bizans Kaynaklarında Türkler*, Ofset Yayın Matbaacılık, İstanbul 2009, s.5.

¹³³ Züfar Z. MIFTAKOV, "İlk Bulgar Devlet Oluşumları", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, C.2, Ankara 2002, s.617.

¹³⁴ MIFTAKOV, a.g.m., s.617.

Hunlara ait kayıtlarla karşılaşmaktayız. Doğu Roma İmparatorluğu kurulduktan hemen sonra da Latince kullandığından ilk çağlardaki eserler bu dilde yazılmıştır.¹³⁵

Bunlardan birincisi 348–420 yıllarına ait olan Hieronymus’un eseri olup Hunların 395 yılı hücumuna dair bilgileri çok önemli bir yer tutmaktadır. Bu konuda en mühim Latince eser de yukarda bahsettiğimiz “*Res Gestae*” adlı eserdir. Bu önemli eserde Hunların ilk devirlerine ait önemli bilgilere rastlamaktayız.¹³⁶ Tacitus’a zeyil olarak düşünülmüştü. Fakat bunun dışında daha bu devirde Grek müellifleri tarih yazarlığına hâkim bulunmuyorlardı.

Eserleri zikredilmesi gereken üç putperest tarihçi de şunlardır: Sardesli Eunapios, 270–404 yılına kadarki zamanı kapsayan olaylardan bahseder. Thebaili Olympiodoros, 407–425 yılına kadar ki olaylardan bahseder. Zosimos ise, Augustus’dan 410 yılına kadar ki zamanı kapsayan olaylardan bahseder, ancak Diokletianus’dan itibaren daha ayrıntılı olarak ele almıştır.¹³⁷

¹³⁵ Hüseyin Namık ORKUN, **Eski Türk Yazıtları**, Ankara 1986, s.5.

¹³⁶ Gyula MORAVCSİK, **Türk Tarihinin Bizans Yazılı Kaynakları**, Çev. Hüseyin Namık Orkun, Ankara 1938, s.5.

¹³⁷ George OSTROGORSKY, **Bizans Devleti Tarihi**, Çev. Fikret Işıltan, Ankara 2006, s.21.

1.2. Priskos:

Priskos ile ilgili bilgileri ancak sonradan meydana getirilen Fragmanlardan öğrenebilmekteyiz. Marmara Ereğlisi'ne (Heracleia) yakın Trakya'daki Panion (Barbaros) şehrinde 410–420 yılları arasında doğduğu ve 472 yılı civarında da öldüğü düşünülmektedir.¹³⁸ Bu müellifin şahsı ve hal tercümesi hakkında X. yüzyıla ait olan Suidas'ın kayıtlarında da bilgiler bulunmaktadır. Buna göre Priskos Trakya'da Panion şehrinde doğmuştur. İstanbul'a gelmiş, burada felsefe ve hitabet ile uğraşarak geçinmekte iken vezir Maximinos ile dost olmuştur.¹³⁹

II. Theodosios tarafından Maximinos 448 yılında Attila'nın yanına sefir olarak gönderildiği vakit, Priskos'da buna arkadaşlık etmiş, bu suretle Attila yanına giden sefaret heyetine katılarak Hunlar arasına gitmiştir.¹⁴⁰

Bizans elçisi Priskos'un bu vazifesi esnasında kaleme aldığı 433–468 yıllarını kapsayan tarihi, özellikle Attila ve Avrupa Hunları hakkında kıymetli bilgiler vermesi bakımından önemli bir yer tutar. Bu sırada Attila ile görüşmüş, elçilik vazifesi boyunca gördüklerini, yaşadıklarını, edindiği bilgileri ve gözlemlerini kaleme almıştır. Biz bu esere Fragmanları sayesinde ulaşabilmekteyiz. Bu eser V. yüzyıl Avrupa Hun Devleti hakkında önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Ayrıca ilk kez Saragur (Sarı Ogur), Urog (Ogur), Onogur, Sabar ve Avar Türklerinden bahsetmesi, bu kaynağın değerini daha da arttırmaktadır.¹⁴¹

¹³⁸ İsmail MANGALTEPE, **(Menandros Protektor Ve Theophylaktos Simokattes) Bizans Kaynaklarında Türkler**, Ofset Yayın Matbaacılık, İstanbul 2009, s.7.

¹³⁹ Gyula MORAVCSIK, **Byzantinoturcica I, Die Byzantinischen Quellen Der Geschichte Der Türkvolker**, Mit Unterstützung Der Ungarischen Akademie Der Wissenschaften, Budapest, 1942, s.294.

¹⁴⁰ MORAVCSIK, a.g.k., s.294–295.

¹⁴¹ MANGALTEPE, a.g.k., s.7.

Suidas'ın kayıtlarına göre Priskos, hitabete ait bir eser ve bazı mektuplar ile, Bizans hükümdarlığından ve Attila dönemi Avrupa Hun Devletinden bahseden tarihe kaynaklık eden bazı eserler de kaleme aldığını öğrenmekteyiz. Maalesef bu eserler kaybolmuş olup zamanımıza ancak bazı parçaları kalabilmiştir.¹⁴²

Elimizdeki bu parçalar 434 yılı olaylarından başlamakta olup şu bilgilerden bahsetmektedir. 434'te Ruas'ın ölümünden sonra Hunlarla Bizanslılar arasında yapılan Margos Antlaşması hakkında bilgiler yer almaktadır.

Priskos'un bu değerli eserinde Attilanın şahsına, Hunların ahlak ve adetlerine, binalarına, ziyafetlerine dair o kadar mühim bilgiler vardır ki bugün Attila¹⁴³ hakkında yazılan eserlerin hemen hemen hepsi bu eserden faydalanmaktadır. Barbar Kavimlerin tasvirinde diğer birçok Bizanslı yazar gibi Priskos da Herodotos'dan kaynaklanan eski şablonları kullanmıştır.¹⁴⁴

Priskos V. yüzyıl Hunlarından bahsederken türkülerini ve kahramanlık destanları olduğunu kaydeder tanık olarak da, Attila hükümet merkezine girerken Hun kızlarının türkülerle karşıladıklarını anlatır ve akşam Attila'nın sofrasında “İki Hun ozanı kendilerinin hazırladıkları barbar türküler ile onun zaferlerini ve savaşta gösterdiği başarıları öğdüler” der.¹⁴⁵

¹⁴² Ali AHMETBEYOĞLU, *Avrupa Hun İmparatorluğu*, s.2–3.

¹⁴³ Avrupa Hunlarının ünlü bir hükümdarıdır. Muncuk'un oğludur. Dünya tarihçilerinin dünya egemenliği fikrine sahip olan en büyük teşkilatçı olduğunu kabul ettikleri ve Ortaçağ efsanesine konu (opera, trajedi, roman) olarak işledikleri cihangirlik tarihinin en büyük hükümdarı sayılır. Türklerce “Atlı Han”, Macarlarca “Etzel” (Etil), Grekçe “Attilas” gibi adlarla da tanındı. Avrupa tarihlerinde adı “Tanrının Kırbağı” olarak geçer. Attila Got dilinde “Babacık” anlamına gelmektedir Bkz. M. Orhan BAYRAK, *Türk İmparatorlukları Tarihi*, İstanbul 2005, s. 65.

¹⁴⁴ Karoly CZEGLÉDY, *Bozkır Kavimlerinin Doğudan Batıya Göçleri*, Çev. Erdal Çoban, Özne Yayınları, İstanbul, 1998, s.113; Gyula MORAVCSIK, *Byzantinoturcica I, Die Byzantinischen Quellen Der Geschichte Der Türkvölker*, Mit Unterstützung Der Ungarischen Akademie Der Wissenschaften, Budapest, 1942, s.297.

¹⁴⁵ Laszlo RASONYI, *Tarihte Türklük*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1988, s.35.

1.3. Ambrosius:

V. yüzyılın Yunan tarihçilerini tamamlayan Latin kaynaklarıdır. IV. yüzyıla ait olan Ambrosius'un dini konuları ele alan eserinin birçok yerinde Hun adına rastlanmaktadır. V. yüzyıla ait kilise yazarları arasında özellikle Orosios ve Salvianus'un eserleri önemli bir yer tutar. Şairler arasında Claudius Claudianus ile Sidonius Apollinaris'in Hunlar hakkında kayıtları vardır.

Batı eserleri arasında Attila devrine ait Prosper Aquitanus ve Hydatius'un kronikleri ile Cassiodorius'un VI. yüzyılın başında yazdığı kroniği ve aynı yüzyıla ait olan Anonymus Valesianus'un eseri dikkate değer.

Bundan sonra Kilise tarihi, özellikle Sokrates (306–439 yılları için), Sozomenos (324–415 yılları için) ve Kyrrhoslu Theodoretos (306–428 yılları için) tarafından devam ettirildi. Bunları da, 431–593 yılları arasındaki olaylardan bahseden, laik tarih bakımından da önem taşıyan Euagrios'un tarihi izlemektedir.¹⁴⁶

Böylece kesintisiz bir tarih zinciri meydana geliyor ki, bu sonraki Bizans tarihi yazarlığı müessesesi için de tipik bir görüntüdür. Tümüyle Bizans tarih yazarlığı için karakteristik olan bir husus da, bu devrede özellikle Thukydides'in klasik tahsil görmüş bir taklitçisi olan Prokopios'da olduğu gibi Agathar ve Simokattes'de de görülen, eski Yunan tarih yazarlarının örnek olarak alınmasıdır.¹⁴⁷ İşte Bizans tarih yazarlarının genellikle yüksek bir düzeyde oluşu ve Ortaçağ Batı

¹⁴⁶ MORAVCSIK, *Byzantinoturcica I, Die Byzantinischen Quellen Der Geschichte Der Türkvölker*, 1942, s.294–295.

¹⁴⁷ Hüseyin Namık ORKUN, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara 1986, s.16.

Tarih yazarlığının çok üstün bir noktada bulunması Yunan tarih yazarlarının örnek alınmasındandır. Bu da gözden kaçırılmaması gereken önemli bir husustur.¹⁴⁸

Erken Bizans devrinin hukuk ve idaresi hakkındaki bilgimiz her şeyden önce Codex Theodosianus ile Iustinianos'un büyük hukuk eserine dayanan "*Codex Iustinianos*" ve "*Novellae*" kısımları Bizans tarihçileri için bilhassa önemlidir. Erken Bizans devrinin memurlar hiyerarşisi hakkında V. yüzyılın ilk yarısında meydana getirilmiş olan Notitia Dignitatum ile Ioannes Lydos'un VI. yüzyılın ortalarında telif edilmiş olan "*Memuriyetler Kitabı*" önemli bilgiler vermektedirler. Petros Patrikios tarafından kaydedilmiş olan Konstantinos VII. Porphyrogennetos'un kendi "*Seremoniler*" kitabına (I. Fasl, 84–85) kaydettiği, V. ve VI. yüzyılların imparatorlara taç giydirme nizamı özellikle önemlidir.

1.4. Mavrikios:

Bizans İmparatoru Mavrikos (582–602) tarafından kaleme alınan eser "*Strategikon*" adını taşımakta olup askeri stratejilerin anlatıldığı önemli bir kaynaktır. Mavrikios'un bu eseri 12 kısımdan oluşmaktadır.¹⁴⁹

Mavrikios'un Strategikon'u veya Pseuddo-Mavrikios ünvanı ile tanınan askeri el kitabı, sadece Bizans savaş sanatının tarihi olarak değil, bilhassa savaş tarzları ve diğer adetleri hakkında pek kıymetli bilgiler verdiği için İranlılar, Türkler,

¹⁴⁸ Ali AHMETBEYOĞLU, *Avrupa Hun İmparatorluğu*, Ankara 2001, s.4.

¹⁴⁹ İsmail MANGALTEPE, *(Menandros Protektor Ve Theophylaktos Simokattes) Bizans Kaynaklarında Türkler*, Ofset Yayın Matbaacılık, İstanbul 2009, s.13.

Avarlar, Slavlar, Antlar, Frank ve Longobartlar gibi diğer milletlerin tarihleri bakımından da önemlidir.¹⁵⁰

1.5. Eunapius:

İyi bir edebiyatçıdır. 347–414 yılları arasında yaşadığı tespit edilmiştir. Aslen Sardes’li olan Eunapius aynı zamanda tıp ile de uğraşmıştır. Dönemindeki en önemli 23 filozofun biyografisini kaleme almıştır. Eunapius 14 kitaptan oluşan “*İmparatorların Tarihi*” adlı bir eser yazmıştır.¹⁵¹

Hunlardan bahseden Yunan kaynaklarının başında Sardes’li Eunapius’un bu eseri gelmektedir. Hayatının mühim bir kısmını Anadolu’da bilhassa doğduğu şehirde geçiren Eunapius 270–395¹⁵² yılları olaylarını yazmış olup kitabının bizi ilgilendiren kısmı kaybolmuştur.¹⁵³ Bu kaybolan kısımda müellifin Hunların aslı ve menşeleri ile uğraştığını öğrenmekteyiz. Bu bilgileri Eunapius’ı kaynak yapan eserlerde bulmaktayız. Eunapius’dan kalmış bazı parçalarda Gotların Doğu Roma İmparatorluğuna saldırısından bahsedilmekte ve saldırışın sebebi olarak Hunlar gösterilmektedir.¹⁵⁴ Bir de Gotların İmparatorluk arazisine kabullerine eserin de yer vermiştir. Hunların tarihi hakkında Herodot’un eserine dayanarak bilgi toplamak istemiştir.¹⁵⁵

¹⁵⁰ MORAVCSIK, *Byzantinoturcica I, Die Byzantinischen Quellen Der Geschichte Der Türkvolker*, 1942, s.250–251.

¹⁵¹ İsmail MANGALTEPE, *(Menandros Protektor Ve Theophylaktos Simokattes) Bizans Kaynaklarında Türkler*, İstanbul 2009, s.5.

¹⁵² Bu eserin 270 yılından 407 yılına kadar olayları ele aldığı da söylenmektedir. Bkz. MANGALTEPE, a.g.k., s.5.

¹⁵³ Hüseyin Namık ORKUN, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara 1986, s.7.

¹⁵⁴ Ali AHMETBEYOĞLU, *Avrupa Hun İmparatorluğu*, Ankara 2001, s.4.

¹⁵⁵ Gyula NEMETH, *Attila ve Hunları*, Çev. Şerif Baştav, İstanbul 1962, s.290–291.

1.6. Olympiodoros:

Aslen Mısırlı olan Olympiodoros'un eseri de Hunların tarihi bakımından son derece önemli bilgiler vermektedir.¹⁵⁶

412 yılında Hunların yanına sefir olarak giden Olympiodoros 407–425 yılları olaylarını yazmışsa da maalesef günümüze sadece Photios'un kitabında yer alan parçalardan başka hiçbir bilgi gelmemiştir.¹⁵⁷

Elimizdeki olan parçalarda bilhassa Hunlar nezdinde yaptığı sefaretten bahseden kısımlar son derece önemlidir. Eserden kalmış bir parça da, Hunların İlyricum ve Trakya'ya yaptığı hücum hareketlerinden bahsetmektedir.¹⁵⁸

1.7. Zosimos:

Doğu Roma İmparatoru II. Theodosius (408–450) zamanında yüksek devlet memurluğunda bulunmuştur. Zosimos, 500'lü yıllarda 6 kitaplık bir "*Roma Tarihi*" (*Nea Historia*) kaleme almıştır. Bu eserden Hunlarla ilgili bilgiler edinmek mümkündür. Bu eser de yine İstanbul Patriği Photios'un eserinde yer almaktadır.¹⁵⁹

¹⁵⁶ İsmail MANGALTEPE, (Menandros Protektor Ve Theophylaktos Simokattes) Bizans Kaynaklarında Türkler, İstanbul 2009, s.5–6.

¹⁵⁷ Gyula MORAVCSIK, Byzantinoturcica I, Die Byzantinischen Quellen Der Geschichte Der Türkvölker, Mit Unterstützung Der Ungarischen Akademie Der Wissenschaften, Budapest, 1942, s.288.

¹⁵⁸ Hüseyin Namık ORKUN, Eski Türk Yazıtları, Ankara 1986, s.7.

¹⁵⁹ MANGALTEPE, a.g.k., s.6.

Zosimos'un tam nüshası bugüne kadar kalmış olan “*Roma Tarihi*”nin dışında kaleme almış olduğu diğer bir eseri de “*Zozimos Tarihi*”dir. Bu eser Hunların ansızın Avrupa’da gözükmesi efsanesinin hakiki bir şeklini bulabileceğimiz gibi Hun kralı Uldız tarafından öldürülen Gaina’nın (404 yılı) isyanından da bahseder.¹⁶⁰

Zamanımıza ulaşmış olan 6 ciltlik ve özellikle Eunapius’un kaybolan eserinden faydalanılarak yazılan “*Roma Tarihi*”, Roma İmparatorluğu hakkında önemli bilgiler içerir. Eser her ne kadar 450 sıralarında yazılmış olsada, 410 yılına kadar İmparatorluk tarihini ihtiva eder, fakat 270’den sonra mufassal bir hal alır.¹⁶¹

Hunlardan bahseden kayıtlarda; Hunların hücumları, Mözya ve Pannonya’ya girmeleri, Gotların Trakya’ya akınları, Hunların önünden kaçan Gotların İmparatorluk arazisine kabulü gibi bilgilere rastlanır. Ayrıca, Hunlara katılan Skirler ve Karpodakyalılarla beraber Tunayı geçerek İmparatorluğa girmeleri ve Doğu Gotlarının yeni istilas hakkında bilgi vermesi büyük önem arz eder.¹⁶²

1.8. Philostorgios:

368–433 yılları arasında yaşadığı tahmin edilen yazar Kapadokya’da doğmuş, 20 yaşında İstanbul’a yerleşmiştir.¹⁶³

¹⁶⁰ Ali AHMETBEYOĞLU, *Avrupa Hun İmparatorluğu*, Ankara 2001, s.4.

¹⁶¹ Gyula MORAVCSIK, *Byzantinoturcica I, Die Byzantinischen Quellen Der Geschichte Der Türkvolker*, Mit Unterstützung Der Ungarischen Akademie Der Wissenschaften, Budapest, 1942, s.317.

¹⁶² Gyula NEMETH, *Attila ve Hunları*, Çev. Şerif Baştav, İstanbul 1962, s.292.

¹⁶³ İsmail MANGALTEPE, *(Menandros Protektor Ve Theophylaktos Simokattes) Bizans Kaynaklarında Türkler*, İstanbul 2009, s.5–6.

Attila döneminden önceki Hunlar hakkında bilgi veren eserler arasında kilise tarihleri de önemli bir yer tutmaktadır. Bu konuda ilk anılması gereken eser Philostorgios'un 12 kitaplık "*Kilise Tarihi*"dir. Müellif bu eseri 420–433 yılları arasında yayınlamıştır. Müellif bu eserinde, Hunların daha evvelki devirlerinde Batı Hunlarının Trakya'ya, Doğu Hunlarının da 395 de Mezopotamya, Suriye ve Kilikya'ya olan hücumlarını, Gaina'nın öldürülmesinde Hunların rolünü ve 425'te Aetius'un savaşlarında Hunların mevkiini anlatmaktadır.¹⁶⁴

1.9. Sokrates:

Tahminen 380–440 yılları arasında yaşamış olan Sokrates, İstanbul'da doğmuş olup 306'den 439 yılına kadarki "*Kilise Tarihi*"ni yazmıştır. Bazı rivayetlere göre İstanbul'da doğmuş, bazı rivayetlere göre de II. Theodosius zamanında İstanbul'a gelmiştir.¹⁶⁵

Yedi kitaptan oluşan "*Kilise Tarihi*" adlı eserinde, Hunlar ile Gotlar arasındaki savaşlardan, 395'te ki Hun hücumundan, 430'da Burgudların Hunları mağlup ettiğinden, 434'te Hun kralı Rugas'ın ansızın ölümünden bahsedilmektedir.¹⁶⁶ Ayrıca İmparator Valens'in Got cephesine gitmesi ve ölümü, barbarların İstanbul önüne gelmesi, barbarların Roma'nın müttefiki safına geçmesinin, Hunlar'ın Oktar idaresinde Burgudlara hücumu gibi bilgileride buradan öğreniyoruz.¹⁶⁷

¹⁶⁴ Hüseyin Namık ORKUN, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara 1986, s.8.

¹⁶⁵ İsmail MANGALTEPE, *(Menandros Protektor Ve Theophylaktos Simokattes) Bizans Kaynaklarında Türkler*, İstanbul 2009, s.7.

¹⁶⁶ George OSTROGORSKY, *Bizans Devleti Tarihi*, Çev. Fikret Işıltan, Ankara 2006, s.22.

¹⁶⁷ Gyula NEMETH, *Attila ve Hunları*, Çev. Şerif Baştav, İstanbul 1962, s.292.

1.10. Sozomenos:

Palestine’de (Filistin) doğan Sozomenos, daha sonra İstanbul’da yaşamıştır.¹⁶⁸

Sozomenos’un 323 yılına kadarki olayları ele alan fakat günümüze kadar gelemeyen kilise tarihi ile zamanımıza kalabilen II. Theodosius’a (408–450) ithaf edilen “*Kilise Tarihi*”nde Hunlara dair önemli bilgiler bulunmaktadır.¹⁶⁹ 324–439 yılları arasında meydana gelen olayların anlatıldığı eserde; Hunların ansızın ortaya çıkması ve bunların Maiotis’i (Azak Denizi) geçmeleri hakkındaki efsanevi bilgiler, 395 yılı akınları, 405 yılında gerçekleştirilen Trakya Seferi ve Uldız idaresinde Hunların aşağı Tuna taraflarına yaptıkları akınlar (400–415) bu eserde önemli bir yer tutar.¹⁷⁰ Bu bilgileri ise Eunapios’un kaybolmuş eserinden almıştır.¹⁷¹

1.11. Theodoretos:

393 yıllarında doğmuş olan Theodoretos, 428 yılı olaylarını ele alan bir “*Kilise Tarihi*” yazmıştır. Bu eserde Hunlar hakkında da bazı kayıtlar bulunmaktadır. 395 yılında Tuna civarındaki Hun uluslarına Hristiyanlığı kabul ettirmek için

¹⁶⁸ Gyula MORAVCSIK, **Byzantinoturcica I, Die Byzantinischen Quellen Der Geschichte Der Türkvölker**, Mit Unterstützung Der Ungarischen Akademie Der Wissenschaften, Budapest, 1942, s.317.

¹⁶⁹ MORAVCSIK, a.g.k., s.317.

¹⁷⁰ İsmail MANGALTEPE, **(Menandros Protektor Ve Theophylaktos Simokattes) Bizans Kaynaklarında Türkler**, İstanbul 2009, s.8.

¹⁷¹ Hüseyin Namık ORKUN, **Eski Türk Yazıtları**, Ankara 1986, s.16.

rahipler gönderildiğini ve 434 yılında Hun kralı Rua'nın Trakya'ya gelerek İstanbul'u tehdit ettiğini ve ansızın öldüğünü de bu eserde kaydetmiştir.¹⁷² Aynı bilgi Sokrates de tekrarlanmaktadır.

1.12. Kallinikos:

Kilise tarihleri arasında V. yüzyıla ait 447- 450 yıllarında rahip Kallinikos'un üstadı Hypatios'un hayatına dair yazdığı eser de önemli yer tutar. Bu küçük eserde Hunlar hakkında da bilgiler mevcuttur.

Bu esere göre, Hunların Trakya'ya hücumlarından dolayı, 386 yıllarında Trakya'da istihkâmlar yaptırılmıştır. Daha sonra Hunların 447 yılındaki Trakya'ya hücumlarını anlatan satırlara da rastlanmaktadır. Hunlar bu hücumda pek çok şehir işgal etmişler, hatta İstanbul'a dahi tehlike oluşturmuşlardır.¹⁷³ V. yüzyılın sonlarında Yunanca yazılmış olan İberialı Petros'un hayatına dair eserde de, V. yüzyılın başlarına ait olaylar sırasında Ak Hunların İberlerin komşuları olarak gösterilmektedir.¹⁷⁴

¹⁷² İsmail MANGALTEPE, (Menandros Protektor Ve Theophylaktos Simokattes) Bizans Kaynaklarında Türkler, İstanbul 2009, s.8.

¹⁷³ Hüseyin Namık ORKUN, Eski Türk Yazıtları, Ankara 1986, s.29.

¹⁷⁴ ORKUN, a.g.k., s.17.

1.13. Magnus Felix Ennodius:

Magnus Felix Ennodius'un eseri de 484 yılında Thedorich'in Bulgarlarla yaptıkları savaştan, 504'te hükümdarın Sirmium'u zaptını ve bu nedenle Bulgarlara karşı kazandığı zaferden bahsetmektedir. Bu kayıtlar Bulgar tarihi için son derece mühim olup ilk defa Bulgarların bu kayıtlarla tarih sahnesine çıktığını görmekteyiz.¹⁷⁵

“*Codex Theodosianus*” vesikaları da Hun tarihi bakımından önemli bir kaynak olarak göz önünde tutulmalıdır. Burada, İmparator Theodosius'un 409 yılı nizamnamesi, Hunlara iltihak eden Skirler hakkında da önemli bilgiler yer alır.¹⁷⁶

1.14. Symeon Metaphrastes:

Eserin orijinal dili Grekçe olup daha sonra Ermeniceye çevrilmiştir. 317–387 yılları olaylarının anlatıldığı eserde Hunlar'ın komşuları ile olan mücadeleleri ve Hun toplumu arasında yapılan Hristiyanlık propagandaları hakkında bilgiler bulunmaktadır.¹⁷⁷

¹⁷⁵ Hüseyin Namık ORKUN, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara 1986, s.12.

¹⁷⁶ Gyula NEMETH, *Attila ve Hunları*, s.294.

¹⁷⁷ İsmail MANGALTEPE, *(Menandros Protektor Ve Theophylaktos Simokattes) Bizans Kaynaklarında Türkler*, İstanbul 2009, s.10.

1.15. Ioannes Epiphaneus (John Epiphania):

Hakkında çok fazla bilgi bulunmayan müellifin eserinde Sasani-Bizans mücadeleleri verilmektedir. Türk tarihi bakımından önemi ise 569 yılındaki elçi Zamarkhos'un sefareteninden bahsedilen kısımlardır.¹⁷⁸

1.16. Mytiline (Midilli Adası) Psikoposu Zacharias:

VI. yüzyılın başlarında Mytilene piskoposu olan Zacharias'ın zamanımıza yalnız Süryani dilinde tercümesi kalmış olup 450–491 yılları “*Kilise Tarihi*”ni ele alan kitabında önemli tarihi bilgilere rastlamaktayız. Zacharias eserinde, Hunların İranlılar (Sasani) ile yaptığı savaşları, Hunların Bizans arazisine girmeleri ve 523 yılında Hunları Hristiyanlığa davet etmek için İncil'in Hun diline çevrildiği anlatılmaktadır. Ayrıca; Onogur, Ogur, Sabir, Bulgar, Kutrigur, Avar, Hazar, Sarioğur ve Eftalit gibi ulusların adlarını da kaydetmiştir. Eser İngilizceye (*Zachariah of Mitylene, Syriac Chronicle*, Trans: F. J. Hamilton and E. W. Brooks, London 1899) “*Syriac Chronicle*” olarak tercüme edilmiştir.¹⁷⁹

IV. yüzyılın sonu ve V. yüzyılın başında Claudianus'un şiirlerine, devrinin birçok olayına yer vermesi bakımından, V. yüzyılın ikinci yarısı müelliflerinden Apollinaris Sidonius (489 da ölmüştür) da birçok siyasi hadiseyi işlemiştir. Eserin de, Maieranus'un 379'da Theodosius'un emri üzerine Sarmatia sahillerine yaptığı

¹⁷⁸ İsmail MANGALTEPE, (Menandros Protektor Ve Theophylaktos Simokattes) Bizans Kaynaklarında Türkler, İstanbul 2009, s.11–12.

¹⁷⁹ MANGALTEPE, a.g.k., s.9.

seferden ve ordusunun daha sonra Hunlarla karşılaşmasından bahsetmektedir. 439 yılında Litorius Got seferinde Hunların Romalılar safında muharebe etmesinden ve Attila'nın 451 yılı Galya seferine dair bilgiler yer almaktadır.¹⁸⁰

1.17. Kosmos İndikopleustes:

VI. yüzyılın ortalarında, 547–549 yıllarında coğrafi eserini hazırlamış olan Kosmos İndikopleustes, bu eserinde Hindistan'ın kuzeyinde yaşayan Hunlardan bahsetmektedir. Onların Ak Hun adıyla adlandırıldığını da yazmaktadır. Bu kitaba göre Ak Hunların hâkimiyeti Hindistan'a kadar uzamakta idi. Diğer bir yerde de aralarında Hristiyanlık yayılmış olan uluslar arasında Hunlar ve Bulgarlardan da eserinde bahsetmektedir.¹⁸¹

1.18. Prokopios:

VI. yüzyıl Bizans'ta tarih yazma çağının en parlak devridir. Bu çağı Prokopios'un eserleri açmaktadır. Prokopios V. yüzyılın sonlarında Palestine'de (Filistin) doğmuştur. Doğduğu şehrin adı Kaisareia'dır. Milat'tan sonra 527 yılında Komutan Belisarius'un özel yazmanı ve hukuk danışmanı oldu. Görevi nedeniyle Komutan Belisarius'la birlikte İran, Afrika ve İtalya'daki seferlere dâhil oldu,

¹⁸⁰ Gyula NEMETH, *Attila ve Hunları*, s.294.

¹⁸¹ Gyula MORAVCSIK, *Byzantinoturcica I, Die Byzantinischen Quellen Der Geschichte Der Türkvolker*, Mit Unterstützung Der Ungarischen Akademie Der Wissenschaften, Budapest, 1942, s.319.

İranlılara, Vandallara ve Gotlara karşı yapılan savaşları yakından izledi. 542 yılında Prokopios'un İmparator Justinianus'a yaklaştığı bilinmektedir.¹⁸²

Justinianus'un eşi İmparatoriçe Teodora'nın ölümünden sonra Justinianus'la iyi ilişkiler kurabilen Prokopios'a 560 yılında "*İllustres*" ünvanı verildi. Kelimenin anlamı "*Seçkin*" ya da "*aydın*" anlamına gelmektedir. İllustres ünvanı o dönemde çok az kişiye verilmiştir. Bu da bize Prokopios'un en yüksek düzeyde bir görevli durumuna geldiğini göstermektedir.¹⁸³

Prokopios daha sonra 562 yılında Bizans kenti yöneticisi ya da Latince ismiyle "*Praefectur*" oldu. Bu görevin çok önemli olduğu modern tarihçiler tarafından da belirtilmektedir.¹⁸⁴

Prokopios'un o döneme göre klasik bir eğitim aldığı bilinmektedir. Hitabet eğitimi de almıştır.¹⁸⁵ Prokopios eski tarihçilerden Herodotos ve Thukidides'in yöntemlerini takip etmiştir. Prokopios'un İmparator Justinianus ile aynı yılda, yani 565 yılında öldüğü düşünülmektedir.

Prokopios "*Gizli Tarihi*" dışında 8 kitaplık bir "*Savaşlar Tarihi*" yazmıştır. Bu eserde Bizans ordularının Vandallar, Gotlar ve İranlılarla yaptığı savaşları anlatmıştır.¹⁸⁶ Prokopios'un adını taşıyan ve zamanımıza kadar kalabilmiş olan üç eseri daha vardır. Prokopios'un eserlerinde Hun-Türk tarihine ait pek değerli kayıtlara rastlanmaktadır. Bunlar; Tuna havalisinde bir istihkâma Attila'nın akını,

¹⁸² PROKOPIUS, **Bizans'ın Gizli Tarihi**, Çev. Orhan Duru, İstanbul 1990, s.9.

¹⁸³ Hüseyin Namık ORKUN, **Eski Türk Yazıtları**, Ankara 1986, s.20.

¹⁸⁴ PROKOPIUS, a.g.k., s.9.

¹⁸⁵ İsmail MANGALTEPE, **(Menandros Protektor Ve Theophylaktos Simokattes) Bizans Kaynaklarında Türkler**, İstanbul 2009, s.10.

¹⁸⁶ PROKOPIUS, a.g.k., s.9.

diğer bir yerde de Aetius ile Attilanın savaşlarından bahsedilir. Daha sonra Attila'nın İtalya seferine ait yani Aquileia'nın zaptına dair bilgiler içermektedir.¹⁸⁷

VI. yüzyılın olayları arasında birçok yerde Avrupa Hunlarından bahsedilmektedir. Fakat Prokopios Hun adı altında Bulgarları, Türkleri ve daha başka ulusları da anlatmaktadır. Bu ulusların en doğusunda Ak Hunlar yani Eftalit adı verilen ulus yer almaktaydı. Daha sonra Utigur ve Kutrigur'lar hakkında da önemli kayıtlara rastlanmaktadır. Hunların reislerinin isimleri, Ak Hunların dış görünüşleri ve yaşayışları, Avrupa Hunlarının saç ve giyimleri, Sabirler'in savaş taktikleri, Utigurlar'ın yazı bilmemeleri hakkında da mühim kayıtlar vardır.¹⁸⁸

Türklerin mukavimliği, kanaatkârlığı ve savaş araçlarını kullanmaktaki maharet ve idmanlı bulunuşları çok eski çağlardan itibaren batılı komşuları arasında da ün salmıştır. Bunu son olarak Prikopios'un V. yüzyılda Sabir'ler hakkında söylediklerinden anlıyoruz. Prikopios Sabirler için “Yerin sırtında insanlar yaşamaya başladığından beri ne Yunanlıların ve ne de İranlıların kafasından, Sabir'lerin kullandığı silahlar çıkmadı” der.¹⁸⁹

¹⁸⁷ Gyula MORAVCSIK, **Byzantinoturcica I, Die Byzantinischen Quellen Der Geschichte Der Türkvölker**, Mit Unterstützung Der Ungarischen Akademie Der Wissenschaften, Budapest, 1942, s.302–303.

¹⁸⁸ Ali AHMETBEYOĞLU, **Avrupa Hun İmparatorluğu**, s.4–5.

¹⁸⁹ Laszlo RASONYI, **Tarihte Türklük**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1988, s.63.

1.19. Agathias:

530’lu yıllarda Anadolu’da Myrina şehrinde doğduğu tahmin edilmektedir. 554 yılında İstanbul’a gelmiş ve avukatlık yapmaya başlamıştır. 582 yılında ölmüştür.¹⁹⁰

Agathias’ın yazdığı “*Historia*” adlı hal tercümesi 552–558 yılları arasında meydana gelen olayları kapsamakta ve Prokopios’un (326–366) eserinin bıraktığı yerden başlamaktadır. Bu kitapta Hun-Türk tarihi bakımından değerli bilgilere rastlamaktayız. Agathias’ın şu kaydı da mühimdir: “552’de İtalya-Got savaşında Hun savaş taktikleri uygulanmıştır”. Aynı zamanda eserin sonlarında da Maiotis ve Don havalisindeki Hunlardan bilgiler verilmektedir.¹⁹¹

Agathias ayrıca Utigur ve Kutrigur’ların tarihine ait de bilgiler vermektedir. Eftalitlerin Sasanilere karşı savaşları, 555–556 yılında Sabirlerin Bizanslılarla beraber Sasanilere karşı savaşlarında bu eserde yer almaktadır. Bizans kaynaklarında ilk defa Agathias Türk ismini kullanmış ve Avarlardan bahsetmiştir.¹⁹²

¹⁹⁰ İsmail MANGALTEPE, (Menandros Protektor Ve Theophylaktos Simokattes) Bizans Kaynaklarında Türkler, İstanbul 2009, s.11.

¹⁹¹ Hüseyin Namık ORKUN, Eski Türk Yazıtları, Ankara 1986, s.20.

¹⁹² Gyula MORAVCSIK, Byzantinoturcica I, Die Byzantinischen Quellen Der Geschichte Der Türkvölker, Mit Unterstützung Der Ungarischen Akademie Der Wissenschaften, Budapest, 1942, s.104–105.

1.20. Ioannes Malalas:

Müellifin 491–578 yılları arasında yaşadığı bilinmektedir. VI. yüzyılda Ioannes Malalas bir genel tarih meydana getirmiştir. Ioannes Malalas'ın “*Khronographia*” adındaki eseri (*Genel Tarih*) 18 kitaptan oluşmaktadır. Ioannes Malalas esere il önce mukaddes kitapların verdiği tarihi açıklamakla başlamıştır. Eserde Hun adına rastlanır ve daha sonra Attila'nın savaşlarından ve ölümünden bahsedilmektedir.¹⁹³

Bunun yanında Sabir Kraliçesinin Bizans ile anlaşması ve 557 yılında Avarların İstanbul'da görüldüklerine dair kayıtlarda yine bu eserde yer almaktadır.¹⁹⁴

1.21. Theophanes Byzantios:

Müellifi hakkında hiçbir bilgi bulunmamaktadır.¹⁹⁵ VI. yüzyılın sonlarına doğru yazılan Theophanes Byzantios'un kitabının bazı parçalarını da Photios'un eserinde bulmaktayız. 566–581 yılları arasındaki olayları ele alan eseri 10 kitaptan oluşmaktadır.

¹⁹³ Gyula NEMETH, *Attila ve Hunları*, s.298.

¹⁹⁴ İsmail MANGALTEPE, *(Menandros Protektor Ve Theophylaktos Simokattes) Bizans Kaynaklarında Türkler*, İstanbul 2009, s.11.

¹⁹⁵ MANGALTEPE, a.g.k., s.16.

Türkler ve Eftalitler hakkında yer alan bilgilerde, hükümdar II. Justinos'un 568'de Avarlara karşı Gök-Türklerle antlaşmasından bahsedilmektedir.¹⁹⁶ Ayrıca Zemerkhos'un Gök-Türkler'e olan elçiliğinden de bahsetmektedir.

1.22. Menandros:

Menandros hakkında, kendi yazdığı eserden çok az bilgi edinebilmekteyiz. Hayatı ile ilgili bilgileri daha çok Menandros'un biyografik Fragmanlarını içeren “*Suda*”dan ve bir kısmını da “*Excerpta de Sententiis*” isimli eserden bulabiliyoruz. Babası İstanbul'un yerlilerinden olan Euphratas adında biridir. “*Suda*”daki¹⁹⁷ kayıtlar babasının bir Bizanslı olduğunu ve yüksek öğrenim almadığını, oğulları Herodotos ve Menandros'un hukuk eğitimine başladığını söylemektedir. Herodotos eğitimini bitirememesine rağmen Menandros hukuk eğitimini tamamlayabilmiş; ancak avukatlık yapmamıştır.¹⁹⁸

Tarihi'nin giriş bölümünde Menandros, kardeşinin okulu bıraktığını, eğitimini aldığı hukukçuluğu bırakıp ahlaksızlığa ve çapkınlığa düştüğünü, devamlı eğlence yerlerine gittiğini anlatmaktadır. Menandros bu ortamda Agathias'ın tarihini tamamlama işini sırf ortaya konulan ödülü elde etmek için üstlendiğini açıkça söylemektedir. Bu yönüyle Menandros kendisinden önceki geleneksel yazarlardan ayrılarak en açık sözlü ve samimi yazar konumuna gelmiştir. Menandros ve eseri

¹⁹⁶ Hatice Palaz ERDEMİR, **Göktürk-Bizans İlişkileri (VI. Yüzyıl Bizans Kaynaklarına Göre)**, İstanbul 2003, s.14.

¹⁹⁷ IX. yüzyılda meydana getirilen ansiklopedik bir eserdir. Bazı yazarlar ise bir sözlük olarak kabul ederler. 30.000 civarında maddeden oluşan bu eserde ilkçağ dönemlerinden başlayarak yazıldığı dönemlere ait biyografiler, kurumlar, eserler ve olaylar kısaca anlatılmaktadır.

¹⁹⁸ İsmail MANGALTEPE, **(Menandros Protektor Ve Theophylaktos Simokattes) Bizans Kaynaklarında Türkler**, İstanbul 2009, s.31.

hakkında bilgi veren B. Baldwin, Bizanslı müellifin şair özelliğini de vurgulamaktadır.¹⁹⁹

Bir dönem yoksulluk ve acizlik içine düşen Menandros'un hayatı, İmparator Mavrikos'un tahta çıkışıyla değişmektedir. Mavrikos'un sanata ve yazarlara verdiği destek ve ödüller Menandros'u, talihini değiştirecek "*Tarihi*"ni yazmaya yöneltmiştir. Böylece Agathias'ın ölümünden sonra "*Agathias'ın Tarihi*"ni tamamlamaya karar vermiş ve bu işi başarıyla yapabilmesinin yolunu İmparator Mavrikos sağlamıştır. Menandros'un bundan sonra İmparatorluk arşivinde üst düzey imtiyazlı bir memur olarak çalıştığı görülmektedir. Yüksek bir maaş almakta olduğu ve "*Protector*" yani koruyucu unvanı taşıdığı "*Suda*" ve "*Excerpta*"da kaydedilmektedir. VI. yüzyılda imparatorlukta bazı ayrıcalıklı insanların elde ettiği "*Protector*" unvanı ve görevinin askeri bir mahiyette olduğu bilinmektedir. Fakat müellifimizin bu ünvanının askeri bir mahiyet taşımadığı görülmektedir. Nitekim Menandros'un kendisinin de ifade ettiği gibi, bu ünvan ile sadece bir diplomatik görev elde ettiği anlaşılmaktadır.²⁰⁰

VI. yüzyılın Prokopios'dan sonra en büyük tarihçisi Menandros'dur. Eseri Agathias'ın bıraktığı yerden yani 558'den başlamaktadır. Eserinde Avarların ve Türklerin keşiflerinden ve yayılışından bahsetmektedir. Hükümdar Justinianus Kutrigurlar'a karşı Utigurları kazanmaya çalıştığı sıralarda Kafkasya civarında bulunan Avarların 558 yılında tarih sahnesine çıkışından bahseder. Avarların buradan İstanbul'a elçiler gönderdiği de bahsedilmiştir.²⁰¹ Ayrıca Orta Asya için Türkiye tabirini kullanmış ve Türklerin savaş usüllerinden de bahsetmiştir.

¹⁹⁹ İsmail MANGALTEPE, (Menandros Protektor Ve Theophylaktos Simokattes) Bizans Kaynaklarında Türkler, İstanbul 2009, s.32.

²⁰⁰ MANGALTEPE, a.g.k., s.32.

²⁰¹ Hüseyin Namık ORKUN, Eski Türk Yazıtları, Ankara 1986, s.6.

Menandrosun eserinde Türk kavimlerinin tarihinin önemli bir kısmı aydınlatılmıştır ve bu kavimlerin etnografik vaziyetleri, ahlak ve adetleri hakkında da önemli bilgiler verilmiştir. Ayrıca VI. yüzyılın son senelerinde eserini oluşturan bu Epiphaneus, 569'da sefir Zemarchos'un sefaretinden bahsetmesi de Türk tarihi açısından önemli bir bilgi ihtiva eder.²⁰²

1.23. Evagrios:

536'da Suriye'de Epiphaneia'da doğmuş olan Evagrios'un VI. yüzyılın sonlarında yazmış olduğu altı kitaptan oluşan "*Kilise Tarihi*" adlı eserinde 431–594 yılları olaylarını ele almıştır. Eserde Attila'nın savaşları ve ölümü, hükümdar Zenon zamanında Hunların Trakya'ya hücumları, Vitalianus isyanında Hunların rolleri, Sabir'lerin 515 yılı hücumları, 583'deki seferleri Avarların ilk sefaret heyeti ve savaşları, Sirmium (Sremska-Mitorvica/Sırbistan) kentinin istilası ve Türklerin bu tarihteki faaliyetleri hakkında bilgiler bulunmaktadır.²⁰³

1.24. Sirmium Tuğla Kitabesi:

VI. yüzyıla ait Bizans kaynaklarına son vermeden evvel Avarlardan bahseden bazı küçük eserlerden bahsedecek olursak, 579–582 yıllarında müellifi bilinmeyen

²⁰² Gyula MORAVCSIK, *Byzantinoturcica I, Die Byzantinischen Quellen Der Geschichte Der Türkvolker*, Mit Unterstützung Der Ungarischen Akademie Der Wissenschaften, Budapest, 1942, s.254–255.

²⁰³ İsmail MANGALTEPE, *(Menandros Protektor Ve Theophylaktos Simokattes) Bizans Kaynaklarında Türkler*, İstanbul 2009, s.12.

Sirmium tuğla kitabesinde Avarlar hakkında önemli bilgiler yer almaktadır. Gregentios'un hayatına dair eserde de Avarların bu bölgeye yaptığı seferlerden de bahsedilmektedir.²⁰⁴

1.25. Eustratios:

Eustratios'un, İstanbul patriği Eutychios'un hayatına dair yazdığı kitabında da Avarlarla yapılan savaşlar hakkında bilgiler verilmektedir.²⁰⁵ Avarların tarihte ilk ortaya çıkışları ve İstanbul'a sefir gönderilmelerine dair bilgiler veren VII-VIII. yüzyıla ait bir "*Kilise Tarihi*" de önemli bilgiler ihtiva eder.²⁰⁶

1.26. Flavius Cresconius Corippus:

VI. yüzyılın ortalarında İstanbul'a gelerek, imparatorlukta önemli bir mevkiye yükselen Flavius Cresconius Corippus, "*In lauden Justini*" isimli Latince bir eser yazmıştır. Bu kitapta Avarların ilk ortaya çıkışları anlatılmaktadır. Ayrıca 565 yılında Bizans sarayında Avar sefirlerinin kabulü tasvir edilmektedir.²⁰⁷

²⁰⁴ Hüseyin Namık ORKUN, **Eski Türk Yazıtları**, Ankara 1986, s.2.

²⁰⁵ Gyula MORAVCSIK, **Byzantinoturcica I, Die Byzantinischen Quellen Der Geschichte Der Türkvölker**, Mit Unterstützung Der Ungarischen Akademie Der Wissenschaften, Budapest, 1942, s.172-173.

²⁰⁶ ORKUN, a.g.e., s.22.

²⁰⁷ ORKUN, a.g.e., s.22; İsmail MANGALTEPE, **(Menandros Protektor Ve Theophylaktos Simokattes) Bizans Kaynaklarında Türkler**, İstanbul 2009, s.12.

1.27. John Nikiu:

Bu müellifin “*Chronicle*” adlı bir eseri bulunmaktadır. Mısır’da doğan John’un VI. yüzyılın ikinci yarısında yaşadığı bilinmektedir. Eserinde Hunlar hakkında geniş bilgi bulunmaktadır.²⁰⁸

1.28. Georgios Pisides:

İmparator Herakleios’un (610–641) başarılarını biz Ayasofya’nın ruhani memurlarından biri olan Georgios Pisides’in tarihi şiirlerinden öğreniyoruz.²⁰⁹ Çok edebiyat ve hitabete kaçan karakterlerine rağmen onun, 622 yılında Herakleios’un İranlılara karşı seferi, 626 yılında Avarların İstanbul’a saldırıları hakkındaki şiirleri ile Herakleios’un İran devleti üzerindeki zaferini tasvir eden Heraklias ünvanlı övgüsü büyük önem taşımaktadır.²¹⁰

Georgios Pisides şiirinde Avarların İstanbul’u muhasarasından ve bu şehrin kurtuluşundan bahsettiği gibi İstanbul’u kuşatanın sadece Avarlar ve Slavlar değil aynı zamanda Bulgarların da olduğundan bahsetmiştir.²¹¹

²⁰⁸ İsmail MANGALTEPE, (Menandros Protektor Ve Theophylaktos Simokattes) Bizans Kaynaklarında Türkler, İstanbul 2009, s.13.

²⁰⁹ MANGALTEPE, a.g.k., s.13.

²¹⁰ George OSTROGORSKY, Bizans Devleti Tarihi, Çev. Fikret Işıltan, Ankara 2006, s.81.

²¹¹ Hüseyin Namık ORKUN, Eski Türk Yazıtları, Ankara 1986, s.25.

1.29. Theodoros Synkellos:

İstanbul'un 626 yılında Avar-Slav kuşatmasından, aynen Pisides gibi, Herakleios (610–641) zamanında yaşayan Theodoros Synkellos'un bir hitabetinden de bilgi almaktayız. Bu hitap, kuşatmadan bir yıl sonra yani 7 Ağustos 627 yılında söylenmiştir. Aynı şekilde 971 yılında Antonios Studites'in bir hitabında da bu kuşatmadan bahsedilmektedir.²¹²

1.30. İonnes Antiocheus:

VII. yüzyılın başlarında yazılmış olan İonnes Antiocheus'un eserinde, V. ve VI. yüzyılın başlarına ait olaylar hakkında verilen bilgiler Türk tarihi için önem ihtiva etmektedir. Bu eserde, 394 yılında İtalya'ya Eugenius'a karşı gönderilen Doğu Roma ordusuna Hunlar'ın ilhakı, Attila ile II. Theodosios'un ilişkileri, 447'deki Bizans sefaret heyeti, Attila'nın batı seferi hakkında önemli bilgiler yer almaktadır.²¹³

473'de hükümdar Zenon'un Bulgarları yardıma çağırması, 476'da İran (Sasani) hükümdarının Hunlara iltica etmesi, 493'deki isyanda hükümdarın ordusunda Hunların da bulunması, 514–515 yılında Vitalianos isyanında Hunların

²¹² İsmail MANGALTEPE, (Menandros Protektor Ve Theophylaktos Simokattes) Bizans Kaynaklarında Türkler, İstanbul 2009, s.14.

²¹³ Hüseyin Namık ORKUN, Eski Türk Yazıtları, Ankara 1986, s.24.

oynadığı rol ve Sabirler'in 515'de Pontos bölgesine yaptıkları akınlar hakkındaki bilgiler de Türk tarihi bakımından önem arz eder.²¹⁴

1.31. Chronicon Paschale, Chronicon Alexandrinum ve Chronicon Constantinopolitanum:

VII. yüzyıla ait Bizans Hristiyan kronikleri arasında müellifi bilinmeyen “*Chronicon Paschale*”, “*Chronicon Alexandrinum*” veya “*Chronicon Constantinopolitanum*” isimleriyle tanınan eserde Türk tarihi için önemli bir yer tutmaktadır.

Bu eser Hz. Âdem'den başlayarak 629 yılına kadar olan olayları içermektedir. Eserin müellifinin Herakleios döneminde yaşamış bir rahip olduğu tahmin edilmektedir.²¹⁵

Kitabın V. ve VI. yüzyıla ait kısımlarında Avrupa Hunlar'ı hakkında bilgi verilmektedir. Avarlar'ın 617'deki Trakya'ya hücumu ile 626 yılı İstanbul muhasaralarından uzun uzadıya bahsedilmektedir.²¹⁶

²¹⁴ Gyula MORAVCSIK, *Byzantinoturcica I, Die Byzantinischen Quellen Der Geschichte Der Türkvölker*, Mit Unterstützung Der Ungarischen Akademie Der Wissenschaften, Budapest, 1942, s.171–172.

²¹⁵ İsmail MANGALTEPE, *(Menandros Protektor Ve Theophylaktos Simokattes) Bizans Kaynaklarında Türkler*, İstanbul 2009, s.14.

²¹⁶ Ali AHMETBEYOĞLU, *Avrupa Hun İmparatorluğu*, s.5.

1.32. Geographus Ravennas:

Türk tarihi açısından önemli eserler arasında “*Geographus Ravennas*” adıyla tanılan eserler önemlidir. Eserin Türk tarihi açısından önemi Hunlara ve Bulgarlara ait bilgiler vermesidir.²¹⁷ Tuna Bulgarları hakkında en önemli bilgi 680–681 yıllarına ait olan kilise kayıtlarında rastlanır. Burada Bulgarların 712-713’te Trakya’ya hücumları anlatıldığı gibi, Bulgarlar’ın adı geçerken Unnogor-Bulgarlar’ı adı verilmesi Tuna Bulgarları’nın asılları meselesini aydınlatacak mahiyettedir.²¹⁸

1.33. Theophannes Confessor:

Bizans Tarihine ait Herakleios ve ondan sonraki devre için en önemli Grek Tarihi kaynakları, Theophannes’in ve Patrik Nikephoros’un vekayinameleridir. Theophannes 284–813 yılları (Diokletianus ile başlamakta ve V. Leon’un tahta çıkışından kısa bir süre sonraki olayları kapsar) arasındaki olayları konu alan bir “*Khronographia*” (*Dünya Tarihi*) yazmıştır.²¹⁹ Eser 810–814 yılları arasında ortaya çıkmıştır. Eser Georgios Synkellos’un tamamlanmamış “*Dünya Tarihi*”nin devamını teşkil eder.²²⁰

²¹⁷ Hüseyin Namık ORKUN, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara 1986, s.27.

²¹⁸ Gyula MORAVCSIK, *Türk Tarihinin Bizans Yazılı Kaynakları*, Çev. Hüseyin Namık Orkun, Sümer Matbaası, Ankara 1938, s.2.

²¹⁹ İsmail MANGALTEPE, *(Menandros Protektor Ve Theophylaktos Simokattes) Bizans Kaynaklarında Türkler*, İstanbul 2009, s.15.

²²⁰ ORKUN, a.g.k.,s.30–31.

Theophanes'in derin bilginlik, tarihi anlayışı ve objektiflikten yoksun olmasına rağmen, onun daha eski kaynaklara dayanan eseri, özellikle VII. ve VIII. yüzyıllar için büyük öneme sahiptir. Theophanes'in kroniğinin özelliği, dikkatle çalışmanın sonucu olarak yıllara göre düzenlenmesidir. Olayların hikâyesi yıllara göre düzenlenmiştir.²²¹

Dünyanın yaratılışı, İsa'nın doğumu, Bizans hükümdarlarının saltanat yılları, Arap ve İran hükümdarlarının tahta çıkışını ayrıca papaların ve dört patriğin iktidarda bulundukları yılları da kapsayan kronolojik tablolarla başlar. (VII. ve VIII. yüzyıl Bizans tarihi için çok önemli olan bu eser C. De Boan tarafından Leipzig'de 1883–1885 yılları arasında basılmıştır).

Theophanes'in kroniği Bizans'ta büyük itibar görmüş olup, sonraki bütün Bizans annalistiği ona dayanmaktadır. Batıya bu kronik IX. yüzyılın yetmişinci yıllarında “*Anastasius Bibliothecarius*” tarafından yapılmış olan Latince çevirisiyle, Theophanes'in zamanımıza kadar gelebilen bütün yazmalarından daha eski bir nüshadan yapılmış olması nedeniyle çağdaş incelemeler için ayrı bir değer taşımaktadır.²²²

²²¹ George OSTROGORSKY, **Bizans Devleti Tarihi**, Çev. Fikret Işıltan, Ankara 2006, s.81.

²²² OSTROGORSKY, a.g.k., s.81–82.

1.34. Nikephoros:

758 yılında doğmuştur. Asil bir aileden gelen müellif imparatorun kâtibidir. Daha sonra rahip olan Nikephoros İstanbul patrikliği görevinde bulunmuştur. Tarihle ilgili iki eseri vardır.²²³

İstanbul Patriği Nikephoros, 602–769 yıllarını kapsayan “*Breviarium*” olarak adlandırılan kısa fakat Türk tarihi için çok önemli bir eser yazmıştır. Eserde 619 yılında Hristiyanlığı kabul eden Hun hükümdarından bahsedilir, fakat burada söz konusu olan Onogurlar’dır ve liderleri de Kubrat’ın amcası Organa olmalıdır. Ayrıca bazı müellifler vaftiz olan şahsın küçük yaşlarda Bizans İmparatorluğuna rehin olarak verilen Kubrat olabileceğini ifade ederler. Bununla beraber eserde Avar-Bizans mücadelelerinden ve Hazar-Bizans münasebetlerinden de bahsedilmektedir.²²⁴ Theophanes’in de faydalandığı ve bizce kaynakları bilinmeyen bu eseri, C. De Boar 1880 yılında Leipzig’de yayımlanmıştır.

1.35. Aziz Demetrios:

Balkanlara yapılan Slav akınlarının tarihi için, Slav ve Avarların VI. yüzyılın sonu ve VII. yüzyılın başında ve II. yarısında Selanik üzerine yaptıkları saldırıları büyük bir canlılık ve ayrıntısı ile tasvir eden “*Aziz Demetrios’un Mucizeleri*” adlı eseri önemli bir yer tutar. Güney Slavlar’ın yeni yurtlarındaki hayatları hakkında çok

²²³ İsmail MANGALTEPE, (Menandros Protektor Ve Theophylaktos Simokattes) Bizans Kaynaklarında Türkler, İstanbul 2009, s.15.

²²⁴ İsmail MANGALTEPE, (Menandros Protektor Ve Theophylaktos Simokattes) Bizans Kaynaklarında Türkler, İstanbul 2009, s.15.

az olan bilgimizi oldukça önemli bir ölçüde tamamlayan bu eser iki kısımdan oluşmuştur. Birinci kısım 620 yılı civarında Selanik baş Piskoposu Ionnes, ikinci kısım ise onun havarilerinden birisi tarafından VII. yüzyılın 80. senelerinde kaleme alınmıştır.²²⁵

Sonradan eklenen üçüncü kısım Türkler hakkında önemli bilgi içermemektedir. Devrin kilise tarihine etkileri bakımından VI. Ökümenik konsül ve zabıtları yanında, özellikle Maximus Confessor (Homologetes)'un eserleri önemlidir.²²⁶

VII. yüzyıl hukuki kaynak bakımından da çok fakirdir. Bunun yanında, çok büyük önemi olan köylüler kanununu bu döneme atfetmek için birçok sebep vardır.

Ancak bu konuda kesinlikle söylenebilecek tek şey, bu kanunun VI. veya VII. yüzyılda meydana gelmiş olduğudur. Araştırmalar genellikle bunun VIII. yüzyılın ilk yarısından daha sonraya atfedilemeyeceğinde birleşmişlerdir, bu hukuki abide daha ziyade VII. yüzyılın son yarısına uygun görünüyor. Onun bu zamana ait olması ihtimali de, Ünvanı II. Iustinianus'a işaret etmesidir.²²⁷

²²⁵ Gyula MORAVCSIK, **Türk Tarihinin Bizans Yazılı Kaynakları**, Çev. Hüseyin Namık Orkun, Sümer Matbaası, Ankara 1938, s.3.

²²⁶ George OSTROGORSKY, **Bizans Devleti Tarihi**, Çev. Fikret Işıltan, Ankara 2006, s.83.

²²⁷ OSTROGORSKY, a.g.k., s.84-85.

1.36. Georgios Monachos:

Rahip Georgios Monachos'un III. Mikhail (842–867) zamanında yazılıp 842 yılına kadar ulaşan “*Dünya Kroniği*” tipik bir keşiş kroniğidir. Bunun sadece 813'den 842 yılına kadar olan kısmı bağımsız kaynak değerine sahip olup, daha önceki devreye ait olan kısmı çoğunluğu ile Theophenes'ten kopya edilmiştir.²²⁸ Eser Bizanslı rahiplerin tipik dünyasını ihtiva eder. Daha eski tarihlerde yazılan eserlerden istifade ederek Sabirler, Avarlar ve Bulgarlar hakkında bilgi vermektedir.²²⁹

1.37. Sergios:

İstanbul Patriği olan Sergios doğu kilisesine ait Akatnistos ilahisinde, Avarların 626 yılı İstanbul kuşatması ve Tanrı'nın sayesinde İstanbul'un kurtulduğu şeklindeki düşünceler yer almaktadır.²³⁰

²²⁸ Hüseyin Namık ORKUN, **Eski Türk Yazıtları**, Ankara 1986, s.32.

²²⁹ İsmail MANGALTEPE, **(Menandros Protektor Ve Theophylaktos Simokattes) Bizans Kaynaklarında Türkler**, İstanbul 2009, s.26.

²³⁰ İsmail MANGALTEPE, A.g.k., s.13.

1.38. Patrik Germanos:

İlk tasvir kırıcı devrenin tasvir sorunu hakkında en önemli yazılar, Patrik Germanos (715–730)’un aynı zamanda büyük bir tarihi ehemmiyete de sahip olan mektupları ve özellikle de Damaskos’lu (Dimaşk) Yohannes’in üç hitabesidir.

İkinci tasvir kırıcı devrenin teoloji bakımından en önemli eserleri; Studios Manastırı Başrahibi Theodoros’un yazı ve mektupları ile Patrik Nikephoros’un çok sayıdaki yazılarıdır.

Çağdaş Papaların hayat hikâyelerinden bahseden “*Vita Gregorii III*” özellikle Roma ile Bizans arasındaki ilişkiler bakımından çok açıklayıcı bilgiler içermektedir. Grekçe tercümeleri ile zamanımıza intikal etmiş olan Papa Gregorius II.’un imparator III. Leon’a yazdığı mektupların güvenilirliği tartışma konusudur.²³¹

Bunların yanında bir de, Gregorius II.’un patrik Germanos’a yazmış olduğu ve güvenilirliğinden hiç şüphe edilmemiş olan mektup bulunmaktadır. Batı dünyasının tasvirler sorunundaki tutumu hakkında bir taraftan Libri Carolini, bir taraftan da Papa Hadrianus I.’un Büyük Karl’a ve Bizans hükümdarlarına gönderdiği yazılar önemlidir. Devrin en önemli kanun eseri, Leon III. tarafından 726’da yayınlanan “*Ekloga*”dır.

²³¹ George OSTROGORSKY, **Bizans Devleti Tarihi**, Çev. Fikret Işıltan, Ankara 2006, s.139,140.

1.39. Joseph Genesios:

Daha önce adı geçmiş olan Symeon Logothetes'in eseri 948 yılına kadar gelmektedir ve buna XI. yüzyılın ikinci yarısına kadar hatta daha sonraki devirler için zeyiller yapılmıştır. Joseph Genesios'un eserinin dördüncü kitabı III. Mikhael (842–867) ve I. Basileios (867–886)'un zamanlarını konu almaktadır.²³²

Makedonya hükümdar hanedanının resmi tarihinin bir anıtı olan bu eser tarafgir bir gözle ele alınmıştır. Ayrıca bu eserin dördüncü kitabının Theophannes'e bir zeyil olduğu söylenebilir. Beşinci kitabı ise bizzat VII. Konstantinos tarafından kaleme alınmış olup büyük babası I. Basileios'un biyografisini anlatır. VI. kitap ise farklı iki kısımdan meydana gelir.²³³

İlk kısmı (VI. Leon ve Aleksandros'un tarihi, VII. Konstantinos küçük yaşta bulunduğu devre, I. Romanos Lakapenos ve 948 yılına kadar VII. Konstantinos'un yalnız başına saltanatı) Symeon Logothetes'in kroniğinden kopya edildiği için ayrı bir değeri yoktur. İkinci kısmı ise VII. Konstantinos ve II. Romanos (956–963) devrine kadar gelir.²³⁴

²³² George OSTROGORSKY, **Bizans Devleti Tarihi**, Çev. Fikret Işıltan, Ankara 2006, s.197.

²³³ OSTROGORSKY, a.g.k., s.198.

²³⁴ OSTROGORSKY, A.g.k., s.197.

1.40. Ionnes Kameniates:

Bu dönemin bir diğer tarihçisi Ionnes Kameniates'tir. Selanik'in 904 yılında Araplar tarafından işgaline bizzat şahit olan yazar bu olayı eserinde tasvir etmiştir. Nikephoros Phokas ve Ioannes Çimiskes'in yaptıkları savaşların tasvirini, X. yüzyılın sonlarında, esasında 956'dan 976 yılına kadarki zamanı tasvir etmiş olan Leon Diakonos eserinde vermektedir. Ona Agathias'ın tarihi örnek olmuştur. Mikhail Psellos ise eserinin giriş kısmında II. Basileios devrini vermektedir. Yüksek bir Bizans memuru olan Ionnes Skylitzes, XI. yüzyılın sonunda, Theophanes'i devam ettirerek 811'den 1057 yılına kadar uzanan bir kronik kaleme almıştır.

Romanos Lakapenos'un sükutuna kadar olan devre için o özellikle Theophanes Continuatus'tan faydalanmıştır. Nikephoros Phokas'ın sonuna kadar olan devre için Skylitzes, Leon Diakonos'un da faydalandığı Phokas sülalesinin bir tür kroniği olan bir eserden ve bunun yanında kilise menşeli bir kaynaktan istifade etmiştir.²³⁵

Bizans tarih eserlerinin noksan haberleri için Arap kaynakları önemli tamamlamalarda bulunmaktadır. Makedonya hanedanı devrindeki Bizans tarihi için Antakyalı Yahya (Ölm. 1066)'nın kroniği özellikle önemlidir.

X. yüzyılın ortalarında Bizans devleti tarihi için Latince kaynak, Liutprandus Cremona'nın "*Antapodosis*"i dir. Onun, kendisini İmparator Büyük Otto'nun emriyle Nikephoros Phokas'ın sarayına götüren elçiliği ile ilgili raporu ise, kültür tarihi açısından önemlidir. Eski Rus Kroniği, Rus-Bizans münasebetleri bakımından birçok

²³⁵ Gyula MORAVCSIK, **Türk Tarihinin Bizans Yazılı Kaynakları**, Çev. Hüseyin Namık Orkun, Sümer Matbaası, Ankara 1938, s.38.

önemli haberler ihtiva eder, özellikle Bizans-Rus ticaret anlaşmalarının Slavca tercümelerini içermesi bakımından önemlidir.²³⁶

1.41. Nikolaos Mystikos:

Patrik Nikolaos Mystikos'un mektupları genel olarak X. yüzyıl için önemli birer tarihi kaynaktır. Bunlar 913 ile 925 yılı arasındaki kritik devrede Bizans-Bulgar münasebetleri üzerine aydınlatıcı bilgiler içermektedir. Avarlar, Peçenekler ve Macarlar hakkında önemli bilgiler verir. Özellikle bu ilişkilerden önemli olanları 23. mektupta yer almaktadır. Symeon'u rahatsız eden halk olarak Rus ve Alanların yanında Peçenek ve daha sonra adı açıkça Macar olarak söylenen Batı Türklerinden bahsedilmektedir.²³⁷

1.42. Mikhail Psellos:

Mikhail Psellos 1018'de doğmuştur. Bu devrin en önemli kaynağı "*Mikhail Psellos'un Khronographia*"sıdır.²³⁸ Bu eserde 1040–1041 arasındaki Bulgar tarihi üzerinde durulmuştur. Eserde 14 İmparatoru kapsayan 100 yıllık bir dönem ele alınır (976–1077). Psellos konuşmalarında genellikle barbar istilalara imada bulunur.

²³⁶ George OSTROGORSKY, *Bizans Devleti Tarihi*, Çev. Fikret Işıltan, Ankara 2006, s.200.

²³⁷ İsmail MANGALTEPE, *(Menandros Protektor Ve Theophylaktos Simokattes) Bizans Kaynaklarında Türkler*, İstanbul 2009, s.19.

²³⁸ Mikhael PSELLOS, *Mikhail Psellos'un Khronographia'sı*, Çev. Işın Demirkent, Ankara 1992, s.37.

Hunların adı metinde bir kez geçmektedir. Bulgarlar daha sık belirtilir. Ayrıca Selçuklular hakkında bilgi verilir. Peçenekler genellikle İskit adı ile tanımlanır. 1059 yılına ait İmparator Isaak Komnenos'un (1057–1059) Peçenek zaferlerini öven mektubundan bahsedilmektedir.²³⁹

Psellos zamanın sadece en büyük bilgini ve en vazıh düşünen kafası değil, aynı zamanda bir sanatkârdı. Bu eser fikri ve edebi bakımdan orijinaldir. Devletin en önemli mevkilerini işgal eden Psellos onun işleyişini, iyi ve kötü taraflarını yakından görmüş olayların çoğuna şahit olmuştur. Eser iki kısma ayrılır.²⁴⁰ Eserin birinci bölümü 1059–1063 yıllarında kaleme alınmış olup II. Basileios devrinden ve Isaakios Komnenos'un tahttan feragatine kadar olan olayları anlatır.

V. Mikhail'in saltanatından itibaren olaylar hakkında daha geniş bilgiler verilmeye başlanır. Çünkü Psellos İmparatorluk sekreteri olarak saraya intisap etmiştir. Kitabın ikinci kısmı Dukaslar'ın saltanatına ayrılmıştır. Psellos'un mektupları, nutukları da tarihi kaynak olarak büyük değer taşır (Psellos sivil partinin temsilcisi olarak görüşleri ve eserleri ayrı bir önem taşır). Eukhaita metropoliti Ionnes Mavropus da XI. yüzyılın düşünce tarihi açısından önemli yer tutar. Özellikle bıraktığı mektup, vaaz ve manzumeleri büyük öneme sahiptir.²⁴¹

²³⁹ İsmail MANGALTEPE, (Menandros Protektor Ve Theophylaktos Simokattes) Bizans Kaynaklarında Türkler, İstanbul 2009, s.20.

²⁴⁰ PSELLOS, Mikhail Psellos'un Khronographia'sı, Çev. Işın Demirkent, Ankara 1992, s.38.

²⁴¹ George OSTROGORSKY, Bizans Devleti Tarihi, Çev. Fikret Işıltan, Ankara 2006, s.293.

1.43. Mikhail Attaleiates:

Sarayda itibarlı bir mevkiye sahip bulunan ve 1034–1079 yılları arasındaki şahit olduğu olaylardan bahseden Mikhail Attaleiates’in tarih eseri de bu devrin tarihi için önemli bir kaynaktır. Mikhael Attaleites’in XI. yüzyılda kaleme aldığı bu eserde Bizanslıların Selçuklularla mücadelesi, Selçukluların Anadolu’da genişlemesi, Bizans-Selçuklu ilişkileri, Peçenek-Bizans mücadelelerinin raporları bulunmakta, bununla birlikte Uz’lardan ve Kumanlardan da bahsedilmektedir.²⁴² Nasıl Psellos sivil partinin temsilcisi ise Attaleiates de askeri feodal aristokrasinin taraftarıydı. Ayrıca eserini Nikephoros Bataneiates (1078–1081)’e ithaf etmektedir.

1.44. Ioannes Skylitzes:

Ioannes Skylitzes’in “*Synopsis Historiarum*” adlı çalışması Theophanes’in kronikleri ile başlar. Bu eserde Skylitzes’in Türk halkı hakkında elde ettiği pek çok değerli raporlara değinilmiştir. Sarkel’deki Hazar kalesinin nasıl inşa edildiğinin hikâyesi Theophanes üzerinden anlatılır.²⁴³ 811–1079 yıllarını içine alan kitabında Nikefor Bryennios’un Nikefor Botaneiates’a karşı mücadelesini anlatırken, Bryennios’un Peçeneklerle anlaştığını da yazıyor. Skylitzesin eserinde XI. yüzyıl ortalarındaki Peçenek tarihine ait çok kıymetli bilgiler bulmaktayız.

²⁴² İsmail MANGALTEPE, (Menandros Protektor Ve Theophylaktos Simokattes) Bizans Kaynaklarında Türkler, İstanbul 2009, s.21.

²⁴³ MANGALTEPE, a.g.k., s.22.

Dinyeper ve Dinyester boylarında yaşayan Peçenekler arasında cereyan eden iç mücadelelerden de bahsetmektedir.²⁴⁴ Bu önemli eserleri, 1057–1079 yılları arasındaki olaylardan bahseden müellifi meçhul bir kronik takip eder.

1.45. Kekaumenos:

XI. yüzyılın Bizans ve Balkanlar tarihi için önem arz eden, 1075–1078 yıllarında meydana getirilen Kekaumenos'un "*Strategikon*" adlı eseridir. Bizans'ın asil ailelerinden birine mensup bir kumandan olan Kekaumenos, büyük bir canlılıkla edindiği tecrübeleri kaydetmekte, bunlara bir sıra tavsiyeler ve nasihatler eklemektedir. Bulgarlar, Peçenekler ve Selçuklular hakkında bizim için önemli bilgiler vardır.²⁴⁵ Bilinen tek nüshası teşkil eden Moskova yazmasında bu eseri daha küçük ve bir imparatora tavsiyeler içeren ve hiç şüphesiz aynı müellifin kaleminden çıkma bir yazı takip etmektedir.

²⁴⁴ Akdes Nimet KURAT, **IV.-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, Ankara 1972, s.6.

²⁴⁵ İsmail MANGALTEPE, **(Menandros Protektor Ve Theophylaktos Simokattes) Bizans Kaynaklarında Türkler**, İstanbul 2009, s.21.

1.46. Anna Komnena:

Bizans kaynakları içinde Türkiye Selçuklu Tarihi açısından en önemli sırayı Anna Komnena'nın "*Alexia*" (Fransızca Çev. *Alexiade*, İngilizce Çev. *Alexiad*) adlı eseridir.

İmparator Alexios Komnenos'un ilk çocuğu olarak 2 Aralık 1083'de İstanbul'da doğan Anna eserinde babasının dönemindeki (1081–1118) olayları anlatır. Çok iyi bir öğrenim gören Anna, araştırmaya, öğrenmeye ve bilgiye, yazmaya düşküncü. Anna 1118'de babasının 1123'de annesinin ve 1137'de eşinin ölümünden sonra kendi küçük dünyasına kapanmış ve kendini okumaya araştırmaya ve yazmaya vermiştir. İşte "*Alexiad*" bu dönemde yıllarca süren bir çalışmanın ürünü olarak ortaya çıktı. 1148'de (65 yaşında) bile bu yapıt üzerinde çalışıyordu. 1153'te öldüğü sanılan Anna'nın eserini ne zaman tamamladığı bilinmemekte.²⁴⁶

Dili oldukça akıcı olan Anna eserinde babasını oldukça överek anlatır. Rum Ortodoks olmayan doğulu Hristiyanlara, özellikle Ermenilere karşı, soğuk ve küçümseyicidir.²⁴⁷ Türklere karşı da tavrı böyledir. Kitap bilimsel bir şekilde kaleme alınmamış ve olaylar arasında tutarsızlıklar vardır. Fakat Anadolu, Balkan Yarımadası, Doğu Akdeniz yöresinin kısaca Yakın-Doğu'nun tarihini aydınlatmak açısından son derece önemli bir kaynaktır. Özellikle Türk, Bizans, Haçlılar tarihlerinin kesişme dönemi olan 1071–1118 yılları için çok önemlidir.²⁴⁸ Ayrıca

²⁴⁶ Anna KOMNENA, *Alexiad: Anadolu'da ve Balkan Yarımadası'nda İmparator Alexios Komnenos Dönemi'nin tarihi Malazgirt'in sonrası*, Çev. Bilge Umar, İstanbul 1996, s.5.

²⁴⁷ Işın DEMİRKENT, "Tatikios: Türk Asıllı Bir Bizans Kumandanı", *Bizans Tarihi Yazıları*, İstanbul 2005, s.177.

²⁴⁸ George OSTROGORSKY, *Bizans Devleti Tarihi*, Çev. Fikret Işıltan, Ankara 2006, s.325.

eserde Peçenek, Oğuz ve Kuman-Kıpçak hakkında oldukça teferruatlı ve ehemmiyetli malumat bulmak mümkündür.²⁴⁹

Eser Almanca, Fransızca ve İngilizceye çevrilmiştir. Türkçeye ise Bilge Umar tarafından “*Alexiad*” adıyla tercüme edilmiş ve İnkılâp Yayınları tarafından 1996’da İstanbul’da yayınlanmıştır.

1.47. Niketas Khoniates:

XII. yüzyılın ortalarında Denizli yakınındaki Khonai şehrinde doğan yazar genç yaşta İstanbul’a gönderilmiş ve saraya intisap ederek saray memuriyetlerinde ve idari mekanizmada önemli mevkilere ulaşmıştır.²⁵⁰ 1204 yılında imparatorluk şehrinin Batılı haçlılar tarafından zabtı gibi büyük bir felakete şahit olan ve ancak güçlkle önce Silivri’ye daha sonra İznik’e kaçan Niketas, Theodoros Laskaris zamanında son yıllarını yine saray hizmetinde ve yüksek mevkilerde geçirmiştir. Tahminen 1213 yılında İznik’te vefat etmiştir.²⁵¹

Niketas, elde ettiği yüksek makamlar sayesinde özellikle yaşadığı devrin tarihi kaynaklarına kolayca ulaşma imkânına sahipti. Niketas’ın “*Historia*” isimli (1118–1206) eseri XII. yüzyıla ait temel kaynaklardan biridir. 21 kitaptan oluşan bu eseri 1118–1206 yılları arasında hüküm süren Bizans İmparatorlarını konu alır. 21 kitabın biri II. İonnes Komnenos’a, Yedisi I. Manuel Komnenos’a, bir tanesi II.

²⁴⁹ İsmail MANGALTEPE, (Menandros Protektor Ve Theophylaktos Simokattes) Bizans Kaynaklarında Türkler, İstanbul 2009, s.22.

²⁵⁰ Nikatas KHONIATES, *Historia: Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri*, Çev. Fikret Işıltan, Ankara 1995, s.24.

²⁵¹ George OSTROGORSKY, *Bizans Devleti Tarihi*, Çev. Fikret Işıltan, Ankara 2006, s.326.

Aleksios Komnenos’a, ikisi ise I. Andronikos Komnenos’a, üçü II. Isaakios Angelos, üçü III. Aleksios’a biri V. Aleksios Dukas Murtzuphlos devirlerine, birisi de İstanbul’un Haçlılar tarafından zabtına ve sonuncusu da İstanbul’da bulunan heykellere ayrılmıştır.

Bizim için bu 21 kitaptan en önemli kısmı II. Ioannes Komnenos devridir diyebiliriz. Çünkü çok az bilgi sahibi olduğumuz Anadolu Selçuklu Sultanı I. Mesut (1116–1155) devrindeki Anadolu iç olayları ve bu yıllarda Türk devletlerinin Bizans ile siyasi ve askeri ilişkileri bakımından birinci derecede kaynak değeri taşır. Bu eser Bulgarlar hakkındaki en önemli bilgileri ve 1185 isyanı hakkında bilgileri de ihtiva etmektedir. Ayrıca Bizans, Peçenek ve Kuman savaşlarının karakteristik özellikleri hakkında ayrıntılı bilgi verir. XII. yüzyıl Macar tarihi içinde Kinmanos’tan sonra ana kaynaklardan biridir.²⁵²

Eserin bir diğer önemli kısmı ise ikinci Malazgirt Zaferi sayılan Myriokephalon savaşının ayrıntılı tasvirleri ile II. Kılıç Arslan (1155–1192) hakkında verdiği bilgilerdir.²⁵³

1.48. İonnes Kinnamos:

1143’den sonra kibar bir ailede doğmuş olan İonnes, İmparator Manuel’in sekreteri idi. Onun Manuel’in ölümünden sonra kaleme alınmış olan “*Historia*” adlı (1118–1176) eseri, son tarafı tahrip edilmiş XII. yüzyıla ait tek bir yazma ile

²⁵² İsmail MANGALTEPE, (Menandros Protektor Ve Theophylaktos Simokattes) Bizans Kaynaklarında Türkler, İstanbul 2009, s.24.

²⁵³ Ernst HONİGMANN, Bizans Devletinin Doğu Sınırı: Grekçe, Arapça, Süryanice ve Ermenice Kaynaklara Göre: 363’den 1071’e Kadar, Çev. Fikret Işıltan, İstanbul 1970, s.34.

zamanımıza intikal etmiştir.²⁵⁴ Bu eser Selçuklu tarihine dayanan bir rapor niteliğindedir. Hatta bağlantılı olarak Türkmenlerden de bahsedilmektedir. Peçenek ve İskit adı üzerinde durulmuştur. I. Manuel Komnenos'un (1143–1180) 1148 yılında muhtemelen Kumanlara karşı kazandığı zafer burada nakledilmektedir.²⁵⁵

Bu el yazmasının Bonn Corpus'ündeki kusurlu neşir ile mukabelesini F. Baboz (Symbolae ad historiam textus Cinnami, Budapeşte 1944) vermiştir. Kinnamos'un tasvirleri I. Aleksios'un ölümü ile başlamaktaysada, II. Ioannes (1118–1143)'in saltanat devresi, konuya giriş olarak kısaca yer almaktadır.²⁵⁶

1.49. Georgios Akropolites (1217–1282):

Bizanslı siyaset adamı ve tarihçisidir. İznik Rum İmparatorluğu'nun asıl tarih yazarı olarak bilinen Akropolites, “*Historia*” adlı eserinde Latinler'in İstanbul'a taarruzları ve Bizanslıların imparatorluk şehrini yeniden zapt etmelerine kadar geçen 1203–1261 yılı olaylarını anlatmaktadır.²⁵⁷

Eser A. Heisenberg tarafından “*Opera I*” adıyla Leipzig de 1903'de neşredilmiştir. Türkmenlerin İznik Rum İmparatorluğuna yaptıkları akınlardan bahsetmektedir.

²⁵⁴ Ioannes KİMNAMOS, **Ioannes Kinnamos'un Historia'sı**, Çev. Işın Demirkent, Ankara 2001, s.44.

²⁵⁵ İsmail MANGALTEPE, **(Menandros Protektor Ve Theophylaktos Simokattes) Bizans Kaynaklarında Türkler**, İstanbul 2009, s.22–23.

²⁵⁶ KİMNAMOS, a.g.k., s.45.

²⁵⁷ Gyula MORAVCSIK, **Türk Tarihinin Bizans Yazılı Kaynakları**, Çev. Hüseyin Namık Orkun, Sümer Matbaası, Ankara 1938, s.39.

1.50 Nikephoras Gregors (1296–1360):

Bizanslı tarihçi ve bilgin olan Nikephoros, II. Andronikos zamanında sarayda önemli görevlerde bulunmuştur. Daha çok ansiklopedik bir âlim olarak tanınan yazar 1204–1359 yılı olaylarını anlatmaktadır. İznik Rum İmparatorluğunun kuruluşundan çok sonra doğmuş olsa da bu devir ile ilgili eserinin girişinde verdiği bilgiler önemlidir.²⁵⁸

1.51. Georgios Akropolites:

Bu dönemin en önemli tarih yazarı, âlim ve devlet adamı olan Georgios Akropolites'tir. 1217–1282 yılları arasındaki olaylardan bahseden bir eseri vardır. Olaylar hakkında iyi bilgi sahibi olan bu çağdaş müellifin kaleminden, olayları açık ve ustaca, Latinlerin İstanbul'a taarruzlarından, Bizanslıların imparatorluk şehrini yeniden zapt etmelerine kadar (1203–1261) geçen süreç ustaca ele alınmıştır. Akropolites'in diğer yazıları arasında özellikle III. İonnes Vatatzes'in mezar kitabesi tarihi değere sahiptir.²⁵⁹

²⁵⁸ Gyula MORAVCSIK, **Türk Tarihinin Bizans Yazılı Kaynakları**, Çev. Hüseyin Namık Orkun, Sümer Matbaası, Ankara 1938, s.40.

²⁵⁹ George OSTROGORSKY, **Bizans Devleti Tarihi**, Çev. Fikret Işıltan, Ankara 2006, s.387.

1.52. Kyzikos’lu Theodoros Skutariotes:

Bu döneme ait bir diğer eser de Kyzikos (Kapıdağ Yarımadası)’lu Theodoros Skutariotes’in 1282 yılından sonra kaleme aldığı eseridir. Dünyanın yaratılışından İstanbul’un Latinlerden geri alınışına (1261) kadarki olayları konu alır. Komnenoslar öncesi devir çok kısa ele alınmıştır. Esas kısım ise Niketas Khoniates ve Akropolites’den yapılmış bir abartıdır.²⁶⁰

1.53. Georgios Pachymeres:

XIV. yüzyılın en büyük yazarlarından biri de Georgios Pachymeres’in tarihidir. 1255–1308 yılları arasındaki olayları kapsayan eser Akropolites’in zeyli gibidir. Özellikle VIII. Mikhail Palaiologos’un oldukça hareketli geçen saltanat devrini teferruatlı bir şekilde anlatmaktadır.²⁶¹ Eserde Kumanlar, Tatarlar ve Moğollar ile ilgili yazılar da mevcuttur.²⁶² Bu dönemi aydınlatan ayrıca Latince eserler, mektuplar, kitabeler ve nutuklarda yer almaktadır.

²⁶⁰ Niketas KHONIATES, **Historia: Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri**, Çev. Fikret Işıltan, Ankara 1995, s.43.

²⁶¹ Gyula MORAVCSIK, **Türk Tarihinin Bizans Yazılı Kaynakları**, Çev. Hüseyin Namık Orkun, Sümer Matbaası, Ankara 1938, s.39.

²⁶² İsmail MANGALTEPE, **(Menandros Protektor Ve Theophylaktos Simokattes) Bizans Kaynaklarında Türkler**, Ofset Yayın Matbaacılık, İstanbul 2009, s.25.

1.54. Nikephoros Gregoros:

Georgios Pachymeres'in eseri 1308 yılına kadar gelmektedir ve özellikle II. Andronikos'un ilk saltanat devri ile VIII. Mikhael dönemleri için çok önemlidir. Nikephoros Gregoros'un eseri ise 34 kitaptan oluşan ve 1204'ten 1359'a kadar uzanan olayları anlatmaktadır. İlk 7 kitapta 1320 yılına kadarki olaylardan, bundan sonrakilerde ise kendi devrinin olaylarını nakleder. Eserin en büyük özelliği o zamanki tarih kitaplarında ihmal edilen teşkilat, idare ve iktisadi sorunlara geniş yer vermesidir. Bu önemli tarih eserinin dışında edebi eserleri, mektupları da önemlidir.²⁶³

Nikephoros Türk halkının tarihsel zenginliklerini belirtir. XIII.-XIV. yüzyıldaki Türk-Bizans münasebetlerine de değinir. Kumanlardan, Moğollardan ve Tatarlardan bahseder. Özellikle Bulgarlar, Selçuklular ve Osmanlılarla ilgili bilgi bulunmaktadır.²⁶⁴

1.55. Atinalı Laonikos Khalkokonyles:

Bu devrin ikinci grup tarihçileri eserlerini İmparatorluğun yıkılmasından hemen sonra yazmışlardır. Heredotos ve Thukydides'i kendisine örnek alan Atinalı Laonikos Khalkokonyles, yazdığı "*Dünya Tarihi*" ile Asurlulardan Osmanlıların

²⁶³ Gyula MORAVCSIK, **Türk Tarihinin Bizans Yazılı Kaynakları**, Çev. Hüseyin Namık Orkun, Sümer Matbaası, Ankara 1938, s.39.

²⁶⁴ İsmail MANGALTEPE, **(Menandros Protektor Ve Theophylaktos Simokattes) Bizans Kaynaklarında Türkler**, Ofset Yayın Matbaacılık, İstanbul 2009, s.25.

başlarına kadarki devreyi özet olarak anlattıktan sonra Türk fethi ve Bizans'ın yıkılış devrini anlatır. Eserin İtalyanca nüshası zamanımıza ulaşmıştır.

1.56. Georgios Sphrantez:

Bizans tarihinin 1413–1477 yılları arasındaki olayları Georgios Sphrantez'in tarihi aydınlatmaktadır. Bu dönemin bir diğer tarihçisi de Dukas'tır. Bu üç tarihçinin eserleri bir birini tamamlar niteliktedir. Bunların verdikleri bilgileri ise İmbros'lu Knitobulos'un eseri tamamlar. Eserin büyük bir kısmını İstanbul'un fethi oluşturur. Kritobulos ayrıca bir de Fatih Sultan Mehmet'in tarihini yazmıştır. İstanbul'un fethine dair en önemli bilgileri verenlerden biri de Venedikli Nicola Bavbaro'dır.²⁶⁵

Ayrıca 1296'dan 1413 yılına kadar gelen bir Bulgar kroniği de Bizans tarihindeki bazı boşlukları doldurmamızda bize yardımcı olmaktadır. Ayrıca XIV. yüzyılın ikinci yarısında bir Latin tarafından yazılan “*Mora Kroniği*” de önemlidir. Gyula Moravcsik adlı bir Macar âlimi Bizans kaynaklarındaki Türk kavimler tarihlerini aydınlatan bilgileri bir araya getirmiş ve “*Byzantinoturcica I-II*” adıyla 1958 de Berlin'de yayınlanmıştır.²⁶⁶

²⁶⁵ Yeorgios FRANCIS, **Şehir Düştü: Bizanslı Tarihçi Francis'den İstanbul'un Fethi**, Çev. Kriton Dinçmen, İstanbul 1992, s.85.

²⁶⁶ Gibbon EDWARD, **Bizans: Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi**, Çev. Asım Baltacıgil, İstanbul 1995, s.30.

1.57. Scriptor Incertus:

811–820 yıllarının anlatıldığı eserde Mikhail'in Bulgarlarla olan mücadelesinden, Tuna Bulgar Devleti idarecisi Kurum Han'ın (Ölm. 814) İstanbul muhasarasından ve Kurum'un ordusundaki Avar unsurlarından söz edilmektedir.²⁶⁷

1.58. Asterios:

IV. yüzyıla ait olan eserin müellifi 380–390 arasında Amasya piskoposu olmuştur. Anlatımlarında barbar ülkelerinden bahsetmekte, iki yerde İskit-Hun münasebetinden söz etmektedir.²⁶⁸

1.59. Damaskios:

VI. yüzyılda yaşayan Damaskios, Atina'da Platon Akademisi'nin son başkanıdır. Çalışmada Romalıların ve İskitlerin (İskit'ten kasıt büyük ihtimal Hunlardır) mükemmel askeri taktiklerinden sonra da Attila ve Ostrogotlardan

²⁶⁷ İsmail MANGALTEPE, (Menandros Protektor Ve Theophylaktos Simokattes) Bizans Kaynaklarında Türkler, Ofset Yayın Matbaacılık, İstanbul 2009, s.15.

²⁶⁸ İsmail MANGALTEPE, (Menandros Protektor Ve Theophylaktos Simokattes) Bizans Kaynaklarında Türkler, Ofset Yayın Matbaacılık, İstanbul 2009, s.16.

bahsedilmektedir. Eserleri arasında 526'da yazdığı hocası Alezandriner İsiodoros'un biyografisi de bulunmaktadır.²⁶⁹

1.60. Inscriptio Avaris:

Mitrovica (Sirmium-Sırbistan) şehrinde bulunan kayaya Grekçe yazılmış bir kitabedir. Bulunan kitabe muhtemelen 579–582 Avar savaşı ile ilgilidir.²⁷⁰

1.61. Kosmas Indikopleustes:

VI. yüzyılın başında yaşamış olup Justinianos döneminde Hindistan'a seyahat etmiştir. “*Christaian Topography*” adlı eserinin II. ve XI. kitaplarında Kosmas, Hunlardan bahsetmiştir.²⁷¹

²⁶⁹ İsmail MANGALTEPE, (Menandros Protektor Ve Theophylaktos Simokattes) Bizans Kaynaklarında Türkler, Ofset Yayın Matbaacılık, İstanbul 2009, s.16.

²⁷⁰ MANGALTEPE, a.g.k., s.15.

²⁷¹ MANGALTEPE, a.g.k., s.16.

1.62. Andreas Kaisareus:

Başpiskopos Kaisareus bu eseri 515 civarında Kapodokya’da yazmıştır.²⁷² İskitler ve Hunlar ile ilgili ilginç tesbitleri vardır. Eserinde 515 yılında bir Sabir saldırısı olduğuna değinmiştir.²⁷³

1.63. Piskopos Johannes:

Eser VII. yüzyılda kaleme alınmış olup Hun ve Sabirler hakkında bilgi bulmak mümkündür.²⁷⁴

1.64. Methodios Patereus:

Muhtemelen VII./VIII. yüzyıllarda “*Orakef*” (*Kehanet*) kitabı adı altında yazılmıştır. Burada Avarlar ve Türklerden bahsedilir.²⁷⁵

²⁷² Gyula MORAVCSIK, **Byzantinoturcica I, Die Byzantinischen Quellen Der Geschichte Der Türkvölker**, Mit Unterstützung Der Ungarischen Akademie Der Wissenschaften, Budapest, 1942, s.107.

²⁷³ İsmail MANGALTEPE, **(Menandros Protektor Ve Theophylaktos Simokattes) Bizans Kaynaklarında Türkler**, Ofset Yayın Matbaacılık, İstanbul 2009, s.16.

²⁷⁴ MANGALTEPE, a.g.k., s.17.

²⁷⁵ MANGALTEPE, a.g.k., s.17.

1.65. Brontologium:

Bu kitap İmparator VI. Leon zamanında meydana getirilmiştir. Yazıldığı tarih belirlenememiştir. Fakat Hun ve Bulgarlardan bahsedildiği anlaşılmaktadır.²⁷⁶

1.66. Historia Avararum:

626 yılında İstanbul'un Avarlar tarafından kuşatılması ve şehrin mucizevî olarak kurtuluşu hikâye edilmektedir.²⁷⁷ Avarlar, Türkler ve Bulgarlar hakkında yazılmış çok değerli bir rapordur.²⁷⁸

1.67. Ioel:

Bu eserde İmparator II. Justinianos'un Hazarlar ve Bulgarlarla iş ilişkileri içinde olmasından bahsedilir, VII. yüzyılda kaleme alınmıştır.

²⁷⁶ İsmail MANGALTEPE, (Menandros Protektor Ve Theophylaktos Simokattes) Bizans Kaynaklarında Türkler, Ofset Yayın Matbaacılık, İstanbul 2009, s.17.

²⁷⁷ Gyula MORAVCSIK, Byzantinoturcica I, Die Byzantinischen Quellen Der Geschichte Der Türkvolker, Mit Unterstützung Der Ungarischen Akademie Der Wissenschaften, Budapest, 1942, s.159.

²⁷⁸ MANGALTEPE, a.g.k., s.17.

1.68. Vita Demetrii:

Demetrios'un çalışması Türklerin Balkanlara gelişi ve VI. ile VII. yüzyıllar için oldukça önemli veriler sunmaktadır. Avarlar ve Bulgarlar hakkında 619 yılına ait bilgiler bulunmaktadır.²⁷⁹

1.69. Anonymi Excerpta:

VII/VIII. yüzyıldaki kilise kayıtlarına göre hazırlanan çalışmada Avarların İstanbul'a gönderdikleri elçilik hakkında kısa rapor halinde bilgiler bulunmaktadır.²⁸⁰

1.70. Chronica Byzantina:

IX. yüzyılda yazılmış olup Patrik Nikephoros'un Theophanes tarafından derlenen Avarlar ve Bulgarlar hakkındaki raporlarını ihtiva etmektedir.²⁸¹

²⁷⁹ İsmail MANGALTEPE, (Menandros Protektor Ve Theophylaktos Simokattes) Bizans Kaynaklarında Türkler, Ofset Yayın Matbaacılık, İstanbul 2009, s.17.

²⁸⁰ MANGALTEPE, a.g.k., s.17.

²⁸¹ MANGALTEPE, a.g.k., s.17.

1.71. Inscriptiones Bulgaricae:

Grekçe yazılmış büyük bir Bulgar kitabesidir.²⁸² IX. yüzyıla ait bu Bulgar kaynağı proto Bulgarları anlatır.²⁸³

1.72. Ioseph Genesis:

Genesis'un çalışmaları Bulgar tarihi açısından önemlidir. Avarlar ve Hazarlardan bahsedilen eser IX. yüzyılda yazılmıştır.²⁸⁴

1.73. Philotheos:

Müellif VI. Leon'un İmparatorluğu zamanında 899 yılında memurlar sınıfı ve imparatorluktaki yabancı misafirler hakkında bir yazı kaleme almıştır. Bu yazıda Bulgarlar anlatılmaktadır.²⁸⁵

²⁸² Gyula MORAVCSIK, **Byzantinoturcica I, Die Byzantinischen Quellen Der Geschichte Der Türkvolker**, Mit Unterstützung Der Ungarischen Akademie Der Wissenschaften, Budapest, 1942, s.165.

²⁸³ İsmail MANGALTEPE, **(Menandros Protektor Ve Theophylaktos Simokattes) Bizans Kaynaklarında Türkler**, Ofset Yayın Matbaacılık, İstanbul 2009, s.18.

²⁸⁴ MANGALTEPE, a.g.k., s.18.

²⁸⁵ MANGALTEPE, a.g.k., s.18.

1.74. Theophanes Continuatus:

IX. yüzyıla ait olan eser altı kitaptan oluşur. Eserin altıncı kitabında Macarlar hakkında birçok bilgi vardır. Macarlar burada Türkler olarak anlatılmıştır. Bulgarlar hakkındaki haberler büyük bir bölümü oluşturur. Önemli bölümlerinde IX. yüzyılda Bulgarlar, Kurum Han, Omurtag, Boris Mikhail ve II. Romanos dönemi hakkında veriler vardır. Ayrıca Sarkel Kalesi'nin inşası ile Hazarlar, Peçenekler ve doğudaki Türkler hakkında bilgiler bulunmaktadır.²⁸⁶

1.75. Vita Martryrum Amoriensium:

838'de öldürülen Aziz Rahip Enadios tarafından IX. yüzyılda yazılmıştır ve Avarlardan bahseder.²⁸⁷

1.76. Vita Panaratii:

Bu eser Eugorios tarafından VIII-IX. yüzyıllarda yazılmıştır. Avar bölgelerinin karakteristik özelliklerinden bahsetmektedir.²⁸⁸

²⁸⁶ İsmail MANGALTEPE, (Menandros Protektor Ve Theophylaktos Simokattes) Bizans Kaynaklarında Türkler, Ofset Yayın Matbaacılık, İstanbul 2009, s.18.

²⁸⁷ MANGALTEPE, a.g.k., s.18.

²⁸⁸ İsmail MANGALTEPE, (Menandros Protektor Ve Theophylaktos Simokattes) Bizans Kaynaklarında Türkler, Ofset Yayın Matbaacılık, İstanbul 2009, s.18.

1.77. Epitome:

X. yüzyılda kaleme alınan eserde Hun, Sasani, Avar, Bulgar ve Hazarlar hakkında bilgi bulmak mümkündür.²⁸⁹

1.78. VI. Leon'un Savaş Taktiği:

X. yüzyıl Türk, Frank, Langobard savaş usulleri hakkında bilgi vermektedir.²⁹⁰

1.79. VII. Konstantinos Porphyrogennetos (913–959):

Bizans İmparatoru Konstantinos'un kaleme aldığı pek çok eser vardır. Bunlar; “*De Thematibus*” (*Eyaletler Kitabı*), “*De Ceremoniis aulae Byzantinae*” (*Seromoniler Kitabı*) ve bizi ilgilendiren “*De Administrando Imperio (Peri Basileiou Taskseos)*” (*İmparatorluğun Yönetimi Kitabı*). Bu son eserinde müellif X. yüzyıl Peçenek, Oğuz ve Hazarlar hakkında çok geniş ve detaylı bilgiler sunmaktadır.²⁹¹

²⁸⁹ MANGALTEPE, a.g.k., s.18.

²⁹⁰ MANGALTEPE, a.g.k., s.19.

²⁹¹ MANGALTEPE, a.g.k., s.19.

1.80. Carmen Anonimi:

X. yüzyılın ortasında (muhtemelen 938 yılı) yazılan bir şiirdir. Patrikios Leon Philosophos adındaki Katalon bir stratejist tarafından kaleme alınmıştır. Hunlar ve İskitlerden bahsedilir.²⁹²

1.81. Miracula Georgii:

Muhtemelen X. yüzyıla ait geleneksel bir anonimdir. Bulgarlar, Macarlar ve Türklerden bahsedilmektedir.²⁹³

1.82. Suidas:

Suidas X. yüzyılın ikinci yarısında bir ya da birkaç ansiklopediyi bir araya topladığı eseri ile tanınmıştır. Bu ansiklopedik eser Türkler hakkında önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Bilinmedik kaynaklardan kısmen kayıp parçalar bir araya getirilmiştir. Priskos'tan ve Prokopios'tan Hunlarla ilgili kısımları buradan elde

²⁹² İsmail MANGALTEPE, (Menandros Protektor Ve Theophylaktos Simokattes) Bizans Kaynaklarında Türkler, Ofset Yayın Matbaacılık, İstanbul 2009, s.19.

²⁹³ MANGALTEPE, a.g.k., s.19.

edebiliyoruz. Türkler ve Avar Hakanlığı hakkında Menandros'un eserinden geriye kalan kısımlar bu eserde bulunmaktadır.²⁹⁴

1.83. Leon Diakonos:

Bu tarihi eser 959–976 arasında hazırlanmış on tarih kitabını kapsamaktadır. İmparator V. Konstantinos Porphyrogennetos'un ölümü ve İmparator İonnes Çimiskes'in (969–976) ölümü dönemlerini kapsamaktadır. Bu eserde Diakonos iki yerde Macarlardan bahsetmiştir. O burada kısa bir süre İskitlerin ve Hunların öykülerini anlatmıştır. Bazen İskitler bazen de Hunlar olarak adlandırılanların 961'de Bizans İmparatorluğu'na saldırısını anlatır. 969-370'de Svyatoslav bir sefer esnasında Rusların müttefikleri arasında Hunları da sıralamıştır. Önceki Bulgar savaşları üzerine hazırlanan raporlar yaygındır. Orada, onların tarihi kökenleri ile birlikte Kutrigur ve Hazarlardan bahsedilir. Svyatoslav'ın ölümü vesilesi ile Peçenek halkının özellikleri verilir.²⁹⁵

1.84. Chronicon Monembasiae:

Monembasiae şehir tarihi ve kökenleri başlığı adı altında açıklanan kroniktir. X. yüzyılın başında hazırlanmış olmalıdır. Görünüşe göre yazar Menandros, Theophanes, Eugrios, Simokkattes ve Phylsktos gibi bilinen kaynakları kullanmıştır.

²⁹⁴ İsmail MANGALTEPE, (Menandros Protektor Ve Theophylaktos Simokattes) Bizans Kaynaklarında Türkler, Ofset Yayın Matbaacılık, İstanbul 2009, s.19.

²⁹⁵ MANGALTEPE, a.g.k., s.21.

Belki de bu yüzden Scriptor Incertus adı altında belirtilmiştir. Eserin tarihsel değeri hakkında şimdiye kadar tartışmalar devam etmiştir. Kronik, İmparator Mavrikios döneminde Avarların istilaları ve bazı Türk hikâyelerine ait raporlara rastlanmaktadır.²⁹⁶

1. 85. Chronican Bruxellense:

XI. yüzyılda yazılan eserde, 1033 yılına kadar Bizans tarihinin olduğu anonim bir kroniktir. Theophanes ve Symeon Magistros ve diğer bilinmeyen yazarlar bu geleneksel notları kullanmışlardır. Avarlar ve Hazarlara ait kaynakların yanında Bulgarlara ait kaynakların bilgileri de bulunmaktadır.²⁹⁷

1.86. Historia Imperaorum:

Bu eserde Bulgarlar, Peçenekler ve Selçuklular üzerinde durulmuştur.²⁹⁸

²⁹⁶ İsmail MANGALTEPE, (Menandros Protektor Ve Theophylaktos Simokattes) Bizans Kaynaklarında Türkler, Ofset Yayın Matbaacılık, İstanbul 2009, s.20.

²⁹⁷ MANGALTEPE, a.g.k., s.21.

²⁹⁸ MANGALTEPE, a.g.k., s.21.

1.87. Ioannes Mauropus:

Müellif 1042–1055 yılları arasında İmparator Konstantinos Monamachos döneminde Konstantinopol Üniversitesinde felsefe profesörüdür. Daha sonra Echatia Metropolitisi olmuştur. Eseri 1048–1050 tarihleri arasında yazılmış büyük farklı bir söylevdir ve Edirne ile Peçeneklere dair bilgiler bulunmaktadır.²⁹⁹

1.88. Ioannes Skylitzes Continuatus:

Skylitzes bu eserinde 1057–1079 arasındaki olaylara değinmiştir. Özellikle Selçuklu-Bizans ilişkileri ve Malazgirt Savaşı'ndan bahsetmektedir. Bunun yanı sıra Peçeneklerin Uzlar ve Kumanlarla bağlantıları üzerinde durulmuştur. Yazar Bizans egemenliği altındaki Bulgarların ayaklanmalarını, özellikle 1072–1073 Bulgar ayaklanmasını da ayrıntısıyla anlatmaktadır.³⁰⁰

1.89. Ioannes Antiochien:

Antakya Patriği Ioannes'tir. (XI-XII. yüzyıl) Peçeneklerin, Kumanların ve Selçukluların dini hayatları üzerine kısa bilgiler veren bir eserdir.³⁰¹

²⁹⁹ İsmail MANGALTEPE, (Menandros Protektor Ve Theophylaktos Simokattes) Bizans Kaynaklarında Türkler, Ofset Yayın Matbaacılık, İstanbul 2009, s.22.

³⁰⁰ MANGALTEPE, a.g.k., s.22.

³⁰¹ MANGALTEPE, a.g.k., s.23

1.90. Ioannes Tzetzes:

İstanbul’da yaşamış bir bilgedir. Özellikle edebiyat alanında çalışmaları vardır. Tzetzes’in eserlerinde Türk halklarını ilgilendiren birçok benzersiz rapor vardır. Avarlar, Bulgarlar, Macarlar, Türkler ve Uzlardan bahsedilmektedir.³⁰²

1.91. Ioannes Zonaras:

XII. yüzyılın ikinci yarısında yaşamıştır. Zonaras’ın “*Epitome Historian*” (*Tarihin Özeti–1118 yılına kadar*) adlı dünya kroniğinde çeşitli Türk halklarının zengin tarihi malzemelerini büyük ölçüde ilgilendiren bilgiler vardır. Önceki kaynaklara göre nispeten mesaj sayısı düşüktür.³⁰³

1.92. Konstantinos Manasses:

Naupaktos (İnebahtı) metropolitinde 1187’de doğmuştur. XII. yüzyıl tarihli bir düzyazı ve şiirdir. Eserde Manasses Avarlar, Hazarlar, Bulgarlar ve Selçuklular

³⁰² İsmail MANGALTEPE, (Menandros Protektor Ve Theophylaktos Simokattes) Bizans Kaynaklarında Türkler, Ofset Yayın Matbaacılık, İstanbul 2009, s.23.

³⁰³ MANGALTEPE, a.g.k., s.23.

ile ilgili bilgi verir. Peçenekler ve Selçuklular üzerine söylenen sözler dikkat çekmektedir.³⁰⁴

1.93. Nikephoros Bryennios:

Nikephoros Bizans ailesinin yönetimi altındaki bazı ayrıntıları içeren Bizans, Bulgar ve Selçuklu ilişkilerini ve mücadelelerini anlatan bir çalışma kaleme almıştır. Balkanlardaki Peçeneklerin Bizans akınlarından bahsedilmektedir.³⁰⁵

1.94. Theodoros Prodromos:

Dönemin sosyal hayatı hakkında bilgi verir. Bizans şiirinin bilinen temsilcisidir. Eserinde Türk halkları hakkında birçok değerli bilgi verir. Bir yerde Bulgarları anlatır. Sık sık Selçuklular ve Bizans'ın savaşlarından ve Peçeneklerle Kumanlardan bahsedilir. Bu toplulukların karakteristik yapılarını ayrıntılı biçimde anlatır.³⁰⁶

³⁰⁴ İsmail MANGALTEPE, (Menandros Protektor Ve Theophylaktos Simokattes) Bizans Kaynaklarında Türkler, Ofset Yayın Matbaacılık, İstanbul 2009, s.23.

³⁰⁵ MANGALTEPE, a.g.k., s.24.

³⁰⁶ MANGALTEPE, a.g.k., s.24.

1.95. Gregorios Kyprios:

1283–1289 yıllarında İstanbul patriği olarak görev yapmıştır. Müellif eserinde Bulgarlar, Kumanlar, Selçuklular, Tatarlar ve X. yüzyılın sonundaki Bulgar savaşları hakkında bilgiler vermektedir.³⁰⁷

1.96. Theodoros Skutariotes (Üsküdarlı):

XIII. yüzyılın ikinci yarısında yaşamıştır. Ioannes Skylitzes'in tarihi eserini tamamlamıştır. Bu kaynak eserde Avarlar, Bulgarlar, Hazarlar, Peçenekler, Uzlar, Kumanlar ve Selçuklulardan bahsedilir.³⁰⁸

1.97. Konstantinos Akropolites:

Tarihçi Georgios Akropolites'in oğludur. XIII/XIV. yüzyılda yaşamıştır. Demetrios'un Avarlar, Bulgarlar ve Macarlar hakkındaki bilgilerini içeren bir eseri vardır.³⁰⁹

³⁰⁷ İsmail MANGALTEPE, (Menandros Protektor Ve Theophylaktos Simokattes) Bizans Kaynaklarında Türkler, Ofset Yayın Matbaacılık, İstanbul 2009, s.24.

³⁰⁸ MANGALTEPE, a.g.k., s.24.

³⁰⁹ MANGALTEPE, a.g.k., s.24.

1.98. Michael Glykas:

Michael Glykas'ın eserinde Türk toplulukları üzerine teferruatlı bilgiler bulmak mümkündür. Özellikle Avarlar, Hazarlar, Bulgarlar, Peçenekler, Uzlar, Kumanlar, Selçuklular ve Macarlar hakkında Kerdanos, Skylitzen ve Zanos'tan bilgileri derlemiş ve eserinde kullanmıştır.³¹⁰

1.99. Nikephoros Kallistos Xanthopoulos:

1256–1317 yılları arasında yaşamıştır ve yaklaşık olarak 1317'de biten bir tarih kitabı yazmıştır. On sekiz kitapta 610 yılına kadar “*Kilise Tarihi*”ni ele almıştır. Hunlar, Avarlar, Macarlar, Eftalitler, Onogurlar ve Sabirler hakkında bilgiler vermektedir.³¹¹

1.100. Pulologos:

XIV. yüzyılda ünvanı şair olan müellif, şiirinde Bizans'ın komşu halkları, yani Bulgarlar, Hazarlar ve Tatarları anlatmaktadır. Ayrıca diğer söylevlerinde Selçuklular, Macarlar ve Peçeneklerden de bahsetmektedir.³¹²

³¹⁰ İsmail MANGALTEPE, (Menandros Protektor Ve Theophylaktos Simokattes) Bizans Kaynaklarında Türkler, Ofset Yayın Matbaacılık, İstanbul 2009, s.25.

³¹¹ MANGALTEPE, a.g.k., s.25.

³¹² MANGALTEPE, a.g.k., s.25.

1.101. Georgios Pelogonia:

Muhtemelen Pelogonia'lı (Makedonya'nın güney doğusunda bir bölge) Georgias tarafından XIV. yüzyılda İmparator Johannes Betatzes (1222–1254)'in yaşam tavsiyelerini anlatmak için kaleme alınmıştır. Kumanlar, Selçuklular ve Bulgarlara değinilmiştir.³¹³

1.102. Georgios Chrysokokkes:

Georgios, XIV. yüzyılda yaşamış bir tıp doktorudur. Eseri bazı ilginç coğrafi işaretler ihtiva etmektedir. Çalışmada Hazarlar, Bulgarlar, Macarlar, Tatarlar ve Türkler hakkında bilgi bulunmaktadır.³¹⁴

1.103. Ioannes Kantakuzenos (1347–1354):

XIV. yüzyılın önemli ana kaynaklarından biridir. Kumanlar ve Tatarlar hakkında geniş malumat verilmiştir.³¹⁵

³¹³ İsmail MANGALTEPE, (Menandros Protektor Ve Theophylaktos Simokattes) Bizans Kaynaklarında Türkler, Ofset Yayın Matbaacılık, İstanbul 2009, s.25.

³¹⁴ MANGALTEPE, a.g.k., s.26.

³¹⁵ MANGALTEPE, a.g.k., s.26.

1.104. Konstantinos Laskaris:

1434–1501 yılları arasında yaşamış tanınmış hümanisttir. Göçlerin ardından İtalya, Napoli, Roma, Milan ve diğer şehirlerin ardından İstanbul’un fethi ile ilgili eser yazmıştır. Hunlar, Avarlar, Bulgarlar, Türkler ve Hazarlar ile ilgili bilgilere etraflıca değinilmiştir.³¹⁶

1.105. Inscriptiones Variae:

Bu yazıtta Bulgarlar, Hazarlar, Tatarlar ve Osmanlılar hakkında malumat bulunmaktadır.³¹⁷

1.106. Isidoros:

Mora yerlisidir. Güney Rusya Tatarlarına ait olduğu belirtilen Utigur ve Kutrigurların çöküşü üzerine yazılan bir raporu vardır.³¹⁸

³¹⁶ İsmail MANGALTEPE, (Menandros Protektor Ve Theophylaktos Simokattes) Bizans Kaynaklarında Türkler, Ofset Yayın Matbaacılık, İstanbul 2009, s.26.

³¹⁷ MANGALTEPE, a.g.k., s.26.

³¹⁸ MANGALTEPE, a.g.k., s.26.

1.107. Leon Sophos:

Türklerin artık Bizanslılarla komşu ve düşman oldukları, Macarlara ait Karpas Havzası'nın Bizans İmparatorluğu tarafından ayrıldığı ve Bulgarların buraya yerleştirildiği anlatılmaktadır. VI. yüzyıldaki Avarlar ve Türklerden bahsedilir.³¹⁹

1.108. Notitiae Populis:

1360'tan sonra V. Laurent tarafından tutulduğu düşünülen notlarda Türk halkları Onogurlar, Avarlar, Bulgarlar, Hazarlar, Macarlar, Peçenekler, Kumanlar, Tatarlar, Selçuklular ve Osmanlılar hakkında bilgi mevcuttur.³²⁰

1.109. Symeon Megistros:

Hun, Avar, Hazar ve Bulgarlar hakkında kısa bilgiler verilmektedir.³²¹

³¹⁹ İsmail MANGALTEPE, (Menandros Protektor Ve Theophylaktos Simokattes) Bizans Kaynaklarında Türkler, Ofset Yayın Matbaacılık, İstanbul 2009, s.26.

³²⁰ MANGALTEPE, a.g.k., s.27.

³²¹ MANGALTEPE, a.g.k., s.27.

1.110. Vita Gregentii:

Bu eserin iki yerinde Avarlardan söz edilir.³²²

1.111. Vita Guriae:

395-396'da Hun-Eftalitlerin istilasından bahseder.³²³

1.112. Vita Hypati:

Eserde Hun saldırıları ve bunlar hakkında bilgiler bulunmaktadır.³²⁴

1.113. Vita Photinae:

Avarlardan bahseder.³²⁵

³²² İsmail MANGALTEPE, (Menandros Protektor Ve Theophylaktos Simokattes) Bizans Kaynaklarında Türkler, Ofset Yayın Matbaacılık, İstanbul 2009, s.27.

³²³ MANGALTEPE, a.g.k., s.27.

³²⁴ MANGALTEPE, a.g.k., s.27.

³²⁵ MANGALTEPE, a.g.k., s.27.

II. BÖLÜM

2. ROMA TARİHİ KAYNAKLARI

2.1. Aelius Aristides:

“*Theodoros*” lakabı ile de anılan, Andrianutheraî’lı (Mysia) sofist ve hatip, Herodes Attikos gibi zamanın en iyi öğretmenlerinden dersler almıştır. Hitabet konusunda Sokrates örneğini izleyen Aristides’in muhafaza olmuş 55 söylevi arasında en ünlüsü, Atina tarihini ele aldığı “*Panathenaikos*”tur. Aristides, M.S. 143 yılında olasılıkla Roma’da vermiş olduğu “*Roma Söylevi*”nde, Roma imparatorluğunu dünya çapında bir barışın korunmasında düzenleyici bir güç olarak görmekte ve bu barışın yararlarını övmektedir.³²⁶

M.S. II. yüzyıl Roma imparatorluğu için önemli bir tarihsel belge olan bu söylev, Prusa’lı Dion Cocceianus Khrysostomos’un söylevleri ve Plutarkhos’un “*Moralia*”sının bazı bölümleri gibi, Roma egemenliğine girmiş olan Helenlerin bu dünyaya bakış açısını yansıtmaları bakımından da ilgi çekicidir.³²⁷

³²⁶ Bülent İPLİKÇİOĞLU, *Eskibatı Tarihi I Giriş, Kaynaklar, Bibliyografya*, TTK., Ankara 1997, s.392.

³²⁷ Charles DİEHL, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, Çev. Cevdet R. Yularkıran, İstanbul 1939, s.38.

2.2. Annaeus (Annius) Florus, Lucius (Publius):

M.S. II. yüzyıl, “*Iulius Florus*” da denilen tarihçi. Bazı elyazmalarında “*Epitome de Tito Livio*” (*Titus Livius’tan Özet*) adını taşıyan, fakat gerçekte iki kitap halinde Roma kentinin kuruluşundan İmparator Augustus’a kadar Roma tarihinin kısa bir özeti olan eserin yazarıdır.³²⁸

Roma tarihinin dönemlerini insan yaşamının yaş dönemleriyle karşılaştıran Florus, eserini hazırlarken Livius’un yanı sıra Sallustius, “*Yaşlı*” Seneca ve Lucanus gibi yazarlardan da yararlanmışır. Florus’un “*Epitome*”si Iordanes ve Orosius tarafından kullanılmış ve daha sonra çok sık kopya edilmiştir.³²⁹

Ayrıca Hun istilasını yaşayan muasırlar arasında, Milano kardinali St. Ambrus’un yazılarında, Hunların tavla oyununa, Got istilası ve Alplerin müdafaası hakkında bilgiler bulmaktayız.³³⁰

2.3. Anonymus Valesianus:

Tarihsel içerikli iki Latince metinlerden biri Büyük Constantinus zamanını (M.S. 293–337) işlemektedir. M.S. 474–526 yılları arasında Odoaker ve Theoderich’i ele alan ikinci metin ise, özellikle Theoderich egemenliğindeki İtalya

³²⁸ Bülent İPLİKÇİOĞLU, *Eskibatı Tarihi I Giriş, Kaynaklar, Bibliyografya*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1997, s.394.

³²⁹ İPLİKÇİOĞLU, a.g.k., s.394.

³³⁰ Gyula NEMETH, *Attila ve Hunları*, s.288.

tarihi için önemli bir kaynaktır. Her iki metin, fragman halinde, IX. yüzyıla ait bir elyazması ile zamanımıza ulaşmış ve ilk kez H. Valesius'un 1636 yılındaki Ammianus Marcellianus yayınında yer almıştır. Bu nedenle, önceleri uzun zaman Ammianus Marcellianus'a ait oldukları sanılmıştır.³³¹

2.4. Antipater, Lucius Coelius:

M.Ö. II. yüzyıl (Doğ. M.Ö 180–170 arasında); hukukçu, hatip ve tarihçi. “*Cognomen*”inin Hellence olmasından dolayı olasılıkla bir köle azatlısının çocuğu olan yazar, “*Bellum Punicum*” (*Kartaca Savaşı*) adlı 7 kitaplık tarihi eserinde Roma'nın Hannibal ile savaşını anlatmıştır. M.Ö. 121'den yayımlanmış olan eser, sayıları 60'ı geçen fragmanlar halinde günümüze ulaşabilmiştir.³³²

2.5. Appianos:

M.S. II. yüzyıl (Doğ. M.S. 100); İskenderiyeli tarihçi, Roma vatandaşlığını elde ederek, şövalye sınıfı devlet hizmetinde bulunmuştur. İyi kaynaklara dayanarak Helen dilinde yazdığı “*Roma Tarihi*”, krallık devrinden yazarın yaşadığı zamana kadar olan süreyi kapsamakta olup, anlaşıldığına göre 24 kitap halinde düzenlenmiştir. Roma tarafından egemenlik altına alınan kabile, ülke ve devletleri,

³³¹ Gyula, MORAVCSIK, *Türk Tarihinin Bizans Yazılı Kaynakları*, Çev. Hüseyin Namık Orkun, Sümer Matbaası, Ankara 1938, s.12.

³³² Bülent İPLİKÇİOĞLU, *Eskibatı Tarihi I Giriş, Kaynaklar, Bibliyografya*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1997, s.394.

Roma iç savaşlarına ilişkin beş kitap, söz konusu zamanı ele alan başka bir ayrıntılı kaynak bulunmaması nedeniyle, çok önemlidir.

Roma'nın büyüklüğüne hayranlığını gizleyemeyen Appianos, kullandığı kaynakların durumuna göre eserinin bazı bölümlerini ayrıntılı, bazı bölümlerini ise oldukça yetersiz bir biçimde kaleme almıştır. Eserin ülkelere göre düzenlenmesi, bir yandan yöresel bağlantıları bir arada tutarken, öte yandan birçok tekrarın yapılmasına da neden olmuştur.³³³

2.6. Athanasios:

M.S. 295–373; İskenderiye Piskoposu. Doğu'nun en önemli kilise hocalarından biri olan Athanasios'un, teoloji ile ilgili yazılarının yanı sıra, özellikle Mısırlı Aziz Antonius'un yaşamına ilişkin eseri önemlidir.³³⁴

2.7. Aufidius Bassus:

M.S. I. yüzyıl; “*Bellum Gallicum*” adlı, günümüze ulaşamayan eserinde olasılıkla Drusus, Tiberius ve Germanicus'un savaşlarını anlatmıştır. “*Historiae*” adlı eserine ise herhalde Caesar'ın ölümü ile başlamıştır. Nereye kadar geldiği

³³³ Bülent İPLİKÇİOĞLU, *Eskibatı Tarihi I Giriş, Kaynaklar, Bibliyografya*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1997, s.395.

³³⁴ İPLİKÇİOĞLU, a.g.k., s.396.

kesinlikle anlaşılamayan ve günümüze Cicero'nun ölümüne ilişkin fragmanların kaldığı bu ikinci eseri “*Yaşlı*” Plinius devam ettirmiş. Eser, Tacitus'un kendi eserlerini kaleme almasıyla unutulmuştur.³³⁵

2.8. Augustinus Aurelius:

M.S. 354- 430; Thagaste'li (Numidia) en önemli Latin Hıristiyan kilise yazarı; Hippo Piskoposu. Batı Kilise Babaları'nın en büyüğü sayılmaktadır. Hitabet hocası olarak önce Thagaste'de, daha sonra Carthago, Roma ve Milano'da faaliyette bulunan Augustinus, ileri yaşlarında Roma'nın Alarich tarafından alınması (M.S. 410) ve Hıristiyanlığın karşıtlarının bu olayı eski tanrıların ihmalinin bir cezası gibi görmeleri üzerine kaleme aldığı, “*Tanrı Devleti'nden*” adlı eserinde güçlü ve kapsamlı bir Hıristiyan tarih felsefesi ile Hıristiyanlığı savunmuştur. Eser, Batı Hıristiyanlığı üzerinde çok derin etkiler yapmıştır.³³⁶

2.9. Augustus:

Önce Gaius Octavius, daha sonra Gaius Iulius Caesar: Doğ. M.Ö. 23.9.63, Ölm. M.S. 19.8.14; Roma imparatoru (M.Ö. 27- M.S. 14). İcraatı hakkında hazırlanmıştır. Augustus'un Roma'daki Mars Alanı'nda bulunan anıtmezarının önünde ve imparatorluğun diğer bölgelerinde teşhir edilmiş olan bu raporun bir

³³⁵ Halil DEMİRCİOĞLU, **Roma Tarihi**, C. 1, Ankara 1987, s.35.

³³⁶ Bülent İPLİKÇİOĞLU, **Eskibatı Tarihi I Giriş, Kaynaklar, Bibliyografya**, TTK., Ankara 1997, s.395.

kopyası, 1555 yılında bir Alman heyeti tarafından Ankyra'daki (Ankara) Augustus-Roma Tapınağı'nın cella duvarları üzerinde bulunmuş, fakat ancak 1865 yılında Theodor Mommsen tarafından dünyaya tanıtılmıştır. İki dilli olarak (Latince ve Hellence) kaleme alınmış olan “*Monumentum Ancyranum*”, Augustus'un kişiliğine ve 57 yıllık icraatına ilişkin son derece önemli bir siyasal belgedir.³³⁷

2.10. Aurelius Victor Sextus:

M.S. IV. yüzyıl; Africa'lı tarihçi. İmparator Iulianus zamanında (M.S. 361'de) Pannonia valisi olan Auralius Victor, Ammiannus Marcellinus'un dostu olmuştur. Biyografik yönü ağır basan ve Augustus'tan II. Constantius'a kadar (M.S. 360) uzanan bir “*Roma İmparatorluk Tarihi*” kaleme almıştır.³³⁸

2.11. Basileios:

M.S. 330–379; Kaisareia (Kappadokia) Piskoposu (371'den itibaren). Hazırladığı talimat nedeniyle, bir arada topluluk halinde yaşayan Doğu Hristiyan Koinobit keşişlerinin babası sayılmaktadır.³³⁹

³³⁷ Peter BROWN, *Geç Antikçağda Roma ve Bizans Dünyası*, (Çev. Turhan Kaçar), İstanbul 2000, s.65.

³³⁸ Bülent İPLİKÇİOĞLU, *Eskibatı Tarihi I Giriş, Kaynaklar, Bibliyografya*, TTK. Ankara 1997, s.398.

³³⁹ İPLİKÇİOĞLU, a.g.k., s.399.

2.12. Benedictus:

M.S. 480–547; Nursia’lı (Umbria); Batı Hristiyan keşişliğinin kurucusu. 529’da Mons Casinus’ta Batı keşişliğinin ana manastırını kurmuş; yalın bir Latince ile kaleme aldığı keşiş talimatı, tüm Batı Hristiyan keşişliği için örnek olmuştur. Bilinmeyen bir yazar tarafından kaleme alınmış bir başka talimatın Benedictus talimatı ile ilişkisi ise henüz açıklığa kavuşturulamamıştır.³⁴⁰

2.13. Caesar Gaius Iulius:

M.Ö. 100–44; Romalı ünlü devlet adamı. Edebiyatın birçok alanında (şiiirler, drama, mektuplar, söylevler ve anılar) faaliyet göstermiştir. Gallia’da yaptığı işlerin bir raporu olarak Roma’ya gönderdiği 7 kitaplık “*Gallia Savaşı*”, Caesar’ın askeri meseleleri sade ve açık bir dille konuya yabancı kişilere de anlatabilen üstün nitelikli üslubunu gözler önüne sermektedir. Caesar ayrıca iç savaşında tarihini yazmıştır. Tamamlanmadığına ilişkin izler taşıyan 3 kitaplık bu eser, M.Ö. 49 ve 48 yıllarını kapsamaktadır.³⁴¹

³⁴⁰ Bülent İPLİKÇİOĞLU, *Eskibatı Tarihi I Giriş, Kaynaklar, Bibliyografya*, TTK., Ankara 1997, s.399.

³⁴¹ İPLİKÇİOĞLU, a.g.k., s.399.

2.14. Cassianus Johannes:

M.S. 360–435; Dobrucalı keşiş. Uzun süre Mısır’da keşişlerin arasında yaşayan Cassianus, 404’de Batı’ya gelmiş ve Marsilya’da bir erkek, bir de kadın manastırı kurmuştur. Yazıları, Doğu ve Batı keşişlikleri arasındaki temas bakımından önemlidir.³⁴²

2.15. Cassiodorus Flavius Magnus Aurelius:

M.S. 485–580; Romalı senatör, yazar ve tarihçi. 514’de “*Cosul*”, 523–527 arasında “*Magister Officorum*”, 533–537 arasında ise “*Praefectus Praetorio*” olan Cassiodorus’un 12 kitap halinde düzenlenmiş ve “*Variae*” adıyla 537’de yayımlanmış olan toplam 568 resmi nitelikli yazısı, yılları arasındaki Doğu Got İtalya’sı için önemli bir kaynaktır. Cassiodorus’un kaleme aldığı 12 kitaplık “*Got Tarihi*” ise kaybolmuş, bu eserden yalnızca özet kalmıştır. Ortaçağ manastırlarında Antikçağ kültür mirasının korunması bakımından büyük önem taşımaktadır.³⁴³

³⁴² Bülent İPLİKÇİOĞLU, *Eskibatı Tarihi I Giriş, Kaynaklar, Bibliyografya*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1997, s.401.

³⁴³ Gyula, MORAVCSIK, *Türk Tarihinin Bizans Yazılı Kaynakları*, Çev. Hüseyin Namık Orkun, Sümer Matbaası, Ankara 1938, s.12.

2.16. Cassius Dio Cocceianus:

M.S. 150–235; Nikaia’lı tarihçi. Aşağı yukarı 180 yılında Roma’ya gelen ve bir senatörün oğlu olmasının da yardımıyla orada hızlı bir devlet kariyeri yapan Cassius Dio, en eski devirlerden yaşadığı zamana kadar 80 kitaplık Hellence bir “*Roma tarihi*” yazmıştır.³⁴⁴

2.17. Cato Marcus Porcius:

Tusculum’lu (Latium) politikacı ve yazar. 195 yılında “*Consul*”, 184 yılında “*Censor*” olan Cato, Roma’nın ve İtalya’daki kent ve kabilelerin, en eski devirlerden itibaren 7 kitaplık bir tarihini kaleme almıştır. Bu şekilde o zaman değin Helen dilinde yapılan tarih yazımına bir son vermek isteyen ve Timaios gibi Hellence kaynakları da kullanan Cato’nun bu eseri gerçekten de türünün Latince’deki ilk örneğidir. Tarım üzerine bir yazısı bulunan Cato, birçok söylevini de yayımlamıştır. “*De agri cultura*”, blinen en eski, tümüyle korunmuş Latince düzyazıdır. “*De agri cultura*” dışında, Cato’nun eserlerinden günümüze yalnızca fragmanlar kalmıştır.³⁴⁵

³⁴⁴ Bülent İPLİKÇİOĞLU, *Eskibatı Tarihi I Giriş, Kaynaklar, Bibliyografya*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1997, s.402.

³⁴⁵ İPLİKÇİOĞLU, a.g.k., s.403.

2.18. Cicero Marcus Tullius:

M.Ö. 106–43; Arpinum’lu ünlü hatip ve düşünür. İyi bir öğrenim görmüş olan Cicero, Roma’da avukat olarak çalışmış, küçük bir kentten gelmesine rağmen yeteneği, şaşılabilecek derecedeki çalışma gücü ve hırsı sayesinde devlet kariyerinde “*Praetor*”luğa (66 yılı) ve “*Consul*”lüğe kadar (63 yılı) ulaşmış ve bu arada son derece zengin bir yazarlık etkinliğinde bulunmuştur. Yazıları edebi türlerine göre esas itibarıyla üç gruba ayrılmaktadır. Kısmen eksiklikleri olmakla birlikte zamanımıza kadar gelen toplam 58 adet mahkeme ve politika söylevi “*Orationes*”, aşağı yukarı yarısı yani 780 kadarı zamanımıza kadar ulaşan mektupları “*Epistulae*” ve felsefi yazılarıdır.³⁴⁶

2.19. Claudianus Claudius:

M.S. IV. yüzyıl sonu V. yüzyıl başı (Doğ. olasılıkla 375); İskenderiyeli ozan. 395 yılında Batı Roma’ya gelen Claudianus, burada çok geçmeden Latince şiirleriyle ünlenmiştir. Bu şiirler, söz konusu dönemin siyasal koşullarına ışık tutmaları bakımından tarihçi için son derece faydalıdır.³⁴⁷ Doğal olarak şairane hikâyelerden tarihi olayları sıyrabilmek son derece güçtür. Hunlar’ın 391/392 Batı Roma’ya yaptığı kış seferinden bahseder. Bu hadiselerle ilgili olarak Claudianus Hunlara dair enteresan tasvirler verir ve bu tasvirler çoğu yerde Ammianus’un hikâyesiyle benzerlik gösterir. 395 Büyük Hun hücumu hakkında da bilgiler vermektedir.³⁴⁸

³⁴⁶ Bülent İPLİKÇİOĞLU, *Eskibatı Tarihi I Giriş, Kaynaklar, Bibliyografya*, TTK., Ankara 1997, s.404.

³⁴⁷ Gyula, MORAVCSIK, *Türk Tarihinin Bizans Yazılı Kaynakları*, Çev. Hüseyin Namık Orkun, Sümer Matbaası, Ankara 1938, s.12.

³⁴⁸ İPLİKÇİOĞLU, a.g.k., s.410.

Hunlardan sonra 398 son baharında Geta'ların da Anadolu'da bulundukları hakkında bilgiler vermiştir. Eutropius'ın Geta'larla 399 yılında mücadele ettiğine de değinmiştir. Geta'lar Hun hâkimiyeti altında yaşayan Doğu Gotları olduğu, Claudianus'un kelimeleri arasında yer almaktadır. Claudianus, Geta'ları, Hunlardan, Sarmatlardan, Alanlardan ve Doğu Gotlarından olduğunu belirtir.³⁴⁹

2.20. Cluvius Rufus:

Romalı politikacı ve tarihçidir. "*Historiae*" adlı tarih eseri imparator Caligula'nın hükümdarlığından M.S. 68 yılına kadar uzanmaktaydı. Kaybolmuş olan ve günümüze yalnızca bazı fragmanları ulaşmıştır.³⁵⁰

2.21. Cornelius Nepos:

M.Ö. 100–25; Romalı biyografyacı tarihçi. Catullus ve Cicero'nun dostu olan ve çok yönlü bir yazarlık etkinliğinde bulunan Cornelius Nepos, tarihsel eserler hazırlamış ve Antikçağ'ın politikacı ve edebiyatçıların biyografilerinden oluşan en az 16 kitaplık bir eser meydana getirmiştir. Romalı ve Romalı olmayanların meslek gruplarına göre ayrılarak ele alındığı bu geniş kapsamlı koleksiyondan yalnızca 23 Romalı olmayan komutana ilişkin biyografi; Romalı tarihçiler grubundan ise Cato

³⁴⁹ Gyula NEMETH, *Attila ve Hunları*, s.289.

³⁵⁰ Bülent İPLİKÇİOĞLU, *Eskibatı Tarihi I Giriş, Kaynaklar, Bibliyografya*, TTK., Ankara 1997, s.410–411.

ve Pomponius Atticus'un biyografyaları günümüze kadar ulaşabilmiştir. Özgün tarihsel sonuçlar içermeyen eser, popüler niteliktedir.³⁵¹

2.22. Dexippus Paulus Herennius:

M.S. III. yüzyıl (Doğ. 210); Hermos'lu politikacı ve tarihçi. “*Skythika*” adlı eserine M.S. 238–270 arasındaki Gotlar konu olmuş; 12 kitaplık “*Khronika*” adlı eserinde ise en eski zamanlardan M.S. 269-270'e kadar dünya tarihini ele almıştır. Her ikisi de kaybolmuş olan eserlerden günümüze bazı fragmanları kalmıştır.³⁵²

2.23. Dion Cocceianus Khrysostomos:

M.S. 40–120; Prusa'lı (Bursa) hatip, düşünür ve yazar. Günümüze kadar ulaşmış 80 söylevinden siyasal nitelikte olanlar, Aelius Aristides'in “*Roma Söylevi*” ve Plutarkhos'un “*Moralia*”sının bazı bölümleri gibi, Roma egemenliğine girmiş olan Helenlerin bu dünyaya bakış açılarını yansıtmaları bakımından tarih araştırmaları için önem taşımaktadırlar.³⁵³

³⁵¹ Bülent İPLİKÇİOĞLU, *Eskibatı Tarihi I Giriş, Kaynaklar, Bibliyografya*, TTK., Ankara 1997, s.411.

³⁵² Auguste BAILLY, *Bizans Tarihi*, Çev. Haluk Şaman, C.1, Sayı 46, s.28.

³⁵³ İPLİKÇİOĞLU, a.g.k., s.412.

2.24. Dionysios:

M.Ö. I. yüzyılın sonu; Halikarnassos’lu (Bodrum) hatip ve tarihçi. M.Ö. 30–8 yılları arasında, Roma tarihini konu ettiği 20 kitaplık “*Rhomaïke Arkhaiologia*”, Roma kentinin kuruluşundan I. Kartaca Savaşı’na (M.Ö. 264) kadar uzanan dönemi kapsamaktadır.³⁵⁴

2.25. Eugippius:

M.S. 500; Kuzey Afrikalı; Napoli yakınlarındaki bir manastırın başpapazı. Yönettiği manastıra cesedi nakledilen Aziz Severinus hakkında yazdığı biyografiya “*Severinus’un Yaşamı*”, M.S. V. yüzyılın ikinci yarısında Noricum tarihine ve antik dünyanın bu sınır bölgesinde Roma kültürünün kaybolmasına ilişkin bilgiler bakımından önem taşıyan, tek kaynaktır.³⁵⁵

2.26. Eusebios:

M.S. 260- 339/340; Kaisareia’lı (Filistin) Hristiyan kilise tarihçisi. 313’ten itibaren Kaisareia piskoposu olan Eusebios, zamanın, Hz. İsa’nın tanrısallığını kabul

³⁵⁴ Gyula, MORAVCSIK, *Türk Tarihinin Bizans Yazılı Kaynakları*, Çev. Hüseyin Namık Orkun, Sümer Matbaası, Ankara 1938, s.28.

³⁵⁵ Bülent İPLİKÇİOĞLU, *Eskibatı Tarihi I Giriş, Kaynaklar, Bibliyografi*, TTK., Ankara 1997, s.413.

etmeyen, O'nu yalnızca Tanrının en seçkin yaratığı olarak gören Arius'çuluk akımı (Arianizm) konusundaki tartışmalarında aracı olamaya çalışmış ve bu gayreti ile İmparator Constantinus'un lütfünü kazanmıştır.³⁵⁶

Hristiyanlığı Pagan felsefeye karşı savunan ve dogmatik nitelikteki yazılarının yanı sıra 10 kitaplık ilk kilise tarihini de kaleme alan Eusebios, İmparator Constantinus için yazdığı bir övgü söylevi ile de tanınmaktadır. Eusebios'un Eskidoğu kavimlerinin yanı sıra Helenler ve Romalılara ilişkin bilgileri de içeren, kronolojik liste biçiminde düzenlenmiş "*Khronikoi Kanones*" adlı eserin Hellence orijinalinden ise günümüze yalnızca bir fragman ulaşmıştır.³⁵⁷

Hunlar ve onların talihsiz Edirne muharebesinden bahseder.³⁵⁸ Bunun yanında Jeromos'un mektupları da, Hun tarihine dair pek çok önemli bilgiyi ihtiva etmektedir. Hunların eti yarı çiğ yedikleri de 390/393 civarında yazılmıştır.³⁵⁹

2.27. Eutropius:

M.S. IV. yüzyıl; Romalı tarihçi. İmparator Iulianus'un Pers seferi'ne katılan ve daha sonra İmparator Valens'in tarihçisi olan Eutropius, Valens'in isteği üzerine tüm Roma tarihinin 10 kitaplık bir manüelini kaleme almıştır. Roma kenti ve tarihini çok kısa bir biçimde en eski devrilerden İmparator Iouianus zamanına kadar (M.S. 364) ele alan eser, çok geniş bir konuyu özet şeklinde tasvir ettiği için yaygın bir ihtiyaca karşılık vererek Batı'da okul kitabı olarak sıkça kullanılmıştır. Doğu'da da

³⁵⁶ Bülent İPLİKÇİOĞLU, *Eskibatı Tarihi I Giriş, Kaynaklar, Bibliyografya*, TTK., Ankara 1997, s.413.

³⁵⁷ Gyula, MORAVCSIK, *Türk Tarihinin Bizans Yazılı Kaynakları*, Çev. Hüseyin Namık Orkun, Sümer Matbaası, Ankara 1938, s.13.

³⁵⁸ Şerif BAŞTAV, "Avrupa Hunları", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, C.I, Ankara 2002, s.853.

³⁵⁹ Gyula NEMETH, *Attila ve Hunları*, s.290.

kullanılması için Hellençe'ye çevrilmiştir. Ortaçağ'da da sıkça kullanılarak genişletilmiştir. Joannes Chrysostomos'un, Edirne muharebesinin önemli sonuçları hakkında yazdığı mektubu son derece önemlidir. Bu mektup 380–381 yılları arasında yazılmış olmalıdır.³⁶⁰

2.28. Fabius Pictor Quintus:

M.Ö. III. yüzyılın sonu; Romalı politikacı ve tarihçi. II. Kartaca Savaşı'na katılan ve 216'daki Cannae yenilgisinden sonra Roma senatosu tarafından danışmada bulunmak üzere Delphoi'daki kehanet merkezine gönderilen Fabius Pictor, "*Roma Tarihi*" yazan ilk Romalıdır.³⁶¹

Helen dünyasındaki Roma düşmanı eğilimlere karşılık verilebilmesi için Helen dilinde kaleme alınan ve Roma kentinin kuruluşundan II. Kartaca Savaşı'na kadar olan dönemi kapsayan bu il Roma tarihi eseri, daha sonra aralarında Halikarnassos'lu Dionysios ve Polybios'un da bulunduğu birçok tarihçi için değerli bir kaynak olmuştur.³⁶²

³⁶⁰ Gyula NEMETH, *Attila ve Hunları*, s.290.

³⁶¹ Bülent İPLİKÇİOĞLU, *Eskibatı Tarihi I Giriş, Kaynaklar, Bibliyografya*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1997, s.415.

³⁶² İPLİKÇİOĞLU, a.g.k., s.415.

2.29. Fabius Rusticus:

M.S. I. yüzyıl; Romalı tarihçi. Tacitus'un övgüyle sözünü ettiği Fabius Rusticus, belki İmparator Claudius'la başlayan, fakat her halükarda Nero zamanını ele alan bir tarih eseri kaleme almıştır. Tacitus tarafından kullanılan bu eser, bazı fragmanların dışında, bugün kaybolmuş durumdadır.³⁶³

2.30. Festus Rufius:

M.S. IV. yüzyıl; Romalı tarihçi. İmparator Valens'in (364–378) tarihçisi olduğuna ilişkin işaretler bulunan bu yazarın kimliği konusundaki tartışmalar hala sürmektedir. Kaleme aldığı, Roma kentinin kuruluşundan Valens'in 369 yılında Gotlarla yaptığı barış antlaşmasına kadar olan zamanı kapsayan “*Roma Tarihi Manüeli*” Eutropius'un Roma tarihi manüelinden daha kısadır.³⁶⁴

2.31. Flavius Iosephos:

M.S. I. yüzyıl (Doğ. 37/38); Kudüslü Yahudi tarihçi. Eserlerine Yahudi tarihini konu etmiştir. Önce Arami dilinde kaleme aldığı, daha sonra Helence'ye

³⁶³ Bülent İPLİKÇİOĞLU, *Eskibatı Tarihi I Giriş, Kaynaklar, Bibliyografya*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1997, s.415.

³⁶⁴ İPLİKÇİOĞLU, a.g.k., s.415.

çevirdiği 7 kitaplık eseri “*Yahudi Savaşı Üzerine*”, M.S. 72 yılına kadar bir Yahudi ayaklanması tarihidir.³⁶⁵

Iosephos’un dünyanın yaratılışından M.S. 66 yılına kadar tüm Yahudi tarih ve kültürünü Helen dilinde kaleme aldığı “*Yahudi Eski Eserleri*” ise, 20 kitaplık çok daha kapsamlı bir eserdir. Her iki eseri de günümüze ulaşan Flavius Iosephos, giderek gelişen tarihsel eleştiri yoluyla zayıf yönlerinin ortaya çıkarıldığı XVIII. yüzyıla kadar çok okunan bir yazar olmuştur.³⁶⁶

2.32. Frontinus Sextus Iulius:

M.S. 30–104; Romalı politikacı ve teknik ve askeri konularda ihtisas yazarı. Roma kentinin su işlerine ilişkin olan eseri, günümüze birtakım eksikliklerle gelmiş olmakla birlikte, Roma kenti su tesisatı konusunda teknik bakımdan güvenilir bilgiler içermekte ve bu konu ile ilgili hukuki sorunları birtakım belgelerle ortaya koymaktadır.³⁶⁷

Arazi ölçümü konusundaki eseri günümüze özet olarak gelen Frontinus’un askerlik konusundaki yazısı zamanımıza kadar ulaşamamıştır. Savaş taktiklerine ilişkin 3 kitaplık eseri ise, önemli komutanların yaptıkları işlerden örnekler vermektedir.³⁶⁸

³⁶⁵ Bülent İPLİKÇİOĞLU, *Eskibatı Tarihi I Giriş, Kaynaklar, Bibliyografya*, TTK., Ankara 1997, s.415.

³⁶⁶ Gyula, MORAVCSIK, *Türk Tarihinin Bizans Yazılı Kaynakları*, Çev. Hüseyin Namık Orkun, Sümer Matbaası, Ankara 1938, s.22.

³⁶⁷ İPLİKÇİOĞLU, a.g.k., s.417.

³⁶⁸ İPLİKÇİOĞLU, a.g.k., s.417.

2.33. Granius Licinianus Gaius:

M.S. II. yüzyıl; Romalı tarihçi. Kimliği, bu konudaki büyük gayretlere rağmen, henüz kesinlikle belirlenmiş değildir. Yıllık tarzında biçimlendirilmiş ve malzemesi büyük ölçüde Livius'tan sağlanmış bir “*Roma Tarihi*” olan eserinden günümüze yalnızca, IV. Antiokhos’un hükümdarlığından (M.Ö. 175–164/163) M.Ö. 77 yılına kadar olan süre içindeki olayları kapsayan bazı fragmanlar kalmıştır.³⁶⁹

2.34. Herodianos:

M.S. II.-III. yüzyıl (Doğ. 180); Suriyeli tarihçi. Marcus Aurelius’un ölümünden (180) 238 yılına kadar olan süreyi kapsayan 8 kitaplık bir “*Roma Tarihi*” yazmıştır. Yazarın kendi kişisel anılarıyla hazırladığı anlaşılan eser, gelişmeleri derinlemesine görmeyen bir yüzeysellik göstermesine ve gereğinden fazla dramatik unsurlar içermesine karşın, Roma tarihi konusunda sıradan bir kişinin görüşlerini yansıtmaları bakımından önemlidir.³⁷⁰

³⁶⁹ Bülent İPLİKÇİOĞLU, *Eskibatı Tarihi I Giriş, Kaynaklar, Bibliyografya*, TTK., Ankara 1997, s.417.

³⁷⁰ İPLİKÇİOĞLU, a.g.k., s.418.

2.35. Hieronymus:

M.S. 345–419/420; Stridon’lu (Dalmaçya) Latin Hristiyan kilise babası ve tarihçisi. 382’den itibaren Roma’da Papa’nın danışmanlığını da yapan ve dinsel ve din dışı bazı önemli yazılar üzerindeki çalışmaları ve bunları Latince’ye çevirileriyle büyük ün kazanan Hieronymus’un Eusebios’un Eskidoğu kavimlerinin yanı sıra Helenler ve Romalılara ilişkin bilgileri de içeren kronolojik liste biçiminde düzenlenmiş “*Khronikoi Kanones*” adlı eserini Latince’ye çevirerek 378 yılına kadar sürdürmüş olması önemlidir.³⁷¹

2.36. Historia Augusta:

Hadrianus’tan (M.S. 117–138) Carinus’a (283–285) kadarki Roma imparatorlarına ve hukuka aykırı olarak imparatorluğu elde edenlere, ayrıca Roma imparatorluğunda hak iddia eden kişilere ait 30 Latince biyografyanın oluşturduğu koleksiyona günümüzde “*İmparatorlar Tarihi*”; bu biyografyaların yazarlarını toplu olarak ifade etmek için de “*Historia Augusta Yazarları*” denilmektedir. Koleksiyon zamanımıza bütünüyle gelememiştir: 244–253 yıllarına ait biyografyalardan başka, muhtemelen eserin özgün adını da içeren başlangıç bölümü eksiktir.³⁷²

Hristiyan olmayan bu anonim yazarın hangi sosyal ve siyasal çevreye mensup olduğu da tam olarak anlaşılamamaktadır. Bununla birlikte geniş edebiyat bilgisine sahip olduğu kesindir. Biçimsel açıdan Suetonius’u örnek alan eser, öğretici

³⁷¹ Bülent İPLİKÇİOĞLU, *Eskibatı Tarihi I Giriş, Kaynaklar, Bibliyografya*, TTK., Ankara 1997, s.418.

³⁷² İPLİKÇİOĞLU, a.g.k., s.419.

ve eğlendirici bir amaca hizmet etmekte ve temelde Pagan bir tavır sergilemektedir. Eserin kullandığı kaynaklar da bütünüyle ortaya çıkarılamamıştır.³⁷³

2.37. Hydatius (Idacius):

M.S. V. yüzyıl; İspanya'daki Aquae Flaviae Piskoposu. Kilise tarihçisi Eusebios'un "*Khronikoi Kanones*" adlı eserinin Hieronymus tarafından Latinceye çevrilerek M.S. 378 yılına kadar getirilen versiyonunu 468 yılına kadar devam ettirmiş, ayrıca consul listelerini 427 yılına kadar tamamlamıştır.³⁷⁴

2.38. Ioannes Antiochenus:

M.S. VII. yüzyılın başı; Antiokheia'lı tarihçi. Hz. Âdem'den M.S. 610 yılına kadar uzanan süreyi kapsayan ve günümüze fragmanlar halinde ulaşan bir "*Dünya Kroniği*"nin yazarıdır. Eski doğu ve Helen tarihlerine ilişkin bilgilerin yanı sıra Roma ve Bizans tarihini de ele alan eserin kaynaklarının başında Ioannes Malalas'ın (M.S. V.-VI. yüzyıl) dünya kroniği gelmektedir. Bu tür kronikler, daha sonra Ortaçağ tarih yazımı için karakteristik olacaktır.³⁷⁵

³⁷³ Bülent İPLİKÇİOĞLU, *Eskibatı Tarihi I Giriş, Kaynaklar, Bibliyografya*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1997, s.418.

³⁷⁴ Gyula, MORAVCSIK, *Türk Tarihinin Bizans Yazılı Kaynakları*, Çev. Hüseyin Namık Orkun, Sümer Matbaası, Ankara 1938, s.12.

³⁷⁵ İPLİKÇİOĞLU, a.g.k., s.421.

2.39. Joannes Laurentios Lydos:

490 yılında Philadelpheia’da (Alaşehir) doğmuştur.³⁷⁶ 554 yılında kaleme aldığı eserde Hunların 363 yıllarındaki Kafkasya akınlarına ve daha sonra Attila’nın hazinesinin bulunmasına dair bilgiler yer almaktadır.³⁷⁷

2.40. Jordanes (Jordanis):

M.S. VI. yüzyıl; Romalı tarihçi. Romalılaşmış bir Germen (Got) olan Jordanes, VI. yüzyıl da iki tarihi eser kaleme almıştır. Birincisi “*De Summa Temporum Vel Origine Actibusque Romanorum*” ikincisi ise “*Romanorum ve Getica*”dır. Biri bir Got tarihi diğeri ise dünya kroniğidir.³⁷⁸

“*Got Tarihi*”, Cassiodoros’un bugün kaybolmuş bulunan “Got Tarihi” adlı eserinin bir özeti durumundadır. Bu eser de Hunlar hakkında çok geniş bilgi verilmekte ve dönemin en önemli kaynaklarından biri olarak görülmektedir. Jordanes’in konuya ilişkin bilgilerinin ve tarihsel düşünme yeteneğinin sınırlı olması, ayrıca Latince’yi anlamada da zorluklar çekmesi nedeniyle, bu özet orijinale göre oldukça yetersiz kalmakla birlikte, orijinal metin bugün elimizde bulunmadığı için Got tarihi bakımından önemli bir kaynaktır.³⁷⁹

³⁷⁶ Hüseyin Namık ORKUN, **Türk Tarihinin Bizans Kaynakları**, s.14.

³⁷⁷ İsmail MANGALTEPE, **(Menandros Protektor Ve Theophylaktos Simokattes) Bizans Kaynaklarında Türkler**, Ofset Yayın Matbaacılık, İstanbul 2009, s.9.

³⁷⁸ İsmail MANGALTEPE, A.g.k., s.8.

³⁷⁹ Ali AHMETBEYOĞLU, **Avrupa Hun İmparatorluğu**, Ankara 2001, s.3.

Jordanes'in, dünya kroniği ise, Hz. Âdem'le başlamakla birlikte, yalnızca Roma devrine ilişkin bölümü (M.S. 551 yılına kadar) tarihsel bir tasvir olarak meydana getirilmiştir. Bu eserin kaynakları ise, Eusebios, Annaeus Florus, Festus, Marcellinus Comes, Eutropius ve Orosius olmuşlardır. Jordanes'in eserlerine ilişkin elyazmaları, VIII.-IX. yüzyıllara kadar geri gitmektedirler.³⁸⁰

Got kökenli Jordanes'in babasının adı Alanowamuth'dur. İddialara göre Peria adındaki büyük dedesi kendi isteği ile veya zorla Attila'nın bayrağı altında olan Candax adında Alanlı bir reisin sekreterliğini yapmıştır.³⁸¹

2.41. Isidorus:

M.S. 570–636; Sevilla (İspanya) piskoposu ve Hristiyan kilise yazarı. Kaleme aldığı çok sayıda dinsel içerikli yazının yanı sıra, Hristiyan ruhban sınıfının kültürünü artırmak amacıyla Antikçağ edebiyat eserlerinin toplanması, özetlerinin çıkarılması ve yaygınlaştırılmasını da sağlayan Isidorus'un bu alanda verdiği, özgün olmaktan ziyade aracı niteliği taşıyan başlıca eserler şunlardır.³⁸²

M.S. 615 yılına kadar gelen ve Hieronymus'un kroniğine bağlanan bir “*Dünya Kroniği*”, esas itibariyle Festus'un “*Roma Tarihi*” manüelinden yararlanılarak hazırlanmış olan bir “*Got tarihi*”, Suetonius ve Hieronymus örneğinde

³⁸⁰ Bülent İPLİKÇİOĞLU, *Eskibatı Tarihi I Giriş, Kaynaklar, Bibliyografya*, Ankara 1997, s.422.

³⁸¹ İsmail MANGALTEPE, *(Menandros Protektor Ve Theophylaktos Simokattes) Bizans Kaynaklarında Türkler*, İstanbul 2009, s.8–9.

³⁸² İPLİKÇİOĞLU, A.g.k., s.422–423.

hazırlanmış bir edebiyat tarihi ve ana eseri olan, zamanının tüm bilgilerini bir araya topladığı 20 ciltlik ansiklopedik bir elkitabı. Isidorus özellikle “*Origines*” adlı eseri ile Cassiodorus gibi Ortaçağ’ın düşünsel temellerini atan yazarlar arasında yer almıştır.³⁸³

2.42. Iulianus Flavius Claudius:

(Doğ. 331) Constantinopolis (İstanbul); Roma imparatoru (M.S. 361–363). Aldığı Antikçağ kültür eğitiminin etkisiyle Hristiyanlıktan uzaklaşan ve Roma imparatorluğunda eski Pagan kültürleri yeniden canlandırarak Hristiyan örneğine göre bir Pagan devlet kilisesi kurmayı amaçlayan Iulianus’un iç siyasete yönelik bu planları, kaleme aldığı özel ve resmi nitelikteki mektup, söylev ve polemik yazılarından anlaşılabilmektedir. İmparator II. Constantius için yazdığı övgü söylevi önemli bir tarihsel belgedir.³⁸⁴

2.43. Iulius Africanus Sextus:

M.S. III. yüzyıl; Olasılıkla Kudüs kökenli, Hellence yazan Hristiyan kronograf. İmparator Alexander Severus zamanında (M.S. 222–235) Roma’daki Pantheon Kitaplığı’nda görev yapan Iulius Africanus’un, dinsel içerikli yazılarının

³⁸³ Gyula, MORAVCSIK, *Türk Tarihinin Bizans Yazılı Kaynakları*, Çev. Hüseyin Namık Orkun, Sümer Matbaası, Ankara 1938, s.14.

³⁸⁴ Bülent İPLİKÇİOĞLU, *Eskibatı Tarihi I Giriş, Kaynaklar, Bibliyografya*, Ankara 1997, s.422–423.

yanı sıra, dünyanın yaradılışından M.S. 221 yılına kadar olan süreyi kapsayan 5 kitaplık “*Dünya Kroniği*”, türünün Hristiyan görüşü ile yazılmış ilk eseridir. Bu kronik, daha sonra Eusebios’a örnek olmuştur.³⁸⁵

2.44. Ksiphilinos Ioannes:

M.S. XI. yüzyılın II. yarısı; Trapezus’lu (Trabzon) keşiş. 1070’lerde Cassius Dio Cocceianus’un “*Roma Tarihi*” adlı eserinden eserin 36.-80. kitaplarını kapsayan bir özet çıkartmıştır. Bu özet, orijinal eserin kaybolan kısımları hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlamakta ve bugünkü metnin temelini oluşturmaktadır.³⁸⁶

2.45. Lactantius Lucius Caelius Firmianus:

M.S. 300; Kuzey Afrikalı Latin kilise yazarı. İmparator Diocletianus zamanında Nikomedia’da (Bithynia) hitabet öğretmenliği yapan Lactantius, M.S. 317’lerde İmparator I. Constantinus’un oğlu Crispus’un da hocası olmuştur. Dinsel içerikli yazılarının yanı sıra, Hristiyanlar hakkında takibatta bulunanların uyguladıkları ölüm türlerine ilişkin bir eser meydana getirmiştir.³⁸⁷

³⁸⁵ Bülent İPLİKÇİOĞLU, *Eskibatı Tarihi I Giriş, Kaynaklar, Bibliyografya*, Ankara 1997, s.424.

³⁸⁶ İPLİKÇİOĞLU, a.g.k., s.422-424.

³⁸⁷ İPLİKÇİOĞLU, a.g.k., s.425.

2.46. Libanios:

M.S. 314–393; Antiokheia’lı hatip. Constantinopolis ve Nikomedeia’da da hitabet öğretmenliği yapan ve İmparator Iulianus’un dostu olan Libanios’un geniş kapsamlı edebi eserlerinin arasında toplam 60 söylevi ilk sırayı almaktadır. Libanios’tan günümüze ayrıca 1.500’ün üzerinde mektup kalmıştır. Söylevlerinin bir bölümü ve özellikle mektupları, M.S. IV. yüzyıl tarihi ve Antiokheia’daki koşullar için son derece önemli birer kaynak durumundadırlar.³⁸⁸

2.47. Licinius Macer Gaius:

M.Ö. I. yüzyıl; Romalı politikacı ve annalist. Gerçi Roma’nın kuruluşu ile başlayan, fakat II. kitabında Roma’nın Pyrrhos’la savaşını ele alan 16 kitaplık bir tarih eserinin (Annales) yazarıdır.³⁸⁹

2.48. Livius Titus:

M.Ö. 59- M.S. 17; Patavium’lu ünlü tarihçi. Roma kentini ve oradaki koşulları kendi gözlemleri ile tanımış olmakla birlikte, yaşamının büyük bir

³⁸⁸ Bülent İPLİKÇİOĞLU, *Eskibatı Tarihi I Giriş, Kaynaklar, Bibliyografya*, Ankara 1997, s.422–425.

³⁸⁹ İPLİKÇİOĞLU, a.g.k., s.426.

bölümünü doğduğu kentte geçiren Livius, kamu faaliyetlerinden tamamen uzakta kalmış, fakat aralarında İmparator Augustus'un da bulunduğu önemli kişilerle tanışmış. Yaşamının 40 yılından fazlasını, Roma kentinin kuruluşundan kendi zamanına kadar olan süreyi kapsayan 142 kitaplık anıtsal bir tarih eseri üzerinde çalışmakla geçirmiştir.³⁹⁰

Eser annalistik bir tarzda kaleme alınmıştır. Eski Romalılığı ve Roma erdemini yücelten ve bu özelliği ile Augustus döneminin kültür politikasının gerçek anlamda bir belgesi olan bu geniş kapsamlı eser, Roma imparatorluk çağı boyunca Roma tarih yazımının tacı sayılmıştır. Bununla birlikte Livius'un tarihçiliği konusunda genel bir hüküm vermek, eserinde kendi zamanına ilişkin bölümler büyük ölçüde kaybolduğu için, oldukça zordur. Günümüz araştırmacıları, Livius'un eserini öncelikle, Romalıların kendi tarihlerine ilişkin düşünceleri konusunda verdiği ipuçları bakımından ve tarihi olmaktan ziyade edebi ve sanatsal açıdan değerlendirmektedirler.³⁹¹

2.49. Lydos Iannes Laurentius:

M.S. 490–552 sonrası; Philadelphia'lı (Lydia) politikacı, düşünür ve yazar. İmparator Iustinianus zamanında (527–565) idari görevlerde bulunan, daha sonra bilimsel faaliyetler içine giren Lydos, Roma devleti memurlukları üzerine 3 kitaplık *“Romalıların Devletinin Memurlukları Üzerine”* adlı bir eser kaleme almıştır. Roma Cumhuriyet ve İmparatorluk devirleri memurluklarını birlikte ele alan bu kapsamlı eser, iyi kaynaklar ve el kitapları yetersizliğinden dolayı bir Roma anayasa tarihi olma amacına tam olarak ulaşamamıştır. Bununla birlikte eser, özellikle yıkılma

³⁹⁰ Bülent İPLİKÇİOĞLU, *Eskibatı Tarihi I Giriş, Kaynaklar, Bibliyografya*, Ankara 1997, s.426.

³⁹¹ İPLİKÇİOĞLU, a.g.k., s.422-426.

sürecine girmiş Roma imparatorluğu için yaralı bir gözlem malzemesi sunmaktadır. En eski elyazmaları IX. ve X. yüzyıllara aittir.³⁹²

2.50. Macrobius Ambrosius Theodosius:

M.S. V. yüzyılın ilk çeyreği; olasılıkla Kuzey Afrika kökenli Romalı düşünür ve yazar. Yüksek memurluk görevlerinde de bulunan Macrobius'un ana eseri, günümüze tam olarak ulaşamayan, “*Saturnalia*”dır. Eserde, Roma’da Tanrı Saturnus onuruna yapılan Saturnalia şenliği çerçevesinde verilen bir şölendeki uzun sohbetlerde filolojik ve tarihi meseleler görüşülmektedir.³⁹³

2.51. Marcellinus Comes:

M.S. VI. yüzyıl; İlyria³⁹⁴ kökenli Romalı kronograf. İmparator Justinianos’un (527–565) kalem müdürlüğünü yapmıştır. “*Kronik*” 379–534 tarihleri arasındaki olayları kapsamaktadır.³⁹⁵ Bunun yanında Marcellinus Comes, önce M.S. 379’dan 518’e, daha sonra da 534’e kadarki dönemi ele almak suretiyle “*Hieronymus’un Dünya Kroniği*”ni devam ettirmiştir. Costantinopolis tarihinin özellikle dikkate alındığı bu eser de, bilinmeyen bir kişi tarafından 548 yılına kadar sürdürülmüştür.³⁹⁶

³⁹² Bülent İPLİKÇİOĞLU, *Eskibatı Tarihi I Giriş, Kaynaklar, Bibliyografya*, Ankara 1997, s.428.

³⁹³ İPLİKÇİOĞLU, a.g.k., s.422-429.

³⁹⁴ Balkanların batı kısmı, Adriyatik Denizinin Dalmaçya kıyıları.

³⁹⁵ İsmail MANGALTEPE, *(Menandros Protektor Ve Theophylaktos Simokattes) Bizans Kaynaklarında Türkler*, İstanbul 2009, s.9.

³⁹⁶ Ali AHMETBEYOĞLU, *Avrupa Hun İmparatorluğu*, s.6.

2.52. Marius Maximus Perpetuus Aurelianus Lucius:

M.S. 185–230; Romalı politikacı ve tarihsel biyografyacı. 223 yılında ikinci kez consul olan ve yüksek devlet memurluklarında bulunan Marius Maximus, Nerva’dan Elagabalus’a kadar Roma imparatorlarının biyografyalarını kaleme almıştır. Malzemesi kısmen Roma kent gazetesinden sağlanan hazırlanmış olan ve daha sonraki tarihçiler aracılığıyla günümüze fragmanlar halinde ulaşan bu eserden, Historia Augusta’nın yazarı yararlanmıştır.³⁹⁷

2.53. Nikolaos:

M.Ö. I yüzyıl (Doğ. M.Ö. 64); Damascus’lu (Şam) tarihçi. Mısır Kraliçesi Kleopatra’nın sarayında öğretmenlik yapan, daha sonra Iudaea (Filistin) kralı I. Herodes’in danışmanı ve tarihçisi olan Nikolaos, Herodes adına diplomatik temsilcilik yapmak üzere Roma’ya da gitmiştir. Kaleme aldığı 144 kitaplık, en eski zamanlardan Herodes’in M.Ö. IV yılındaki ölümüne kadar uzanan “*Dünya Tarihi*” günümüze yalnızca fragmanlar halinde ulaşabilmiştir. Nikolaos ayrıca İmparator Augustus’un yaşamını da tasvir etmiştir. “*Dünya Tarihi*”nin Nikolaos’un yaşadığı zamana ilişkin bölümleri özgün kaynak değeri taşımakla birlikte, Augustus biyografyasında gerçeklerin tam olarak yansıtılmadığı görülmektedir.³⁹⁸

³⁹⁷ Bülent İPLİKÇİOĞLU, *Eskibatı Tarihi I Giriş, Kaynaklar, Bibliyografya*, Ankara 1997, s.422–429.

³⁹⁸ İPLİKÇİOĞLU, a.g.k., s.430.

2.54. Orosius Paulus:

M.S. V. yüzyılın başı; İspanyalı Hristiyan rahip ve tarihçi. Olasılıkla Augustinus'un telkini üzerine 417/18 yıllarında 7 bölümden oluşan bir “*Dünya Tarihi*” manüeli yazmıştır. Adından da anlaşılacağı gibi, eser tamamen Augustinus'un Hristiyan tarih felsefesinin etkisinde kaleme alınmış ve Roma tarihi ön plânda tutulmuştur. Orosius'un eseri, Iustinus ve Florus gibi yazarların eserlerinin yerine geçerek, Ortaçağ tarih anlayışını da önemli ölçüde etkilemiştir.³⁹⁹

Orosius Paulus'un bu eserinin 378'den itibaren olan son kısmı Hunların tarihini öğrenmemiz için büyük önem taşır. Burada o zamana kadar aşılması mümkün olmayan dağları yalnız Hunların zabt ettiğini yazmıştır. Orosius'un daha eski kaynaklara istinaden tarihinin başına eklediği coğrafi tasvirden, bu dağların Pamir ve T'ien Şan dağ silsilesinin kastedildiği anlaşılmaktadır.⁴⁰⁰

2.55. Pakhomios:

M.S. 287(292)-346). Mısırlı keşiş. 320'lerde Yukarı Mısır'daki Tabennisi'de bir manastır kuran Pakhomios, hazırladığı keşiş talimatı ile Koinobit keşişliğinin kurucusu sayılmaktadır. Keşiş talimatları arasında ilki olan Pakhomios'un talimatı, Hieronymus tarafından Latinceye çevrilerek yalnızca bu metinle tam olarak günümüze kadar gelebilmiştir.⁴⁰¹

³⁹⁹ Gyula NEMETH, *Attila ve Hunları*, s.249.

⁴⁰⁰ NEMETH, a.g.k., s.291.

⁴⁰¹ Bülent İPLİKÇİOĞLU, *Eskibatı Tarihi I Giriş, Kaynaklar, Bibliyografya*, Ankara 1997, s.422–431.

2.56. Panegyrici Latini:

1433 yılında J. Aurispa tarafından Mainz'daki bir Codex'te bulunmuş olan, biri dışında tümü M.S. III.-IV. yüzyıllara ait, çeşitli Roma imparatorları için yazılmış Latince 12 övgü söylevi. “Genç” Plinius’un, consul’lüğe atanması nedeniyle İmparator Traianus’a bir teşekkür söylevi niteliği taşıyan, 100 yılına ait “*Panegyricu*”u bunların başında gelmektedir.⁴⁰²

Bazılarının adları bilinmeyen yazarlar tarafından onurlarına övgü söylevleri yazılan diğer imparatorlar ise, Maximilianus, Constantius Chlorus, Constantinus, Iulianus ve Theodosius’tur. Bu koleksiyondaki söylevlerin tümü, verdikleri bilgiler ve anlatılan olaylara yaklaşımları nedeniyle tarihsel belge değeri taşımaktadır.⁴⁰³

2.57. Pausanias:

M.S. II. yüzyılın sonu; olasılıkla Lydia doğumlu gezgin. M.S. 173’lerde yazdığı “*Hellas’ın Tasviri*” adlı 10 kitaplık seyahat eseri, sosyo-ekonomik tarih araştırmaları bakımından önemlidir. Elyazmaları XVI. yüzyıla ait olan bu eserin bugün de Hellas’a ilişkin bir seyahat elkitabı olarak kullanılması mümkündür.⁴⁰⁴

⁴⁰² Bülent İPLİKÇİOĞLU, *Eskibatı Tarihi I Giriş, Kaynaklar, Bibliyografya*, Ankara 1997, s.422–431.

⁴⁰³ İPLİKÇİOĞLU, a.g.k., s.431.

⁴⁰⁴ İPLİKÇİOĞLU, a.g.k., s.431.

2.58. Petronius Arbiter Gaius:

M.S. I. yüzyıl; Romalı politikacı ve yazar. Kaleme aldığı “*Satirae*” ya da “*Satyricon*” adlı taşlama türündeki roman, Latin edebiyatının en dâhice eserlerinden biri sayılmaktadır. Günümüze parçalar halinde ulaşmış olan ve çekirdeğini “*Trimalchio’nun Şöleni*” olayının oluşturduğu bu eser, Roma imparatorluk devri günlük yaşamından gerçekçi ve canlı insan tabloları çizmektedir. Verdiği kültür tarihi ipuçlarının yanı sıra özellikle dilbilim açısından önemli olan ve bütün zamanlarda geniş bir okuyucu kitlesi bulan eserin fragmanlarına ilişkin elyazmaları IX. yüzyıla kadar geri gitmektedir.⁴⁰⁵

2.59. Plinius Caecilius Secundus Gaius (“Genç”):

M.S. 61/2–113/4; Novum Comum’lu Romalı politikacı ve hatip. Roma’da öğrenim gördükten sonra devlet kariyerine başlamıştır. Kaleme aldığı söylevlerden yalnızca, 100 yılında birlikte Consul’lük yaptığı İmparator Traianus’a bu görev atamasından dolayı bir teşekkür yazısı niteliği taşıyan söylevi günümüze ulaşmıştır. Tarihsel bir belge niteliği taşımaktadır. Plinius’un dostlarına yazdığı, aynı zamanda yayımlanma amacı taşıyan mektupları 9 kitap halinde elimizde bulunmaktadır.⁴⁰⁶

Bu mektup koleksiyonunun 10. kitabını oluşturan, Plinius’un Pontus-Bithynia eyaleti valisi iken İmparator Traianus’a yazdığı mektuplar ve imparatorun

⁴⁰⁵ Bülent İPLİKÇİOĞLU, *Eskibatı Tarihi I Giriş, Kaynaklar, Bibliyografya*, Ankara 1997, s.422–432.

⁴⁰⁶ İPLİKÇİOĞLU, a.g.k., s.433.

bunlara verdiği yanıtlar, aynı zamanda idari evrak türündeki belgelerden sayılmakta ve Roma imparatorluk devri eyalet yönetimi konusunda birçok soruna ışık tutan en önemli edebi kaynak değeri taşımaktadır.⁴⁰⁷

2.60. Plinius Secundus Gaius (“Yaşlı”):

M.S. 23/24–79; Novum Comum’lu Romalı politikacı, yazar ve tarihçi. Genç yaşlarda Romaya gelen ve devlet görevlerinde bulunan Plinius’un tarihsel içerikli eserleri; “*Aufidius Bassus’un Sonundan İtibaren 31 Kitap*” ile Germenlerle savaşlarını ele aldığı 20 kitaplık “*Germania’daki Savaşlara İlişkin 20 Kitap*”tır. Antikçağ’da güvenilir birer kaynak olarak bilinen ve Tacitus tarafından kullanılmış olan her iki eser, Tacitus’un kendi eserlerini kaleme almasıyla unutulmuş ve günümüze ulaşamamışlardır. Fakat Plinius’un en büyük eseri, günümüze 37 kitabı ulaşan “*Doğa Tarihi*”dir.⁴⁰⁸

Antikçağ’da bilinen tüm bilim alanlarına ilişkin geniş bilgiler veren ve bu nedenle bir genel bilgi ansiklopedisi niteliği taşıyan, ayrıca antik kültür ve sanat tarihi ve coğrafya konusundaki bilgilerimizin temel eserlerinden biri olan “*Naturalis Historia*”, 18. yüzyıla kadar bir genel bilgi kaynağı olarak kullanılmıştır.⁴⁰⁹

⁴⁰⁷ Bülent İPLİKÇİOĞLU, *Eskibatı Tarihi I Giriş, Kaynaklar, Bibliyografya*, Ankara 1997, s.422–433.

⁴⁰⁸ İPLİKÇİOĞLU, a.g.k., s.434.

⁴⁰⁹ İPLİKÇİOĞLU, a.g.k., s.434.

2.61. Pompeius Trogus:

M.Ö. 30- M.S. 14; Gallia kökenli tarihçi. Yaşamı hakkında başkaca bilgi sahibi olmadığımız Trogus, 44 kitaptan oluşan ve olayları yaşadığı döneme kadar getiren bir dünya tarihi yazmıştır. Roma’da türünün ilk örneği olan eserin “*Philippus Tarihi*” adını taşıması, Makedonya tarihini temel olarak almasından kaynaklanmaktadır. Trogus’un, Augustus devrinde egemen olan anlayışa ters düşerek, Roma devlet tarihine değil de Makedonya devlet tarihine yönelmiş bulunması ve Roma’yı eleştiren bir eğilim içinde olması dikkat çekicidir.⁴¹⁰

Roma ile çağdaş Doğu devletlerinin tarihi ve dolayısıyla Roma tarihi bakımından önemli bir kaynak olan eser, günümüze Iustinus’un yaptığı özet yoluyla ulaşabilmektedir. Trogus’un ayrıca botanik ve zooloji konularında kaleme almış olduğu eserler zamanımıza kadar gelememiştir.⁴¹¹

2.62. Prudentius Clemens Aurelius:

M.S. 348–405; Olasılıkla Tarracona’lı (İspanya) Hristiyan Latin ozanı. Antikçağ’ın en büyük Hristiyan Latin ozanı sayılan Prudentius’un, antik Pagan kültür mirasının korunması gerektiğini savunan Romalı hatip Q. Aurelius’un

⁴¹⁰ Bülent İPLİKÇİOĞLU, *Eskibatı Tarihi I Giriş, Kaynaklar, Bibliyografya*, Ankara 1997, s.422–435.

⁴¹¹ İPLİKÇİOĞLU, a.g.k., s.435.

Symmachus’a karşı yazdığı bir şiir, Hristiyanlık-Paganizm çatışmasını gözler önüne sermesi bakımından tarihsel açıdan önemlidir.⁴¹²

2.63. Sallustius Crispus Gaius:

M.Ö. 86–34; Amiternum’lu (Orta İtalya) tarihçi. Roma’da öğrenim gören ve devlet kariyeri yapan, ayrıca Caesar taraftarlarından olan Sallustius’tan günümüze iki tarihi monografya kalmıştır: Roma’nın Numidia (bugünkü Cezayir) Kralı Iugurtha ile savaşını (M.Ö. 111–105) anlatan “*Iugurtha Savaşı*” ile Catilina’nın M.Ö. 63 yılında düzenlediği komploya ilişkin “*Catilina Tertibi*”dir. Bu eserler, Kartaca Savaşları’nın bitiminde (M.Ö. 146) itibaren Roma’daki siyasal koşulların nasıl bozulduğunu Roma toplumuna anlatmak ve birisinin devleti yeniden düzenlemesi gerektiğini göstermek amacıyla yazılmışlardır.⁴¹³

Sallustius’un, Sulla’nın ölümünden Pompeius’un güçlemeye başladığı zamana kadar olan dönemi (M.Ö. 78–67) işlediği ana eseri “*Historia*”den ise, fragmanların dışında ancak bazı söylev ve mektuplar günümüze kadar gelebilmişlerdir. Yazılarıyla politik bir görevi yerine getirdiğine inanan Sallustius, yalnızca olayları bir araya getirmekle yetinmeyerek, onların nedenlerine inmeye çabalamış, yaşadığı çağı tüm boyutlarıyla anlatmaya ve Roma toplumuna sorumluluklarını göstermeye çalışmıştır. Sallustius, Roma halkının tarihsel akıbetini kavrayan ilk tarihçidir. Eserlerine ilişkin el yazmaları X. yüzyıla kadar geri gitmektedirler.⁴¹⁴

⁴¹² Bülent İPLİKÇİOĞLU, *Eskibatı Tarihi I Giriş, Kaynaklar, Bibliyografya*, Ankara 1997, s.422–436.

⁴¹³ İPLİKÇİOĞLU, a.g.k., s.437.

⁴¹⁴ İPLİKÇİOĞLU, a.g.k., s.437.

2.64. Salvianus:

M.S. 400–480; Olasılıkla Augusta Treverorum’lu rahip (Marsilya’da). Roma toplumundaki ahlak çöküntüsünü ele alarak Tanrı’nın yeryüzündeki egemenliğini savunmak amacıyla yazdığı 8 kitaplık ana eseri “*Tanrı’nın Yönetimi Üzerine*”, Gallia kültür ve sosyal tarihi bakımından önemli bilgiler içermektedir.⁴¹⁵ Ahlaki zaaflarından dolayı Romalıları sıkıştıran barbarlardan bahseder.⁴¹⁶ Bu barbarlar arasında Hunları da sayar. Bunun yanında Roma kumandanı Litorius’un, Gotlarla yaptığı muharebeye Hunlarında katıldığını yazmaktadır.⁴¹⁷

2.65. Sidonius Apollinaris Gaius Sollius Modestus:

M.S. 432- 480/90; Lyon’lu Hristiyan ozan ve yazar. 470’lerde Clermont-Ferrand piskoposu olan Sidonius, değişik imparatorlar için övgü şiirleri yazmış ve siyasi, edebi ve dini konularla ilgili mektuplar kaleme almıştır (9 kitap halinde toplam 147 adet). Mektuplarında Genç Plinius’u taklit eden yazarın, Hristiyan olmasına rağmen Roma kültür geleneğine bağlı kalması ve Pagan yazarlara başvurması ilgi çekicidir. Eserlerinin çok yönlü içeriği, Sidonius’u zamanının kültür tarihi için değerli ve önemli bir kaynak yapmıştır.⁴¹⁸

⁴¹⁵ Gyula, MORAVCSIK, **Türk Tarihinin Bizans Yazılı Kaynakları**, Çev. Hüseyin Namık Orkun, Sümer Matbaası, Ankara 1938, s.12.

⁴¹⁶ Bülent İPLİKÇİOĞLU, **Eskibatı Tarihi I Giriş, Kaynaklar, Bibliyografya**, Ankara 1997, s.422–439.

⁴¹⁷ Gyula NEMETH, **Attila ve Hunları**, s.292.

⁴¹⁸ İPLİKÇİOĞLU, a.g.k., s.439.

2.66. Strabon:

M.Ö. 64- M.S. 191; Amasea'lı (Pontus)⁴¹⁹ coğrafyacı ve tarihçi. Roma'da öğrenim gören ve Küçük Asya (Anadolu), Mısır, Hellas, Aithiopia (Habeşistan), Armenia, Suriye ve Sardinia'da uzun inceleme gezileri yaparak tüm Akdeniz dünyasını yakından tanıyan Strabon, Polybios'un eserini sürdürme amacıyla 47 kitaplık bir tarih eseri olan "*Tarihsel Notlar*"ı kaleme almış olmakla birlikte, bu eserden günümüze yalnızca bazı fragmanlar kalmıştır.⁴²⁰

Yazarı asıl ününü kazandıran eseri, bazı eksiklikleriyle zamanımıza kadar gelmeyi başaran, 17 kitaplık "*Geographika*"dır. Eratosthenes'in dünya haritası temelinde o zaman bilinen dünyanın genel bir tasviri olan ve coğrafi bilgilerin yanı sıra tarihi, mitolojik, tıbbi ve matematikle ilgili konulara değinen, ayrıca felsefi bir boyuta da bulunan eser, günümüz tarih ve tarihi coğrafya araştırmaları için çok büyük değer taşımaktadır. Bazı Avrupa ülkeleri (Germania, Britannia) ilk kez bu eserde tasvir edilmişlerdir. Eserin 12.- 14. kitapları Küçük Asya (Anadolu) ile ilgilidir. Strabon'un kullandığı kaynakların başında ise Poseidonios gelmektedir.⁴²¹

⁴¹⁹ Pontus (Euxinus) Karadeniz'in Yunanca-Latince adıdır. Bkz. CZEGLÉDY, **Bozkır Kavimlerinin Doğudan Batıya Göçleri**, s.113.

⁴²⁰ Bülent İPLİKÇİOĞLU, **Eskibatı Tarihi I Giriş, Kaynaklar, Bibliyografya**, Ankara 1997, s.422-439.

⁴²¹ Gyula, MORAVCSIK, **Türk Tarihinin Bizans Yazılı Kaynakları**, Çev. Hüseyin Namık Orkun, Sümer Matbaası, Ankara 1938, s.5.

2.67. Suetonius Tranguillus Gaius:

M.S. 75–150; Hippo Regius’lu (Kuzey Afrika) tarihsel biyografyacı. Roma’da avukatlık yapan Suetonius, bir süre İmparator Hadrianus’un sekreterliğinde de bulunmuş ve bu görevi sırasında Roma’daki resmi arşiv belgelerini görme olanağı kazanmıştır. Iulius Caesar’ın ve Domitianus’a kadar 11 Roma imparatorunun 8 kitap halinde biyografyalarını kaleme almakla ünlenmiştir. Günümüze hemen hemen tümüyle ulaşmış olan bu biyografyaları hazırlarken resmi belgeleri ve ilgili diğer edebi eserleri kullanan Suetonius’un biyografik, bir diğeri ise, “*Ünlü Kişiler Hakkında*”dır.⁴²²

Roma’daki monarşik yönetim yapısına uygun olarak, analist tarih yazımının büyük ölçüde yerine geçen tarihsel biyograf yanın kurucusu sayılan Suetonius, modern tarihçiler tarafından, belli bir şemaya göre mekanik bir biçimde düzenlenmiş biyografyalarında birtakım söylenti ve dedikoduları tarihsel eleştiriden geçirmeksizin toplamakla suçlanmaktadır. Bunun nedeni Suetonius’un geniş bir okuyucu kitlesine hitap etmek isteyişidir. Bununla birlikte Suetonius’un biyografyaları, daha iyi bir kaynak bulunmadığı için, tarih araştırmaları bakımından önemlidir.⁴²³

⁴²² Bülent İPLİKÇİOĞLU, *Eskibatı Tarihi I Giriş, Kaynaklar, Bibliyografya*, Ankara 1997, s.422–440.

⁴²³ İPLİKÇİOĞLU, a.g.k., s.440.

2.68. Sulpicius Severus:

M.S. III. yüzyılın sonu, IV. yüzyılın başı (Ölm. 420); Aquitania'lı (Güneybatı Gallia) Hristiyan yazar. İncil okuyucularına pratik tarihsel bilgiler vermek amacıyla, M.S. 400 yılına kadar gelen bir “*Dünya Kroniği*” kaleme almıştır. Tours'lu Aziz Martinus hakkında yazdığı biyografya, Hristiyan azizleri hakkında daha sonra yazılan biyografyalar üzerinde etkili olmuştur.⁴²⁴

2.69. Tacitus Publius Cornelius:

M.S. 55–117; Gallia Narbonensis ya da Gallia Cisalpina kökenli ünlü Romalı tarihçi. Roma'da mükemmel bir hitabet öğrenimi gören ve yüksek devlet memurluklarında bulunan Tacitus, 97 yılındaki Consul'lük görevinden sonra kendisini edebi faaliyetler vermiş.⁴²⁵

İlk eseri, kayınpederi Agricola için yazdığı “*Iulius Agricola'nın Yaşamı*” adlı biyografiyedir. Daha bu eserinde tarihçiliğinin tüm unsurlarını ortaya koyan Tacitu, aynı yıl Germania hakkındaki monografyasını da yayımlamıştır. 109 yılında yazarın, M.S. 69 yılından imparator Domitianus'un ölümüne (96) kadar olan süreyi kapsayan 14 kitaplık tarih eseri “*Historiae*” ortaya çıkmıştır. Bu eserden günümüze yalnızca 1.-4. kitaplarla, 5. kitabın başlangıç bölümü, yani İmparator Galba'nın 15 Ocak 69'daki öldürülmesinden 70 yılında Titus tarafından Kudüs'ün kuşatılmasının

⁴²⁴ Bülent İPLİKÇİOĞLU, *Eskibatı Tarihi I Giriş, Kaynaklar, Bibliyografya*, Ankara 1997, s.422–441.

⁴²⁵ İPLİKÇİOĞLU, a.g.k., s.441-442.

başlangıcına ve isyancı Iulius Civilis'in teslim oluşuna kadarki olayları ele alan kısımlar gelebilmiştir.⁴²⁶

Tacitus, Augustus'un M.S. 14 yılındaki ölümünden Nero'nun ölümüne (68) kadarki "*Roma Tarihi*"ni İmparator Traianus (98–117) ve Hadrianus (117–138) zamanında kaleme almıştır. Bu eser, elyazmalarında "*Tanrısıl Augustus'un Ölümünden İtibaren*" adını taşımakla birlikte, günümüzde daha çok "*Yıllıklar*" (Annales) adıyla anılmaktadır.⁴²⁷

Kaybolmuş olan Roma Cumhuriyet devri ideallerini hâlâ kalbinde taşıyan Tacitus, monarşinin gerekliliğini de anlayarak anılarını imparatorlar ve Roma üzerinde yoğunlaştırmış, eyaletleri yalnızca koyduğu bu çerçevede ele almıştır. İmparatorların çok etkileyici portrelerini çizen yazar, Tiberius örneğinde olduğu gibi bazen çok keskin çizgiler kullanılmıştır. Bununla birlikte genellikle kendi düşüncelerini fazla açığa vurmada, daha çok zamanının çelişkilerini göstermeyi tercih etmiştir.⁴²⁸

2.70. Theodoretos:

M.S. 466; Antiokheia'lı Hristiyan kilise yazarı ve tarihçisi; 423'ten itibaren Kyrrhos (Kuzey Suriye) piskoposu. Suriyeli keşişlerin biyografyalarının yanı sıra, Kaisareia'lı Eusebios'un eserinin devamı olarak, 428 yılına kadar gelen bir "*Kilise Tarihi*" yazmıştır. Eserden Cassiorus yaralanmıştır. Yunanca yazılan "*Kilise*

⁴²⁶ Bülent İPLİKÇİOĞLU, *Eskibatı Tarihi I Giriş, Kaynaklar, Bibliyografya*, Ankara 1997, s.422–442.

⁴²⁷ İPLİKÇİOĞLU, a.g.k., s.442.

⁴²⁸ İPLİKÇİOĞLU, a.g.k., s.442.

Tarihi”nde Eusebios’un eserini 428 yılına kadar devam eder, bununla birlikte bazı kayıtları zikredilen tarihide ilave eder.⁴²⁹

Theodoretos 4. ve 5. kitaplarında Got mültecilerinin Trakyadaki tahribatı ve İmparator Valens’in talihsiz bir şekilde sonuçlanan seferi hakkında da bilgiler vermektedir. Eserin iki yerinde Hunlar hakkında da bilgi vermektedir. Bunu da “İskit göçebeleri” tabirinden bahsedilen topluluğun Hunlar olduğu anlaşılmaktadır.⁴³⁰

2.71. Velleius Paterculus Gaius:

M.Ö. 19- MS. 31; Capua’lı tarihçi. Subaylık ve devlet memurluğu görevlerinde bulunan Velleius Paterculus, Troia’nın tahribinden M.S. 30 yılına kadar olan süreyi kapsayan 2 kitaplık bir “*Roma Tarihi*” manüeli kaleme almıştır. Kısa tutulmuş ve esas itibariyle İmparator Tiberius’a sadık bir subayın perspektifinden yazılmış, bu nedenle de daha sonra tarihçi Tacitus’un Tiberius hakkında sergilediği olumsuz tavra karşı bir düzeltme aracı olarak kullanılabilecek olan eser, kültür tarihi konularına da girmektedir. Çabuk yazılmış olması nedeniyle bazı yüzeysellikleri olan eser, daha sonra hemen hemen hiç dikkate alınmamıştır.⁴³¹

⁴²⁹ Bülent İPLİKÇİOĞLU, *Eskibatı Tarihi I Giriş, Kaynaklar, Bibliyografya*, Ankara 1997, s.422–444.

⁴³⁰ Gyula NEMETH, *Attila ve Hunları*, s.294.

⁴³¹ İPLİKÇİOĞLU, a.g.k., s.444-445.

2.72. Victor Vitensis:

M.S. V. yüzyılın II. yarısı; Vita (Kuzey Afrika) piskoposu. Vandal kralları Geiserich (M.S. 428–477) ve Hunerich 847–484) zamanında Kuzey Afrika'daki Katoliklerin takip edilmemesine ilişkin olarak kaleme aldığı “*Afrika Eyaletindeki Takibatın Tarihi*” adlı eseri, adı geçen krallar zamanında Hristiyan kilisesinin durumunu yansıtması bakımından önemlidir.⁴³²

2.73. Vitruvius (Pollio):

M.Ö. I. yüzyılın sonu; Romalı mimar ve mühendis. Caesar ve Augustus zamanında askeri mühendislik yapan ve Augustus'un kız kardeşi Octavia'nın gözdelerinden olan Vitruvius, Antikçağ'dan günümüze kalan, mimarlık üzerine kaleme alınmış önemli bir eserin “*Mimarlık Üzerine*”nin yazarıdır. 10 kitaplık bu eser, dinsel, kamusal ve özel mimarinin tüm biçimlerini ele almaktadır. Elyazmaları IX. ve X. yüzyıllara kadar geri gitmektedir.⁴³³

⁴³² Bülent İPLİKÇİOĞLU, *Eskibatı Tarihi I Giriş, Kaynaklar, Bibliyografya*, Ankara 1997, s.422–445.

⁴³³ İPLİKÇİOĞLU, a.g.k., s.445.

2.74. Zonaras Ioannes:

M.S. XI. yüzyılın sonu, XII. yüzyılın ortası; Bizans keşişi ve tarihçisi. Dostlarının telkini üzerine 1118 yılına kadar gelen bir “Dünya Kroniği” yazmıştır. Eser, geniş kapsamı ve kaynaklarını değerlendirmesi bakımından, Bizans tarihçilerinin benzer eserleri arasında ilk sırayı almaktadır.⁴³⁴

2.75. Zosimos:

M.S. V.-VI. yüzyıl; tarihçi. Doğu Roma İmparatoru II. Theodosius (408–450) zamanında yüksek devlet memurluğunda bulunan Zosimos, 500 yıllarında 6 kitaplık bir “*Roma Tarihi*” (*Yeni Tarih*) kaleme almıştır. İyi kaynakların kullanıldığı ve tarihsel yorumların yapıldığı eserde Augustus’tan Diocletianus’a kadar olan dönem kısa bir özet halinde, Diocletianus’tan 410 yılına kadar olan süre ise ayrıntılı bir biçimde ele alınmıştır. Kendisi Hristiyan inançlarına bağlı olmayan yazar, Roma devletinin çöküşünden Hristiyan imparatorları sorumlu tutmuş, devletin yıkılmasına eski Roma inançlarından uzaklaşmanın bir cezası olarak görmüştür. Eserin en eski el yazması X. yüzyıla aittir.⁴³⁵ 711–843 yılına kadarki olaylardaki eksiklikleri veya verilen bilgileri teid eden İslam tarihçileri de vardır. Bunların başında Taberi (839–923)’nin tarihi gelir. Ayrıca Arap coğrafyacılarından İbn Hurdadbih, Kudame b. Cafer ve İbn el-Fakih’in eserlerinde de o dönem Bizans’ı için bölümler vardır.⁴³⁶

⁴³⁴ Bülent İPLİKÇİOĞLU, *Eskibatı Tarihi I Giriş, Kaynaklar, Bibliyografya*, Ankara 1997, s.422–446.

⁴³⁵ İPLİKÇİOĞLU, a.g.k., s.446.

⁴³⁶ İPLİKÇİOĞLU, a.g.k., s.446.

III. BÖLÜM

3. RUS TARİHİ KAYNAKLARI

İlk Rus yıllıklarının Türk tarihi açısından önemine değinmeden önce Rus milletin ve devletin tarih sahnesine çıkışları hakkında kısaca bilgi vereceğiz. Antropolojik ve dil araştırmalarına göre Slavların Hint-Avrupa menşeli kavimlerle aynı ırktan ve “sarışın” bir kavim oldukları tespit edilmiştir. Slavların ilk vatanları Vistül nehrinden başlayarak Pripet havzası ve Orta Dinyeper sahasıdır. Fakat Slav kelimesinin ne anlama geldiği ve menşei bilinmemektedir.⁴³⁷

Eski Slav yurdunun doğu tarafını işgal eden boylar Doğu Slavları grubunu oluşturmaktadır. Bunların yaşadıkları bölge Pripet havzası, Berezina nehrinin aşağı kısmı ile Desna ve Teterev boylarının bulunduğu Volinya çevresidir.⁴³⁸

Doğu Slavları Pripet havzasından kuzey doğu ve doğuya doğru ilerleyerek Fin kavimleriyle karşı karşıya gelip, Fin topraklarını ele geçirmeye başlamışlardır. Bu durum karşısında Finler’in ya Slavlardan kaçtıkları veya yerlerinde kalarak Slavlarla karıştıkları söylenmektedir. Ancak Slavların Finlilerle karışmaları VI. yüzyıla kadar sürmektedir.⁴³⁹

⁴³⁷ Akdes Nimet KURAT, **Rusya Tarihi**, Ankara 1987, s.3.

⁴³⁸ KURAT, a.g.e., s.4.

⁴³⁹ Mualla UYDU YÜCEL, “İlk Rus Yıllıklarının Türk Tarihi Açısından Önemi”, **Tarih Boyunca Türk Tarihinin Kaynakları Semineri**, 6–7 Haziran, İstanbul 1997, s.125.

İlk vatanlarından çıkarak Dinyeper nehrinin yukarı tarafına doğru ilerleyen Doğu Slavları yavaş yavaş Rus Ovası'nı işgal ettiler. Normanların doğu kısmı yani İsveçlilerin ataları VII. yüzyıldan sonra Ladoga ve İlmen gölünün çevresindeki Doğu Slavlarını hâkimiyetleri altına almaya başlamışlardır. Bir süre sonra Ladoga gölünün güney kısmında Rus (Norman) şehirleri kurularak, buralardaki yerli Fin ve Slav halkından vergiler alınmaya başlanmıştır.⁴⁴⁰

Normanlar VII. yüzyılda Beloozera, Yukarı Volga ve Dinyeper nehri tarafına doğru ilerlemeye başlamışlardır. Bunlar Volga nehri yönünde aşağı doğru inerek Bulgar ve Hazar illerine ulaştıkları gibi Dinyeper üzerinden Karadenize inerek oradaki Slavlarla temaslar kurdular. Bunun yanında Bizansla da münasebetlerde bulundular.⁴⁴¹ Normanlar tüccardı ve şehirlerde biriken ticaret mallarının korunması için askeri kıtalara ihtiyaçları vardı. Buraya kurulan kıtaların İskandinavyalı Normanlar yani "Vareg'ler" tarafından inşa edildiği biliniyor. Vareg adı, ücretli asker kıtalarına yerli Slavların verdiği bir isimdir. Slavlar arasında önemli işler yapan kişiler bu Vareg kıtaları veya Druhina'ların başına Knyaz (Knez) ünvanıyla geçerdi. Bu Vareg-Rus knyazları gittikçe önem kazandılar ve kurulmakta olan siyasi teşkilatın reisi olmuşlardır.⁴⁴²

Rus adının (Slavcası Rus-Rusi) menşei ve içeriği hakkında ileri sürülen birçok görüş vardır. Rus adının en eski şekli Rusi olduğu için bunun Finedeki Ruotsi'den alındığı söylenmektedir. Finliler Mealler gölü çevresinde yaşayan İsveçlilere "Routsı" demişlerdir, bu İsveç dilinde "Roeder", Almanca da "Ruderer" yani "kayıkçılar, kürekçiler" sözü olduğu anlaşıyor. Finedeki "Ruotsi" Slavcaya önce "*Rusi*" sonra "*Rus*" olarak geçmiştir.⁴⁴³

⁴⁴⁰ Akdes Nimet KURAT, **Rusya Tarihi**, Ankara 1987, s.8.

⁴⁴¹ YÜCEL, "İlk Rus Yıllıklarının Türk Tarihi Açısından Önemi", **Tarih Boyunca Türk Tarihinin Kaynakları Semineri**, s.126.

⁴⁴² KURAT, a.g.e., s.16.

⁴⁴³ KURAT, a.g.e., s.15-16.

IX. yüzyıl ortalarında Doğu Avrupa iki siyasi nüfuz tarafından ikiye bölünmüştür: güneyde Hazarlar; kuzeyde Normanlar (Vareg-Rus) hâkimdi. Aynı yüzyılın ortalarında doğudan gelen Peçeneklerin baskısı altında kalan Hazar nüfusunun bu durumdan zarar görmesi, Doğu Avrupa'daki siyasi gelişmeler üzerinde önemli tesirler bırakmıştır. Aynı zamanda Orta Dinyeper'de yaşayan Slav boyları, Hazarların etkisinden çıkıp Vareg-Rus etkisi altına girmeye başlamışlardır. Bunun sonucunda Kiev ve çevresinde bir Rus devletinin kurulabilmesi için imkân doğmuş oldu.⁴⁴⁴

960 yıllarında Ladoga ev İlmen gölü çevresinde birkaç Vareg-Rus knezi önemli bölgelerde üstünlük kurarak Kiev'de de hâkimiyeti ele geçirmişlerdir. Bunların arasında en kuvvetlisi Rurik idi. Kısa bir süre sonra kuzeydeki bütün Slav ve Fin zümreleri onun hâkimiyetini tanımak zorunda kalmışlardır. Rurik böylece geniş bir bölgeyi idaresi altına almayı başardığı için ve yerli Slav ve Fin boyları üzerinde hâkimiyet kurduğundan dolayı Rus devletinin kurucusu olarak kabul edilmiştir.

Rurik'ten sonra akrabası Oleg Rus knezi olarak görev yapacaktır. Oleg 907'de Bizans üzerine sefer açmış ve Bizans ile ticaret anlaşması yapmıştır. Öleg'in ölümünden sonra yerine geçen karısı Olga, Rus tarihine Hristiyanlığı seçen ilk çariçe olarak geçmiştir (957). Fakar Rusların devlet olarak Hristiyanlığı kabul etmeleri, Knez Vladimir (980–1015) zamanında olmuştur. Böylece Hristiyan Rus Devleti kurularak tarih sahnesinde yerini almıştır.⁴⁴⁵

Aşağıda bahsedeceğimiz Rus yıllıkları sayesinde IX. yüzyılın ortalarından XVIII. yüzyıla kadar Rusya coğrafyasının tarihini istisnasız takip etmek mümkündür.

⁴⁴⁴ YÜCEL, "İlk Rus Yıllıklarının Türk Tarihi Açısından Önemi", **Tarih Boyunca Türk Tarihinin Kaynakları Semineri**, s.127.

⁴⁴⁵ YÜCEL, a.g.m., s.128.

Ayrıca bu yıllıklar sayesinde Bulgari Hazar, Peçenek, Türk (Uz), Kuman, Karakalpak ve Tatarlara ait pek çok önemli bilgileri öğreniyoruz.⁴⁴⁶

3.1. Povesti Vremennih Let: Geçmiş Yılların Hikâyesi (Nestor Kroniği):

Geçmiş Yılların Hikâyesi, Kiev’de çıkarılan Yıllık Dergilerin ortak adıdır. XII. Asrın başına kadar olan olaylar ile XIV-XV. yüzyıldaki Yıllık Dergileri’nin başlangıç kısımlarını içermektedir. *Geçmiş Yılların Hikâyesi*, nin 1) Nestor Nüshası; 2) Silvester Nüshası; 3) 1118 tarihli nüsha olmak üzere üç nüshası bulunmaktadır:

1) *Geçmiş Yılların Hikâyesi*, nin ilk nüshası her şeyden önce manastır yıllıklarına aittir. Bu nüsha Kievo-Peçer manastırında yazılmıştır ve özellikle knez Svyatopolk zamanındaki olayları ihtiva etmektedir. Bunun nedeni de Svyatopolk’un Peçer manastırına çok yakın bir kişi olmasıdır.⁴⁴⁷

Geçmiş Yılların Hikâyesi, nin ilk nüshasını toparlayan kişinin ismi yıllık metninde bulunan başlıktan anlaşılmaktadır. Bu isim Nestor’dur. Yılıktaki başlık: “*Nestor, Feodosiyev-Peçer Manastırı rahibi*” olarak yer almaktadır. Nestor bu nüshayı XI. yüzyılın 70’li yıllarında, Peçer manastırı rahibi Nikon’un rahipliğinin sonuna doğru (1074–1078) ve ondan sonra rahip olan Stefan zamanında yazmaya başlamıştır. Nestor burada Kievo-Peçer dergilerini ve yıllık makalelerini yazmaya başlamıştır. Nestor, 60 yaşında hastalık ve yaşlılık gibi sebeplerle 12 Ocak 1112 yılında öldüğü için eserini ancak 1111 yılına kadar ki olayları yazabilmiştir.⁴⁴⁸

⁴⁴⁶ Mualla UYDU YÜCEL, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, Ankara 2007, s. XIV.

⁴⁴⁷ YÜCEL, a.g.k., s. XIV.

⁴⁴⁸ YÜCEL, a.g.k., s. XIV.

2) *Geçmiş Yılların Hikâyesi, nin Silvester Nüshası*: Büyük Knez Vladimir Monomah (Monomch), Rahip Silvester'i Vıdubits Manastırındaki Kievo-Peçer Manastırına ait olan *Geçmiş Yılların Hikâyesi, nin* redaksiyonunu yeniden yapması için görevlendirmiş, o da, *Geçmiş Yılların Hikâyesi, nin* asıl nüshasını görerek, bu nüshayı kendi redaksiyonunda bizzat kullanmıştır. Rahip Silvester, Vladimir Monamach'a yakın bir kişiydi.

Bu nedenle önce Vsevoloj manastırına rahip daha sonra Pereyaslavl'deki Monomah malikânesine piskopos olmuştur. Silvester bu yakınlığı yazdığı eserinde de göstermiş ve Rahip Nestor tarafından yazılan *Geçmiş Yılların Hikâyesi, nin* asıl metninde bulunan ve Nestor tarafından seilmeyen hakkında verilen bilgileri düzelterek minnettar olduğu Monomah'a ait iyi olayları ve takdire değer hadiseleri kendi metnine eklemiştir.⁴⁴⁹

Geçmiş Yılların Hikâyesi, nin asıl nüshası olayları 1110 yılına getirirken Silvester'in nüshası 1116 yılına kadar gelmektedir. Bir de bu nüshayı onun yazdığına dair *Lavrentev Yıllığı*'nın 1116 yılına ait kaydında şöyle bir ifade yer almaktadır: “Bu kitabın yıllıkçısı Silvester'dir. Rahip Silvester'in notlarından anlaşıldığına göre, *Geçmiş Yılların Hikâyesi* XII. yüzyılın ikinci yarısında yazılmış ve olaylar 1111 yılına kadar getirilmiştir.”⁴⁵⁰

Rahip Silvester bu asıl nüshayı 1116'da Vıdubist Manastırı için kopya etmiş, koya ettiği nüshaya da bazı ekler ve düzeltmelerde bulunmuştur. Daha sonra Rahip Nestor'un yazdığı nüshayı kendi ilaveleri ile bitirdiği söylenmektedir. Rahip Silvester'in bu redaksiyonunun kaynakları arasında bir de Pop Papazı Vasili'nin

⁴⁴⁹ Mualla UYDU YÜCEL, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, Ankara 2007, s. XV.

⁴⁵⁰ YÜCEL, a.g.k., s. XV.

yazdığı *Galiç Yıllığı* da vardır. Tekrar Rahip Silvester'in bu redaksiyonu *Troits, Radzivilov* ve *Moskovo Akademi Yıllıkları* 'nın metinlerine aynen yerleştirilmiştir.⁴⁵¹

3) *Geçmiş Yılların Hikâyesi* 'nin 1118 Yılı Nüshası: Bu nüshayı kimin yazdığı bilinmemektedir. Yazan kişinin redaksiyonunda verdiği 1111 yılına kadar ki haberleri Rahip Silvester nüshası ile aynıdır. Fakat bu tarihten itibaren Silvester nüshasında bulunamayan bazı olaylar bu nüshada yer almaktadır. Örneğin Silvester nüshasında dini düşüncenin başlamasına sebep olan Kievo-Peçer Manastırının üzerinde yanan bir sütunun görünmesi hadisesi bulunmamaktadır. Bu nüshayı yazan kişinin de Büyük Knez Vladimir Monomah'a yakın bir insan olduğu bilinmektedir. Bu nüsha Vladimir Monomah'ın knezliğinin 5. yılında (1117–1118) yazılmıştır.⁴⁵²

Yine yıllığın sonunda Vladimir'e ait "*Pouçeniye*" (Öğütleri)yi de onun oğullarına ithafen yazdığı bilinmektedir. Bu nüshanın kaynakları arasında Patar Psikoposu Mefodiya ve Hronograf'lar da bulunmaktadır.

1118 Yılı Nüshasının yıllık dergileri bize kadar ulaşamamış, fakat XV. yüzyıldaki *I. Sofya* ve *IV. Novgorod Yıllıkları* 'nın metinlerinde tashih edilmiş izleri kalmıştır. Bir de bu nüsha *İpatyev Yıllığı* ve *Hlebnik Nüshaları* 'nın da metinlerini oluşturmaktadır.⁴⁵³

Geçmiş Yılların Hikâyesi, nin başka bir nüshası daha vardır. Bu nüsha bir yıllık değil, *Psikopos Simon* 'a ait olan *Poslaniye Polikarpa* adındaki eserdir. Bu eser 1232 yılında yazılmıştır. XI-XII. yüzyılda Kiev'de geçen olayları içermektedir. Rus

⁴⁵¹ Mualla UYDU YÜCEL, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, Ankara 2007, s. XV.

⁴⁵² KURAT, *Peçenek Tarihi*, Devlet Basımevi, İstanbul 1937, s.11.

⁴⁵³ YÜCEL, a.g.k., s. XVI.

dini kültürünün en önemli eseridir. Olaylar 1078’de başlamakta ve 1110’da bitmektedir.⁴⁵⁴

Geçmiş Yılların Hikâyesi, nin Nestor nüshasının kaynakları arasında en önemli sırayı *Kievo-Peçer Dergileri*, *Yıllık Makaleleri* ve *Naçalnyı Svod* (Başlangıç Dergisi) almaktadır. Bu dergiyi derleyen kişinin adı bilinmemektedir. Diğer kaynakları ise Amartol Kroniği ve onun devamı olan *Georgi Mnih Yıllığı*, *Hronograflar*, *Bizans Yıllıkları*, *Nikiforov Yıllığı*, *Patar Psikoposu Mefodiya Yıllığı*, bazı *Slav kaynakları* ve belgeleridir.

Bu nüshaların kısaca açıklaması:

1) *Geçmiş Yılların Hikâyesi*, nin ilk (asıl) nüshası, Kievo-Peçer Manastırında Rahip Nestor tarafından 1112 yılında knez Svyatopolk için yazılmıştır. İçerisinde Svyatopolk’a ait bilgilere çok fazla yer verilmemiştir. Svyatopolk’un ölümünden sonra bu nüsha tekrar düzenlenmiştir. Bu ilk nüshanın Duhovnik⁴⁵⁵ Vasilka Rostislaviç’in bulunduğu Peremişl veya Terebovl şehirlerindeki manastırlarda redaksiyonu yapılmış ve nüsha 1113–1116 yılları arasında kopya edilerek kısaltılmıştır. Bu nüshanın içerisine 1097–1099 yıllarında Peremişl ve Terebovl’de meydana gelen olaylarda eklenmiştir.⁴⁵⁶

2) 1116 yılında Mihail Vıdubits Manastırı rahibi Silvester tarafından derlenen nüsha. Svyatopolk’un kontrolünde yapılan birinci nüshadan ayrı Silvester tarafından yapılan ikinci nüsha Viladimir Monomah’ın şahsiyet ve faaliyetlerini içermektedir.

⁴⁵⁴ Mualla UYDU YÜCEL, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, Ankara 2007, s. XVI.

⁴⁵⁵ Günah çıkaran papaz ve ya günah çıkarıcı.

⁴⁵⁶ YÜCEL, a.g.k., s. XVI.

1097–1110 yılları arasındaki olaylar için Silvester, Pop Papazı Vasili'nin Yıllığından yararlanmıştır.

3) Duhovnik Mstislav Vladimiroviç'e Vıdübıts Manastırında daha önce şüpheye yazılan yıllıklar ile Kievo-Peçer Manastırındaki yeni yıllık dergilerinin bir araya toplanıp derlenmesi vazifesi verilmiş, o da kısa bir süre sonra Novgorod'dan Kiev'e taşınmıştır. Ancak bu taşınma sırasında *Geçmiş Yılların Hikâyesi*, nin üçüncü redaksiyonunu kaybetmiştir. Bundan sonra rahipler 1118 yılında bir araya gelip, Silvester redaksiyonundan da yararlanarak, 1118 yılına ait bu redaksiyonu yapmışlardır. Özellikle de Knez Vladimir Monamah'a ait haberleri vererek yıllıkın hadiselerini 1117 yılına kadar tamamlamışlardır. Yıllığın sonunda ise “*Öğütler*” adını verdikleri Vladimir Monomah'ın çocuklarına söylediği tavsiyeleri de eklemişlerdir.⁴⁵⁷

İpatyev Yıllığı ve Hlebnik Yıllıkları'nda Kievo-Peçer'de tanzim edilen nüshanın yani *Nestor Nüshası*'nın, *Lavrentev Yıllığı*'nda *Silvester Nüshası*'nın metinleri yer almaktadır. Ancak *Lavrentev Yıllığı*'ndaki bu Silvester nüshasının metinlerine Kievo-Peçer nüshasının metinlerinden düzeltmeler yapılarak bazı aktarmalar eklenmiştir. *Radzivilov ve Moskova-Akademi Yıllıkları* ise bu her iki nüshayı (Nestor ve Silvester) da içermektedirler. *Geçmiş Yılların Hikâyesi*, nin üçüncü nüshasını, ikinci nüsha ile birleştirerek kullanılan ve metinde veren I. *Novgorod Yıllığı Sinodal Nüshası*'dır.⁴⁵⁸

Haçalny Svod yani *Başlangıç Dergisi* hakkında pek çok görüşler ileri atılmış ancak kesin bir bilgiye ulaşılamamıştır. Bu konu ile uğraşan bilim adamları, “*Nestor Kroniği*”nin daha önce çeşitli yazılı ve sözlü vesika ile belgelerden oluşturulan

⁴⁵⁷ Mualla UYDU YÜCEL, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, Ankara 2007, s. XVII.

⁴⁵⁸ YÜCEL, a.g.k., s. XVII.

komplikasyon olduğu görüşündedirler. Onun için bu dergiyi “*Nestor Kroniği*”i olarak da adlandırmışlardır.⁴⁵⁹

Haçalný Svod yani *Başlangıç Dergisi*, V. Kluçeskiy’e göre üç kısımdan oluşmaktadır:

1) Knez Oleg’in saltanatını 882 yılına kadar içine alan kısım; 1054’den önce yazılmıştır ve bu kısım asıl “*Geçmiş Yılların Hikâyesi*” adını taşımaktadır;

2) XII. yüzyılın başlarında düzenlenen ve Rusların Hristiyanlığı kabul ettikleri 986–988 yıllarına ait olayları içeren kısım;

3) 1140 tarihine kadar olan XI. ve XII. Asır olaylarını anlatan *Kievo-Peçer Yıllığı*’dır. Bu üç dergi daha sonra birleştirilerek “*Başlangıç Dergisini*” oluşturmuştur.⁴⁶⁰

Nestor’a ait olan kısım 1044 tarihinden başlamaktadır. “*Başlangıç Dergisini*” oluşturan bu iç derginin verdikleri bilgiler arasında birçok yıla ait olaylar boş kalmıştır. Bu yıllar daha sonra ya doldurulmuş veya olduğu gibi boş bırakılmıştır.⁴⁶¹

Geçmiş Yılların Hikâyesi’nin başlangıç konuları şunlardır: Tufan’dan sonra Nuh’un oğulları arasında yeryüzünü paylaşması, Babil Kulesi yapılırken insanların

⁴⁵⁹ Mualla UYDU YÜCEL, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, Ankara 2007, s. XVII.

⁴⁶⁰ YÜCEL, a.g.k., s. XVIII.

⁴⁶¹ *Geçmiş Yılların Hikâyesi*’ndeki Türkçe kökenli kelimeler hakkında Bkz. Çiçek EFENDİYEVA, Eski Rusça “*Geçmiş Yılların Hikâyesi*” Adlı Eserdeki Eski Türkçe Kökenli Kelimeler Üzerine Bir İnceleme, *Bilig*, Sayı 16, Kış 2001, s. 83–97.

Tanrı tarafından dağıtılmaları; Slavlar'ın Tuna boyuna yerleşmeleri ve oradan dağılarak diğer ülkelere girmeleri; Kiev Şehri'nin kurulması vs.; metin 1110 yılı olaylarını anlatarak sonlanmaktadır.⁴⁶²

3.2. İpatyevskaya Letopis': İpatyev Yıllığı:

Bu yıllık XIV. veya XV. yüzyılda Kostroma şehrindeki *İpatyev* manastırında yazılmasından dolayı bu isimle anılmaktadır. Bu nüshayı Pskov'da bularak ilim dünyasına kazandıran N.M. Karamzin olmuştur.

İpatyev Nüshası ilk defa Rus Yıllıkları Külliyyatının II. cildinde 1843 yılında, XIV. yüzyıldaki *Hlebnik Nüshası* variantları (Leningrad Merkez Kütüphanesi, No: 40'da Kolomen tüccarlarından Hlebnik'e ait nüsha) ve *Yermolayev Nüshası* (Leningrad Merkez Kütüphanesi) notlarına göre yayımlanmıştır.

Elyazmaları olayları başlangıçtan 1111 yılına kadar getirdiği için bu yayının neşri zayıf yapılmıştır. *İpatyev Yıllığı*'nın Rus Yıllıkları Külliyyatındaki ikinci baskısı 1871 yılında yapılmıştır. Bu baskıda XVI. yüzyıldaki *Hlebnik* ve XVI. yüzyıl sonundaki *Pogodin Nüshaları* (Leningrad Merkez Kütüphanesi, Pogodin koleksiyonu, No: 1401)'nin variantları kullanılmıştır.⁴⁶³

İpatyev Yıllığı 1908 yılında Şahmatov'un redaksiyonunda yeniden yayımlanmıştır. 1923 yılında yapılan baskıda ise 1871 ve 1908 yıllarındaki baskılar

⁴⁶² Mualla UYDU YÜCEL, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, Ankara 2007, s. XVIII.

⁴⁶³ YÜCEL, a.g.k., s. XVIII, XIX.

tekrar edilmiştir. *Geçmiş Yılların Hikâyesi*’nin *İpatyev Nüshası*’nın tıpkıbasımı da 1871 yılında neşredilmiştir.

İpatyev Yıllığı’nın temelde iki nüshası vardır: *İpatyev Yıllığı* ve *Hlebnik*. Bu her iki nüsha da XIII. yüzyıl veya XIV. yüzyılın sonlarındaki Güney-Rus Yıllık Dergilerine kadar gitmektedir.⁴⁶⁴

İpatyev Yıllığı üç önemli bölüme ayrılmaktadır:

1) İlk bölümde *Geçmiş Yılların Hikâyesi* ile ilgili olaylar 1117 yılına kadar getirilmektedir;

2) İkinci bölüm 1118–1199 yılları arasındaki olayları içermektedir. Bu bölüm 1200 yılında Vıdubits Manastırı’nda yazılmıştır. Burada knez Rurik Rostislaviç’in 1199’da manastırın taş duvarlarını inşa ettirmesinin tasviri yapılmıştır. Bir de 1199 yılında Rahip Moise’nin Rurik Rostislaviç’i övgüyle anan konuşması da tamamıyla yer almaktadır. 1200 Yılı Dergisi *Rurik Rostislaviç’in Aile Yıllığı* (1173, 1174, 1180, 1185, 1187, 1197, 1198 ve 1199 yılı olayları)’ndan; İgor Svyatoslaviç’in Çernigov Yıllığı’ndan oluşmaktadır.⁴⁶⁵

1200 Yılı Dergisi yine Kievo-Peçer Manastırında yazılan *Kiev Knezlik Yıllığı*’nı da kullanmıştır. Ayrıca *İpatyev Yıllığı*’nın bu ikinci bölümüne *Galiç-Volin Yıllığı*’ndan bazı yıllar (1141, 1144, 1145, 1164, 1187, 1188, 1189, 1190 ve 1197 yılı olayları) da aktarılmıştır. Bu derginin verdiği haberlerin 1200 yılının haberlerinden mi yoksa daha sonra yapılan ilavelerle XIII. yüzyılın sonunda derlenen *Güney-Rus Yıllığı*’ndan mı alındığı konusu belirsizdir.⁴⁶⁶

⁴⁶⁴ Mualla UYDU YÜCEL, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, Ankara 2007, s. XIX.

⁴⁶⁵ YÜCEL, a.g.k., s. XIX.

⁴⁶⁶ YÜCEL, a.g.k., s. XIX.

3) Üçüncü bölüm ise 1201–1292 yılına kadar olan olayları anlatmaktadır. Temelini XII. yüzyıldaki *Galiç-Volın Yıllığı*, bazı *Rostov-Suzdal Yıllık Dergileri* oluşturmaktadır. Hlebnik Nüshası'ndaki yıllar 1201 yılına kadar eksiktir, *İpatyev Yıllığı*'nı yazan kişi bunları sıraya koyarken hatalar yapmıştır. Örneğin, olayların geçtiği yıllarda bazen 4 yıla kadar varan yanlışlıklar vardır.⁴⁶⁷

İpatyev Yıllığı'nın elyazması toplam 612 sayfadır. Üç bölümden oluşmaktadır:

- 1) *Geçmiş Yılların Hikâyesi*, 1111 yılına kadar (1-192. sayfalar);
- 2) *Kiev Yıllığı ve Güney-Batı Rus Yıllık Dergileri* 1111'den 1201'e kadar (195-487.sayfalar);
- 3) *Galiç-Volın Yıllığı*, 1201'den 1292'ye kadar (487-612. sayfalar).⁴⁶⁸

İpatyev Yıllığı'nı yazan kişinin kullandığı malzemeler arasında: Bizans yazarları tarafından eski Bulgarcaya tercüme edilen eserleri, Peygamber öğütlerini, kilise rahiplerinin sözlerini, vaazlarını, mahalli masalları, görgü şahitlerinin notlarına rastlanmaktadır.⁴⁶⁹

İpatyev Yıllığı'nın Hlebnik Nüshası: Hlebnik nüshası Devlet Merkez Kütüphanesi'nde No: 40'da yer almaktadır. 788 sayfadır. XVI. yüzyılın ikinci yarısında kuşe kâğıda açık ve net bir şekilde kaleme alınmıştır. Merkez

⁴⁶⁷ Mualla UYDU YÜCEL, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, Ankara 2007, s. XIX.

⁴⁶⁸ YÜCEL, a.g.k., s. XIX.

⁴⁶⁹ YÜCEL, a.g.k., s. XIX.

Kütüphanesi'ne getirilmeden önce Kolemen'li tüccar *Hlebnik*'e ait olduğundan kendisi bu isimle adlandırılmıştır.⁴⁷⁰

Bazı yıllara sonradan *İpatyev Yıllığı*'ndan ekler yapılmıştır. Son sayfalar Beyaz Rus yazmalarına göre düzenlenmiştir. *Hlebnik* nüshası, *İpatyev Yıllığı* nüshasından imla olarak farklıdır. Bu nüsha XVI. yüzyılda Güneybatı Rusya'da veya Galic'teki Güney-Rus orijinalinden *İpatyev Yıllığı* için yazılmıştır ve içerisinde pek çok başka nüshayı da barındırmaktadır.⁴⁷¹

Hlebnik nüshasındaki *Geçmiş Yılların Hikâyesi*'nin metni ile *İpatyev Yıllığı* nüshasındaki *Geçmiş Yılların Hikâyesi*'nin metni arasında benzerlikler çok fazla değildir. Yani *İpatyev Yıllığı*'nın orijinal metninin verdiği bilgilerin büyük bir kısmı *Hlebnik* metninin bilgileriyle farklıdır. *Hlebnik* nüshasının bilgileri daha çok *Lavrentev Yıllığı* nüshasına yakındır. *Hlebnik* diğer kaynaklara bakılarak sonradan düzeltilmiştir ve bu düzeltme yapılırken de kronolojiye uyulmamıştır.⁴⁷²

İpatyev Yıllığı'nın Pogodin Nüshası: Devlet Merkez Kütüphanesi'nde Pogodin Koloksiyonu No: 1401'de bulunmaktadır. XV. yüzyılda kuşe kâğıda tamamı 656 sayfa olarak basılmıştır. Elyazmasının ilk sayfası kaybolmuştur. Hadiseler 6604 (896)'dan başlamaktadır. Elyazmasının metni şaşırtıcı, karışık ve yanıltıcı bir tarzdadır.⁴⁷³

⁴⁷⁰ Mualla UYDU YÜCEL, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, Ankara 2007, s. XX.

⁴⁷¹ YÜCEL, a.g.k., s. XX.

⁴⁷² YÜCEL, a.g.k., s. XX.

⁴⁷³ YÜCEL, a.g.k., s. XX.

İpatyev Yıllığı'nın konularını iki büyük bölüme ayırabiliriz:

1) Birinci bölüm *Geçmiş Yılların Hikâyesi* ile başlar 1198 yılına kadar gelmektedir. Daha sonra metinde Büyük Knez Rurik Rostislaviç zamanında Vıdübits Manastırı'nın taş duvarlarının temelinin atılması hakkındaki hikâyeler yer almaktadır. Birinci bölüm temelde *Galiç-Volin Yıllığı*'na daha yakındır.⁴⁷⁴

2) İkinci bölüm de ise Büyük Knez Rurik Rostislaviç ve Büyük Knez Roman Mstislaviç'in ölümlerinden sonra Güneybatı Rusya'da cereyan eden olaylar anlatılmaktadır.

Galiç-Volin Yıllığı'nın İpatyev Yıllığı'nda kullanılan kısmı olayları başlangıçtan XIII. yüzyılın 90'lı yıllarına kadar getirmektedir. Fakat her iki yıllığın yazarı da yıllıklarında kronolojiyi kullanmamışlardır.⁴⁷⁵

İpatyev Yıllığı'nın yardımcı kaynakları:

1) *Geçmiş Yılların Hikâyesi'nin Rahip Silvester Nüshası*;

2) *Kiev Yıllığı* ki bu *Geçmiş Yılların Hikâyesi'nin* ikinci nüshasını yazan rahip Silvester'in yaşadığı Vıdübits Manastırı'nda XIII. yüzyılda kaleme alınmıştır. Bu yıllığın haberleri 1198 yılından itibaren devam etmektedir,⁴⁷⁶

⁴⁷⁴ Mualla UYDU YÜCEL, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, Ankara 2007, s. XXI.

⁴⁷⁵ YÜCEL, a.g.k., s. XXI.

⁴⁷⁶ YÜCEL, a.g.k., s. XXI.

3) *Galiç-Volin Yıllığı*;

4) Bir nevi yıllık sayılan ve Çernigov knezleri olan Olegoviçlerin başlarından geçen olayları anlatan *Çernigov Yıllığı*;

5) *Voskresen Yıllığı*; 1177'den 1196 yılına kadar *Voskresen* ile *İpatyev Yıllığı* aynı ortak bilgileri yani Güney Rus ve Suzdal Rusyası'nın olaylarını içermektedirler.

6) *1185 Tarihli Vladimir Dergisi*, *İpatyev Yıllığı* XII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Vladimir-Suzdal Rusyası'na verdiği haberleri bu yıllıktan aktarmıştır;⁴⁷⁷

7) *Rostov Dergisi*;

8) *Lavrentev Yıllığı*;

9) *I. Novgorod Komisyon Yıllığı Notları*;

10) *Hlebnik Nüshası*;

11) *Pogodin Nüshası*'dir.⁴⁷⁸

3.3. Lavrentiyevskaya Letopis': Lavrentev Yıllığı:

Rahip Lavrentev'in adıyla anılan ve Rus yıllıklarının en eskisi ve en önemlisi olan bu yıllık; 1377 yılında Büyük Suzdal ve Nijegorad Knezi Dmitri

⁴⁷⁷ Mualla UYDU YÜCEL, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, Ankara 2007, s. XXII.

⁴⁷⁸ YÜCEL, a.g.k., s. XXII.

Konstantinoviç'in emriyle Rahip Lavrentev tarafından kaleme alınmıştır. İhtiyar yıllıkçı kendi yıllığının olaylarını 1305 yılına kadar getirerek sonlandırmıştır. Fakat onun bu yıllığında bazı yıllar, örneğin 899'dan 922'ye kadar, 1263'den 1283'e kadar, 1288'den 1294 yılına kadar olan olaylar yoktur. Bu nedenle Lavrentev yaptığı kopyanın içerisine bütün bu yılları sonradan eklemiştir.⁴⁷⁹

Lavrentev Yıllığı'nı, eski Rus yıllıklarını toplamakla A.İ. Musin-Puşkin 1792 yılında Petrovsk komiseri Krekşin'in varisinden satın aldığı pek çok eski eserin arasında bulmuştur. Günümüzde *Lavrentev Yıllığı* Sankt-Peterburg'daki Merkez Kütüphanede bulunmaktadır.

Lavrentev Yıllığı'nın elyazması parşömen kâğıdına 176 sayfa olarak yazılmıştır. Metin içerisinde verilen başlıklarda, yılların hesaplanmasında ve harflerin yazılmasında büyük hatalar yapılmıştır.⁴⁸⁰

Lavrentev Yıllığı'nın ilk baskısı 1804 yılında Moskova Üniversitesi bünyesinde, Eski Rus Tarihi profesörleri tarafından yayımlanmaya başlanmış, fakat yayım gittikçe uzamış ve daha sonra yayıma 1810 yılına kadar ara verilmek zorunda kalınmıştır.⁴⁸¹

Bu yayımda kullanılan başlangıçtan 907 yılına kadar olan sayfalar korunmuş ve *Lavrentev Yıllığı'na* kaynak olarak *Radzivilov Yıllığı'nın* varyantları ile 1812 Moskova yangınında yanan *Troits Yıllığı'nın* nüshaları kullanılmıştır.

⁴⁷⁹ Mualla UYDU YÜCEL, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, Ankara 2007, s. XXII.

⁴⁸⁰ YÜCEL, a.g.k., s. XXIII.

⁴⁸¹ YÜCEL, a.g.k., s. XXIII.

1810 yılında yeni bir plan yapılarak *Lavrentev Yıllığı*'nın basılmasına karar verilmiştir, fakat basılmak üzere toplanan pek çok elyazması 1812 yangınında yanmıştır. 1824 yılında ise bu basımın diğer sayfaları (1020 yılına kadar) Ortak ve Eski Rus Tarihi adlı kitapta yayımlanmıştır.⁴⁸²

1846 yılında ise *Lavrentev Yıllığı* metnlerinin redaksiyonu Berendnik tarafından tamamlanarak *Rus Yıllıkları Külliyyatının Külliyyatının* I. cildinde neşredilmiştir. Bu neşirde *Geçmiş Yılların Hikâyesi*'nin metninin varyantlarını muhafaza eden *Troits* (*Lavrentev Yıllığı*'nın ilk baskısında kullanılan), *İpatyev*, *Radzivilov* ve *Hlebnik* Nüshalarından faydalanılmıştır.

Rus Yıllıkları Külliyyatının Külliyyatının I. cildinin ikinci baskısı 1872 yılında *İpatyev* ve *Hlebnik* Nüshalarının variantlarıyla beraber aynı zamanda çıkarılmıştır. Üçüncü baskısı 1897'de yapılırken *Geçmiş Yılların Hikâyesi*'ni kapsayan bölümü ile dördüncü baskısı ise 1910 yılında yapılmıştır.⁴⁸³

Lavrentev Yıllığı başlangıçtan 1305 yılına kadar olan olayları anlatmaktadır. Özellikle 1111-1205 yılları arasındaki olaylar Güney Rus ve özellikle Suzdal Rusyası'ndaki hadiseleri Rostov bölgesinde geçen olaylar anlatılmaktadır. Bu durum bize *Lavrentev Yıllığı*'nda daha başka kaynakların ve yıllık dergilerinin de kullanıldığını göstermektedir. Fakat *Lavrentev*'de, *Pereyaslavlı Yıllığı*'na benzeyen bir yıllık daha kullanılmıştır ve bu bazı özellikleri bakımından farklıdır. Bu yıllığın temelinde eski *Pereyaslavlı*'de *Vladimir Yıllığı* diye adlandırılan yıllıktan alıntılar vardır.⁴⁸⁴

⁴⁸² Mualla UYDU YÜCEL, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, Ankara 2007, s. XXIII.

⁴⁸³ YÜCEL, a.g.k., s. XXIII.

⁴⁸⁴ YÜCEL, a.g.k., s. XXIV.

1185 Tarihli Vladimir Yıllığı veya *Dergisi*, *Lavrentev Yıllığı*'nın ikinci kaynağıdır. *Lavrentev*'in metni XII. yüzyılın 70'li yıllarına kadar hemen hemen *İpatyev Yıllığı*'nın metnine yakındır. Bundan sonraki yani XII. yüzyılın 90'lı yıllarından itibaren ise Suzdal'a ait bilgiler vermektedir. *Lavrentev* ve *İpatyev Yıllığı*'nı derleyenler ortak Suzdal kaynaklarını kullanmışlardır. *Lavrentev Yıllığı* kendinde üç kaynağı birleştirmiştir.

a) Birincisi *1185 Tarihli Vladimir Yıllığı* ki *Rostov Yıllığı*'nın metnine ilave edilmiştir ve 1185 yılına kadar olan olaylar anlatılmıştır. Bu yıllıkta *Geçmiş Yılların Hikâyesi*'nin, *Silvester Nüshası* tamamen kullanılmış ve 1111 yılına kadar ki olaylar buradan alınmıştır. Yine bu dergide Suzdal'a ait Yıllıklar (yani Kuzey Rusyası) ile Güney-Rus Yıllıkları da kullanılmıştır;⁴⁸⁵

b) İkincisi *Pereyaslavl Yıllığı* ki 1216'daki eksik nüsha iel 1206 yılına kadar ki olayları içermektedir.

c) Üçüncüsü XIV. yüzyılın başındaki *Polihron Nüshası*'dır. *Polihron* XII. yüzyılın ikinci yarısı ve XIV. yüzyılın başındaki hemen hemen bütün olayları anlatmaktadır. *Polihron* XIV. yüzyılın ilk yirmi yılında yazılmıştır ve Suzdal'a ait olan haberlerini de *Lavrentev Yıllığı* ondan almıştır.⁴⁸⁶

Kısacası *Lavrentev Yıllığı*'nın verdiği bilgileri içerik bakımından dört bölüme ayırabiliriz.⁴⁸⁷

⁴⁸⁵ Mualla UYDU YÜCEL, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, Ankara 2007, s. XXIV.

⁴⁸⁶ YÜCEL, a.g.k., s. XXV.

⁴⁸⁷ YÜCEL, a.g.k., s. XXV.

1) *Geçmiş Yılların Hikâyesi*, başlangıçtan dini düşüncenin oluşmaya başlamasına kadar yani 11 Şubat 1111 yılına kadar Rahip Silvester'in notlarını içeren kısım;

2) *Suzdal Yıllığı* 1111'den 1205'e kadar olan kısım;

3) *Suzdal Yıllığı*'ndaki Rostov haberlerinin üstünlüğüyle 1206'dan 1239'a kadar devam eden kısım;

4) *Suzdal Yıllığı*'nın bundan sonra Ortak-Rus Yıllıkları ile birleşerek 1240'dan 1305 yılına kadar olan hadiseleri verdiği kısım.

Bu yıllıklardan bir diğeri de *Tver Yıllığı*'dır ve 1284'den 1302 yılına kadar ki olaylar buradan alınmıştır. İlk iki bölümdeki bilgiler *Radzivilov* ve *Moskova-Akademi Yıllıkları*'nın metinleriyle de uygunluk göstermektedir.⁴⁸⁸

3.4. Radzivilovskaya Letopis': Radzivilov Yıllığı-Kenigsberg Yıllığı:

Radzivilov veya *Kenigsberg Yıllığı* diye isimlendirilen bu yıllık XVII. yüzyılda hüküm süren Knez Radzivil'e aittir. 1671 yılında Knez Yanuşa Radzivil'in yıllığı Kenigsberg Kütüphanesi'ne vermiştir. 1716 yılında Çar I. Petro Razumov Şehri'ndeki Akademinin Müdürü Kenigsberg'e onun bir kopyasını çıkarmasını emretmiştir (Bu kopya günümüzde İlimler Akademisi Kütüphanesi'nde bulunmaktadır). 1758 yılındaki Rus savaşı (yediyıl savaşı)⁴⁸⁹ndan sonra

⁴⁸⁸ Mualla UYDU YÜCEL, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, Ankara 2007, s. XXV.

⁴⁸⁹ Avrupa'nın belli başlı devletleri arasında, 1756–1763 yılları arasında yaşanan savaşıdır. 21 Haziran 1758 tarihinde İngiliz ordusu Fransız ordusunu bozguna uğratmış, ardında II. Friedrich, Doğu Prusya'da Rus ordularını geri çekilmek zorunda bırakmıştır ki burada bu çekilme kastedilmiştir.

Kenigsberg'den *Radzivilov Yıllığı*'nin nüshaları istenmiş ve o da onları İlimler Akademisi Kütüphanesi'ne getirmiştir.

Radzivilov Yıllığı'nin Rusya İlimler Akademisi No: 32.5.30'da bulunan nüshasının elyazması XV. yüzyılın ikinci yarısında yazılmıştır. Elyazması 251 sayfadır ve orijinalinin Smolensk bölgesinde yazıldığı söylenmektedir. Hemen hemen her sayfa bir veya iki minyatür ile süslenmiştir. Bu yıllıkta 617 minyatür vardır ve bunlardan 4 tanesi sonradan yapıştırılmıştır. *Radzivilov Yıllığı* Rus yıllıkları arasında tek minyatürlü yıllıktır.⁴⁹⁰

Radzivilov Yıllığı'nin ilk baskısı 1767 yılında “*Tarihi Rus Kütüphanesi'ndeki Eski Yıllıklar*” adı altında sadece 1 bölüm olarak çıkarılmıştır. *Radzivilov Yıllığı*'nin orijinal nüshası Sank-Peterburg'dadır. 1902 yılında *Radzivilov Yıllığı*'nin notları *Eski Yazılı Eserlere Meraklılar Cemiyeti* tarafından fotoğraf tekniği yoluyla basılmıştır.⁴⁹¹

Radzivilov Yıllığı içerdiği konulara göre 4 bölüme ayrılmaktadır:

- 1) *Geçmiş Yılların Hikâyesi*'nin *Silvester Nüshası*'nin 1111 yılına kadar olan bölümü;
- 2) 1111'den 1206'ya kadar ki *Suzdal Yıllığı* bölümü;
- 3) 1205'den 1238'e kadar *I. Sofya Yıllığı*'nin eski nüshasını veren bölümü;

⁴⁹⁰ Mualla UYDU YÜCEL, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, Ankara 2007, s. XXVI.

⁴⁹¹ YÜCEL, a.g.k., s. XXVI.

4) 1238'den 1419'a kadar olan olayları anlatan *Rostov Yıllık Dergileri*'ni içeren bölümü.⁴⁹²

Radzivilov Yıllığı kopya edildiği zaman çok eskimiş olduğundan son sayfalar kaybolmuş ve 1203–1206 arasındaki olaylar *Moskova-Akademi Nüshası*'ndan alınan ilavelerle tamamlanmıştır. Fakat cilt yapılırken sayfalar karıştırılmış ve 1205–1206 yılları olayları 1203-1204'den önce verilmiştir.

Radzivilov Yıllığı metninin yardımcı kaynakları arasında *XV. yüzyıl Moskova-Akademi Nüshası*, *Pereyaslavl-Suzdal Yıllık Nüshaları*, *Lavrentev Yıllığı Nüshası*, *1185 Tarihli Vladimir Dergisi*, *I. Novgorod Yıllığı* ve *İpatyev Yıllığı Nüshaları* vardır. *Radzivilov Yıllığı* içerik bakımından ikiye ayrılmaktadır:

1) Başlangıçtan 1111 yılına kadar olan kısım ki rahip Silvester'in nüshasıyla bitmektedir;

2) 1111'den 1206 yılına kadar olan bölüm.

Her iki bölümde *Moskova-Akademi Yıllığı*'nin ilk iki bölümüyle benzerlikler göstermektedir. Ayrıca *Pereyaslavl-Suzdal Yıllıkları* ve *1185 Tarihli Vladimir Dergisi* metinleri ile de yakınlıklar göstermektedir.⁴⁹³

⁴⁹² Mualla UYDU YÜCEL, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, Ankara 2007, s. XXVII.

⁴⁹³ YÜCEL, a.g.k., s. XXVII.

3.5. Troitskaya Letopis': Troits Yıllığı:

Bu yıllık Karamzin tarafından Troits'deki Manastır Kütüphanesi'nde bulunmuştur. Bu sebeple de bu yıllık daha sonra bulunduğu yerin yani Troits Manastır Kütüphanesi'nin ismiyle anılmaya başlanmıştır.⁴⁹⁴

1812 Yılındaki Moskova yangınında ortak Moskova tarihine ve eski Rusya dönemine ait diğer değerli dergilerle birlikte yanan *Troits Yıllığı*'nin yeni redaksiyonu *Priselkov* tarafından uzun yıllar süren dikkatli ve titiz araştırmalar sonucunda yeniden yapılarak ortaya konmuştur.

Bu yıllık parşömen kâğıdına XV. yüzyılda Moskova'da yazılmıştır ve 1409'da Timur'un kumandanlarından Edige'nin Moskova'ya yaptığı akını tasvir eden olaylarla sona ermektedir.

Karamzin'den önce *Troits Yıllığı*'ni ilk defa XVII. yüzyılda tarih uzmanı V. F. Miller bulmuş ve yıllığa yine o ilk defa bu ismi vererek kopya etmiştir. Fakat Miller'in kopya ettiği bu nüsha 1812 yılındaki yangında yanmıştır.

Günümüzde bu yıllığın metinleri *Priselkov* tarafından tekrar bir araya getirilmiştir. *Priselkov* tarafından ihya edilen *Troits Yıllığı* İlimler Akademisi Arşivinde bulunmaktadır. *Troits Yıllığı* nüshasının temelinde *Geçmiş Yılların Hikâyesi* vardır.⁴⁹⁵

⁴⁹⁴ Mualla UYDU YÜCEL, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, Ankara 2007, s. XXVII.

⁴⁹⁵ YÜCEL, a.g.k., s. XXVIII.

Troits Yıllığı'nın kaynakları arasında 1409'da Moskova Piskoposu nezdinde oluşturulan *Ortak Rus Dergileri* de vardır. *Troits Yıllığı*'nın en önemli özelliği Rusların kendi kendilerini bulma ve bilme düşüncesini diğer Ortak-Rus yıllık dergileriyle birleştirerek vermesidir. Faydalanılan bu Ortak-Rus yani yerli yıllık dergileri şunlardır: *Tver*, *Nijny* (aşağı) *Novgorod*, *Büyük Novgorod*, *Rostov*, *Ryazan*, *Smolensk* ile daha sonraki *Moskova Yıllık* dergileridir.⁴⁹⁶

Troits Yıllığı'na başlangıç hadiseleri ile 906–1176 yılına kadar olan hadiseler *Lavrentev Yıllığı*'ndan aktarılmış; 1177–1390 yılı olayları *Simennov*, 1391–1408 yılı hadiseleri ise *Rogoj* (1361–1364 yılı hadiseleri), *Simenov*, *Nikonov*, *1480 Yılı Moskova Dergisi*, *Voskresen* ve *Tver Yıllıkları*'nda alınmıştır. *Troits Yıllığı*, *Tver Dergisi* notları göre *Tver*'de 1413 yılı civarında tamamlanmıştır.⁴⁹⁷

3.6. Voskresenskaya Letopis: Voskresen Yıllığı:

Bu yıllığın asıl nüshası 1658 yılında Novoierusalim (Yeni Kudüs) Manastırında ölen rahip *Nikonov* tarafından yazılmıştır. Yıllığın ismi metinde yer alan bir notta içerdiği haberlerden dolayı *Voskresen* olarak adlandırıldığı belirtilmiştir. (Bu nüsha Rusya İlimler Akademisi Kütüphanesi'nde bulunmaktadır).

⁴⁹⁶ Mualla UYDU YÜCEL, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, Ankara 2007, s. XXVIII.

⁴⁹⁷ YÜCEL, a.g.k., s. XXVIII.

Voskresen Yıllığı ilk defa 1793–1794 yılında “*Voskresen Notlarına Göre Rus Yıllıkları*” adı altında yayımlanmıştır. Bu yıllık Rus Yıllıkları Külliyyatının 1856’daki VII. cildinde ve 1859’daki VIII. cildinde yayımlanmıştır.⁴⁹⁸

Voskresen Yıllığı’nın bilinen 5 nüshası vardır. Bunlar:

1) *Akademi XII Elyazması*, bu nüsha Devlet İlimler Akademisi Kütüphanesi’nde bulunmaktadır. XVI. yüzyılda yazılmıştır. 512 sayfadır ve metindeki bazı sayfalarda eski ve ortaçağ Slavyan kilisesi dilinin gramer kuralları hakkında bilgiler verilmiştir. Olaylar 1347 yılına kadar gelmektedir.⁴⁹⁹

2) *Akademi XIII nüshası* (ki *Alatır Nüshaları* diye de adlandırılmaktadır) Devlet İlimler Akademisi Kütüphanesi’nde bulunmaktadır. XVI. veya XVII. yüzyılın başında yazılmıştır. 335 sayfadır. Olaylar 1347 yılına kadar gelmektedir.

3) XVI. yüzyılın sonunda yazılan *Sinodal Nüshası*, *Voskresen Yıllığı*’nın ikinci yarısını içermektedir. (Bu nüsha günümüzde Devlet Tarih Müzesinde Bulunmaktadır). 347 sayfadır. Elyazması İsveç Kralı Megnus’un 1347 yılında Orteşka Şehri’ni alması haberiyle başlamakta ve 1521 yılında Rusya’ya hücum eden Kırım Hanı Saip-Giray (Sahipgeray)’ın seferiyle sona ermektedir.⁵⁰⁰

4) *Karamzin II Nüshası*, 1056 sayfadır ve XVII. yüzyılda yazılmıştır. Olaylar 1560 yılına kadar gelmektedir.

⁴⁹⁸ Mualla UYDU YÜCEL, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, Ankara 2007, s. XXIX.

⁴⁹⁹ YÜCEL, a.g.k., s. XXIX.

⁵⁰⁰ YÜCEL, a.g.k., s. XXIX.

5) *Elyazması*, XVIII. yüzyılda yazılmıştır ve Moskova Dışişleri Bakanlığı Kütüphanesi'nin Arşivinde bulunmaktadır. 885 sayfadır ve bu nüsha daha sonraları *Rostov Yıllığı* adı altında çıkarılmıştır. Bizim için önemli olan kısmı Hz. Âdem'den 1192 yılına kadar olan kısımdır.

Voskresen Yıllığı'nın asıl metninin en önemli kaynağı Büyük Moskova Knezliği'nin *1479 Yılı Dergisi*'dir. Bu derginin metni de *I. Sofya Yıllığı* ve *I. Sofya Yıllığının Çar Nüshası*'nda ilaveler ve düzeltmeler yapılarak oluşturulmuştur. *Voskresen Yıllığı*'nın Karamzin tarafından düzenlenen ve Karamzin Nüshası olarak da adlandırılan nüshası 1542'den 1552'ye kadar olan olayları *Lvov Yıllığı*'ndan almıştır.⁵⁰¹

Voskresen Yıllığı başlangıçta verdiği haberleri ise *Geçmiş Yılların Hikâyesi*'nin *Nestor Nüshası* ile *Kiev* ve *Suzdal Yıllıkları*'ndan almıştır.

Voskresen Yıllığı'nın XII. yüzyıla ait haberlerinden bazıları *İpatyev Yıllığı*'nin haberleriyle benzerlikler göstermektedir.⁵⁰²

Voskresen Yıllığı'nın bir diğer özelliği de XV. ve XVI. yüzyıldaki *Kiev Yıllıkları*'nda pek bulunmayan Moskova Devleti'nin kuruluşuna ait haberler vermesidir.⁵⁰³

⁵⁰¹ Mualla UYDU YÜCEL, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, Ankara 2007, s. XXX.

⁵⁰² YÜCEL, a.g.k., s. XXX.

⁵⁰³ YÜCEL, a.g.k., s. XXXI.

3.7. Nikonovskaya Letopis': Nikonov Yıllığı:

Nikonov Yıllığı ismini Rahip Nikon'a ait olan nüshadan almıştır. *Nikonov Yıllığı* XVI. yüzyılın ikinci yarısında düzenlenmiş ve 1559 yılına kadar olan olayları aralıksız olarak vermiştir.⁵⁰⁴

Yıllığın kaynakları şunlardır:

- 1) *Geçmiş Yılların Hikâyesi*'nin Nestor Nüshası;
- 2) *Suzdal, Kiev, Volın ve Novgorod Yıllık Dergileri*;
- 3) *Vremennikler ve Dergiler*;
- 4) *Hronograf*'lar;
- 5) *Bizans, Bulgar ve Sırp kaynakları*;
- 6) *Stepennaya Kniga*;
- 7) *Elçiler'in Notları ve Diğer Yazmalar*;
- 8) *Lavrentev Yıllığı*;
- 9) *Voskresen Yıllığı*'dir.⁵⁰⁵

Nikonov Yıllığı'nda kullanılan el yazmaları şunlardır:

a) *Akademi XIV. Nüshası*: Bu elyazması Devlet İlimler Akademisi Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. XV. yüzyılın ikinci yarısında yazılmıştır ve toplam 870 sayfadır. İçerisinde katedrallerin yapılaşlarının kronolojik tablosu, XVI. yüzyılın yarısına kadar ki Büyük Rus ve Udel knezlerinin nesepleri; *Sofya Vremennik*'i Nestor'un kozmografyasından başlayarak kronolojik olarak devam eden *Sofya*

⁵⁰⁴ Mualla UYDU YÜCEL, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, Ankara 2007, s. XXXI.

⁵⁰⁵ YÜCEL, a.g.k., s. XXXI.

Yıllığı'nın (860) yılına kadarki olayları anlatılmaktadır. Elyazması da (1556) yılı haberleriyle sona ermektedir. Bu elyazması ilim âlemine *Patriarş Nüshası* adı ile tanıtılmıştır.⁵⁰⁶

b) *Obolen Elyazması*: XVII. yüzyılda yazılmıştır ve 1223 sayfadır. Rus knezlerinin neseplerini; piskopos haberlerini ve özellikle de piskopos *Nikofor*'un *Yıllığı*'nı ihtiva etmektedir.

c) *Akademi XV. Elyazması*: Devlet İlimler Akademisi'nde bulunmaktadır. XVII. yüzyılda yazılmıştır ve 1558 yılına kadar olan olayları içermektedir. Bu elyazması, İlimler Akademisi tarafından "*Nikonov Nüshasına Göre Rus Yıllığı*" adı altında Sank-Peterburg'da 1767–1792 yılları arasında VIII. ciltte yayımlanmıştır.⁵⁰⁷

d) *Arheografi II. Elyazması*: Moskova Dışişleri Bakanlığı Arşivi'nde bulunmaktadır. XVIII. yüzyılda yazılmıştır ve 951 sayfadır.

e) *Publiç Elyazması*: Devlet Merkez Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. XVIII. yüzyılda yazılmıştır ve 1442 sayfadır. İçerik bakımından Akademi XV Elyazmasına benzemektedir.

f) *Troitskaya Elyazması*: Troits Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. XVIII. yüzyılda yazılmıştır ve 1409 sayfadır.⁵⁰⁸

⁵⁰⁶ Mualla UYDU YÜCEL, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, Ankara 2007, s. XXXI.

⁵⁰⁷ YÜCEL, a.g.k., s. XXXI.

⁵⁰⁸ YÜCEL, a.g.k., s. XXXI.

g) *Tolstov VII (Galiç) Elyazması*: Devlet Merkez Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. XVIII. yüzyılda yazılmıştır ve 1305 sayfadır. Hemen hemen her sayfası çeşitli renklerle boyanmış tablolarla süslenmiştir. Elyazmalarının ilk sayfası kaybolmuştur. 1114 yılı haberleriyle başlayıp 1472 yılı haberleriyle sona ermektedir. Elyazması 1772 yılında Sank-Peterburg'da Knez Şerbanov döneminde onun emriyle basılmıştır.⁵⁰⁹

h) *Laptev Elyazması*: Devlet Merkez Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. XVIII. yüzyılda yazılmıştır ve 1005 sayfadır. Bu elyazmasının da hemen her sayfası çeşitli renklerdeki tablolarla süslenmiştir.⁵¹⁰

Nikonov Yıllığı'nın metni Rus Yıllıkları Külliyyatının IX-XIII. ciltlerinde yayınlanmıştır. *Nikonov Yıllığı*'nın, *Nikonov Resimli Dergi* diye adlandırılan Resimli Dergisinde oldukça fazla resim bulunmaktadır ve sayıları 1000 kadardır. Resimli Dergi'de verilen yıllar 1114'den 1567 yılına kadar olan Rus tarihindeki olayları içermektedir. Bu dergide ilk kısımdan 1114 yılına kadar olan yıllar muhafaza edilmemiştir. Resimli Dergi'nin metni, *Nikonov Yıllığı*'nın variantlarıyla Rus Yıllıkları Külliyyatının IX-XI. ciltlerinde verilmiştir. IX. Cilt olayları 1176; X. Cilt 1362 ve XI. Cilt 1474 yılına kadar getirmektedir.⁵¹¹

⁵⁰⁹ Mualla UYDU YÜCEL, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, Ankara 2007, s. XXXII.

⁵¹⁰ YÜCEL, a.g.k., s. XXXII.

⁵¹¹ YÜCEL, a.g.k., s. XXXII, XXXIII.

3.8. Novgorodskoye Pervoye Letopis' Sindalny Spisok: I. Novgorod Yıllığı Sinodal Nüshası:

I. Novgorod Yıllığı karmaşık bir terkibe sahiptir. *I. Novgorod Yıllığı*'nın içeriği sosyal sınıflar, Novgorod feodalitesinin kendilerine karşı uzlaşmaz bir politika izleyen sosyal sınıflarla olan mücadeleleri ve Novgorod topraklarının eski tarihine ait konulardır.

I. Novgorod Yıllığı Sinodal Nüshası Moskova Sinodal Kütüphanesine aittir ve şimdi Devlet Tarih Müzesinin Elyazmaları Bölümünde bulunmaktadır. Bu yıllık Rus Yıllıklarının nüshalarını geçmişten günümüze kadar getirmekte ve muhafaza edilen diğer Rus yıllıklarının en eskisi olarak kabul edilmektedir.⁵¹²

Sinodal Nüshası'nın elyazması parşömen kâğıdına değişik yazı çeşitleriyle yazılmıştır. Tamamı 337 sayfadır fakat son sayfası yoktur. Bütün elyazması 37 defterdir ve ilk 16 defter kaybolmuştur (yani 128 sayfa) XIV. veya XV. yüzyılda Kuzey-Rusya (Novgorod) dil özelliğiyle kaleme alınmıştır.⁵¹³

Sinodal Nüshası'nın hangi döneme ait olduğu ve yazıldığı şartlar hakkında çeşitli görüşler vardır. Bunlardan en ağır basanı ise *Sinodal Nüshası*'nın, XIII. veya XIV. yüzyılda eski orijinalinden kopya edildiği görüşüdür. Buna delil olarak *Sinodal Nüshası*'nın kaynakları arasında bulunan XIV. yüzyıldaki *Polihron Dergisi* gösterilmektedir.⁵¹⁴

⁵¹² Mualla UYDU YÜCEL, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, Ankara 2007, s. XXXIV.

⁵¹³ YÜCEL, a.g.k., s. XXXIV.

⁵¹⁴ YÜCEL, a.g.k., s. XXXIV.

Sinodal Nüshası'nın ilk baskısı 1781 yılında “1017 Yılında Başlayıp 1352 Yılında Biten Novgorod Yıllığı” adı altında yapılmıştır. İkinci baskıda yine bu başlık altında 1819 yılında yapılmıştır. Ancak bu her iki baskı yeterli olmadığı için üçüncü baskı 1841 yılında Rus Yıllıkları Külliyyatının III. cildinde, büyük ölçüde *Sinodal, Akademi* ve *Tolstov Nüshası* metinleri kullanılarak çıkarılmıştır. 1875 yılında *Sinodal Nüshası*'nın bütün elyazmaları neşredilmiştir. Ancak 1888 yılında bu yıllık “*Sinodal Nüshasına Göre Novgorod Yıllığı*” altında büyük yanlışlıklar ve dizgi hatalarıyla beraber tekrar yayımlanmıştır.⁵¹⁵

Sinodal Nüshası'nın parşömen kâğıdıma yazılmış elyazmasını paleografik yönden inceleyip derleyen Sobolev olmuştur. Sobolev hadiseleri XIV. yüzyıla yani 1330 yılına kadar getirmiştir. Bu yıldan itibaren hadiseler için yazılan notlar değişik yazı çeşitleriyle devam etmektedir (1337, 1345, 1352 yılı hadiseleri sonradan yazılmıştır). Elyazmasının metni 1016 yılından başlamaktadır.⁵¹⁶

Sinodal Nüshası, Novgorod'da XI. yüzyılın başında yazılmaya başlanmıştır. İçerisinde *Geçmiş Yılların Hikâyesi* 'nin üçüncü redaksiyonu vardır.⁵¹⁷

3.9. Novgorodskoye Pervoye Letopis' Komissionny Spisok: I. Novgorod Yıllığı Komisyon Nüshası:

I. Novgorod Yıllığı Komisyon Nüshası diye isimlendirilen bu nüsha XV. yüzyıldaki *Devlet Arheografi Komisyonu Notları*'dır ve günümüzde Rusya İlimler Akademisi Tarih Enstitüsünde bulunmaktadır. Elyazması 320 sayfadır. *Komisyon*

⁵¹⁵ Mualla UYDU YÜCEL, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, Ankara 2007, s. XXXV.

⁵¹⁶ YÜCEL, a.g.k., s. XXXV.

⁵¹⁷ YÜCEL, a.g.k., s. XXXV.

Nüşası, “*Sinodal Nüşasına Göre Novgorod Yıllığı*”adı altında 1883 yılında yayımlanmıştır.

Komisyon Nüşası notları hadiseleri 1016 yılına kadar kendine özgü orijinal haberlerle diğer yıllıklara benzemeden bağımsız bir şekilde getirmektedir. 1016’dan 1074 yılına kadar olan olayları ise *Sinodal Nüşası*’yla birlikte, 1075’den 1332 yılına kadar olan olayları da *Sinodal Nüşası*’nın variantlarıyla birleştirerek vermektedir. 1333’den 1446 yılına kadar olan hadiseleri ise yine kendine özgü bağımsız haberler vererek anlatmaktadır.⁵¹⁸

Komisyon Nüşası’nın elyazması iki yazı çeşidiyle yazılmıştır ve ilk sayfası kaybolmuştur. Bu sayfa ona yakın diğer nüshalara bakılarak yeniden yazılmıştır. Ayrıca metinde bu yakın diğer nüshalar da işlenmiştir. Bu yakın nüshalar ise *Tolstoy*, *Akademi* ve *Troits Nüşaları*’dır. . *Komisyon Nüşası* temelde *Sinodal Nüşası*’na çok benzemektedir.⁵¹⁹

Komisyon Nüşası’nın kaynakları şunlardır: *Geçmiş Yılların Hikâyesi* (11188 yılına kadar), *1448 yılı Dergisi* yani *IV. Novgorod Yıllığı*, *1423 Yılı Polihron Dergisi*. Bu kaynaklarda *Komisyon Nüşası*’nın büyük bir ihtimalle 1448 yılından sonra yazıldığını ortaya koymaktadır.⁵²⁰

⁵¹⁸ Mualla UYDU YÜCEL, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, Ankara 2007, s. XXXVI.

⁵¹⁹ YÜCEL, a.g.k., s. XXXVI.

⁵²⁰ YÜCEL, a.g.k., s. XXXVI.

3.10. Novgorodskoye Pervoye Letopis' Akademiçeski Spisok: I. Novgorod Yıllığı Akademi Nüshası:

I. Novgorod Yıllığı Akademi Nüshası XV. yüzyılın ortasında yazılmıştır. Sankt-Peterburg'daki İlimler Akademisi Kütüphanesinde bulunmaktadır. 241 sayfadır. Nüshanın yazısı özensiz ve değişkendir. Kullanılan mürekkep yer yer farklılıklar göstermektedir. İlk 38 sayfa sonradan yazılmıştır. Bu nüshanın elyazması orijinal yazma ile karşılaştırılarak oluşturulmuştur. XIX. yüzyılda karton cilt yapılmıştır. Elyazması sadece *I. Novgorod Yıllığı*'nın metin kısmını ihtiva etmektedir. Metin bir hikâyenin ortasından başlamaktadır. Akademi nüshasının 1786 yılında ayrı baskısı yapılmıştır.⁵²¹

Akademi Nüshası'nın kaynakları *Komisyon ve Protograf Nüshaları, Troits Yıllığı ve 1448 Yılı Dergisi*'dir. *Akademi Nüshası*'na başlangıç hadiseleri *Geçmiş Yılların Hikâyesi*'nde, 1439 yılına kadar olan olayları ise *Komisyon Nüshası*'ndan alınmıştır.⁵²²

Akademi Nüshası başlangıçtan 1441 yılına kadar hadiseleri ve özellikle XII.-XIV. yüzyıllar arasında Novgorod'da geçen olaylardan bahsetmektedir.⁵²³

⁵²¹ Mualla UYDU YÜCEL, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, Ankara 2007, s. XXXVI, XXXVII.

⁵²² YÜCEL, a.g.k., s. XXXVII.

⁵²³ YÜCEL, a.g.k., s. XXXVII.

3.11. Rus Yıllıklarının Türk Tarihi Açısından Önemi:

Yukarıda hemen hemen hepsini vermeye çalıştığım Rus yıllıkları arasında Türk tarihi hakkında bilgi veren yıllıklar şunlardır: *Lavrentev, İpatyev, Troits, Gustin, Novgorad ve IV. Novgorad, Pskov, Simenov, Vaskresen, Nikonov, Tver, Lvov ve Yermolin*'dir. Bu yıllıklar içerisinde de Türkler'e ait kayıtların içerik bakımından en geniş ve zengini *Nikonov* yıllığıdır. Bu yıllıkların baş kısımları kronolojik değildir. Biz bu yıllıklardan:

- 1) 858'de Bulgarların Rus çarıyla bir barış antlaşması yaptıklarını;
- 2) Peçeneklerin 915 yılında ilk defa Rus topraklarına geldiklerini; Knez İgor'la bir antlaşma yaptıklarını, yine Avarların çekilmesinden sonra Peçeneklerin, Peçeneklerden sonra ise Macarların Kiev yakınlarından geçtiklerini öğreniyoruz;⁵²⁴
- 3) Doğu Slav kabilelerinden Polyan, Radimiç, Severyan ve Vyatiç'lerin IX. yüzyılda Hazarlar'a bağlı olduklarını ve vergi ödediklerini görüyoruz. Yıllığın 859 yılındaki kaydında vergi miktarı şu şekilde verilmektedir.⁵²⁵ Hazarlar, Polyanlar ve Vyatiçlerden her evden birer beyaz sincap kürkünü vergi olarak tahsil ediyorlardı.⁵²⁶
- 4) 902'de Çar Leon'un Bulgarlara karşı Ugr (Macar)ları kiraladığını ve Bulgar topraklarını kendi topraklarına kattığını öğrenmekteyiz.

⁵²⁴ TAŞAĞIL, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları (M.Ö. III.-M.S. X. Asır)*, s.48–49.

⁵²⁵ A. ZAJACZKOWSKI, "Hazar Kültürü ve Varisleri" *Belleten*, Çev. Çağatay Bedii, C.XXVII, no 107, Temmuz 1963, s.477–483.

⁵²⁶ YÜCEL, "İlk Rus Yıllıklarının Türk Tarihi Açısından Önemi", *Tarih Boyunca Türk Tarihinin Kaynakları Semineri*, s.139.

5) 944’de İgor’un Greklere karşı Peçenekleri kiraladıklarını görüyoruz.⁵²⁷

6) 970 yılında Bizans’ın Svyatoslav’a elçiler gönderdiğini ve aralarında sağlam bir barış ve sevgi üzerine bir antlaşma kurmak isteğini, hediyeler gönderdiğini Svyatoslav’ın da Peçeneklerle savaşıyoruz diye düşünerek bu antlaşmayı kabul ettiğini öğreniyoruz. Bu antlaşmadan 2 yıl sonra (972) ise Svyatoslav’ın Peçeneklerle Beloberej (Ak kale) şehrinin yanındaki ırmakta karşı karşıya geldiklerini ve Peçeneklerin Rusları yenerek, Peçenek kağanı Kurya’nın Svyatoslav’ı öldürttüğünü ve onun kafatası kemiğinden bir kâse yaptırarak, bu kâsedan içki içip, yemin ettiklerine dair bir kayda da rastlanmaktadır.⁵²⁸

7) 985 yılında Bulgarlar ile Tork (Uz)lar arasında bir savaş olduğunu ve Bulgarların Uzları yenerek Ruslarla antlaşma yaptıklarını, 1 yıl sonra yani 986’da Bulgarların Knez Vladimire gelip Müslümanlığı anlatıp, onları İslama davet ettiklerini ve bunun üzerine Vladimirin boyarlarını ve şehrin yaşlılarını çağırarak onlara “bana ilk önce Bulgarlar, sonra Almanlar, Yahudiler ve Grekler gelerek bizi kendi dinlerine davet ettiler. Ne yapalım?” diye sorduğunu ve onların şöyle cevap verdiklerini yazmaktadırlar: “Hiç kimse kendini kötülemez sadece över, en iyisi sorup öğrenmek, askerlerimiz arasından 10 tanesini seçerek onlara gönderelim ve onların dinlerini ve Tanrıya nasıl ibadet ettiklerini öğrenelim”.⁵²⁹ Onlar ilk önce Bulgarlara gittiler ve geri döndüklerinde şöyle dediler: “Önce Bulgarlara gidip mabed yani camilerinde nasıl dua ediyorlar diye baktık, onlar selam vererek sanki kudurmuşlar gibi sağa sola yöneliyorlar, onlarda eğlence yoktur sadece keder içerisindedirler”. 922 yılında önce İslamiyeti kabul eden Bulgarlar, 986’da Rusları İslamiyete davet etmişlerdir.⁵³⁰

⁵²⁷ YÜCEL, “İlk Rus Yıllıklarının Türk Tarihi Açısından Önemi”, **Tarih Boyunca Türk Tarihinin Kaynakları Semineri**, s.140.

⁵²⁸ YÜCEL, a.g.m., s.140.

⁵²⁹ YÜCEL, a.g.m., s.140.

⁵³⁰ Bulgarların İslamiyeti kabulü hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz. İBN FADLAN, **İbn Fadlan Seyahatnamesi**, Haz. Ramazan Şeşen, İstanbul 1975.

Yıllıkçılar ya saraylarda veya manastır ve kiliselerde buldukları geçmiş yıllara ait hikâyeleri defterlerine kaydetmişler; bunlara sonradan halk arasında söylenen rivayetleri de eklemişlerdir. Bunlar:

1) 968 yılında Peçenekler Rus topraklarına gelerek Pereyaslav'ı kuşattılar. Şehirde açlık ve susuzluğun baş göstermesi üzerine, halk toplanarak birinin şehirden çıkıp getirmesine karar verdi ve bu kişiyi seçerek gönderdiler. Ertesi gün Peçenek mevzilerinden geçerken birkaç Peçenek atlısı ona yaklaşarak “oradan atlı birisinin geçip geçmediğini” sordular o da Peçenekçe bildiği için “hayır” dedi. Ancak o nehirden karşıya geçmek için elbiselerini çıkarttığında Peçenekler tarafından fark edildi, fakat arkasından ateş etmelerine rağmen bir şey olmadı ve gerekli yardımı getirerek şehri kurtardı. Burada önemli olan o devirde Ruslar arasında Peçenekçe bilenlerin olmuş olmasıdır.⁵³¹

2) 993 yılında Knez Vladimir ile Peçenekler arasında meydana gelen savaş sırasında Peçenek hükümdarı Rus Knezine bir teklifte bulundu. Bu teklife göre her iki hükümdar askerleri arasından en iyisini seçecekler ve kendi adlarına döğüşüreceklerdi. Eğer Peçenek askeri yenerse 3 yıl boyunca Peçeneklerle Ruslar arasında savaş olmayacak her iki taraf ayrılıp kendi topraklarına gideceklerdi, yok eğer Rus askeri yenerse 3 yıl boyunca Peçeneklerle Ruslar savaşacaklardı. Yıllıklardaki bilgilere göre Ruslar olağanüstü kuvvetli bir kahraman seçtiler ve sonuçta Peçenekleri mağlup ettiler.⁵³²

3) 997 yılında Peçenekler Belogorad şehrini kuşattılar ve halkın şehirden çıkmasına izin vermedikleri için şehirde kıtlık ve açlık baş gösterdi. Bunun üzerine şehir sakinleri Veçe (halk meclisi)yi toplayarak kendi aralarında karara varıp şöyle dediler:

⁵³¹ YÜCEL, “İlk Rus Yıllıklarının Türk Tarihi Açısından Önemi”, **Tarih Boyunca Türk Tarihinin Kaynakları Semineri**, s.140.

⁵³² YÜCEL, a.g.m., s.141.

“ yakında açlıktan öleceğiz Knez Vladimir bize yardım edemez, teslim olmassak açlıktan öleceğiz, olursak da bazılarımız ölecek ama bazılarımız kurtulacaktır, en iyisi teslim olmaktır”. Bu kararı duyan halkın yaşlılarından biri buna karşı çıktı ve kendisine şehri kurtarması için üç gün vermelerini istedi. Veçe bunu kabul etti.⁵³³

Bundan sonra halktan buğday, kepek, arpa ve bal toplayarak bir çeşit yemek ve içki yaptı, sonra üç kuyuyu bu yiyecek ve içkiyle doldurdu ve sonra da Peçeneklerin çağrılmasını istedi. Peçenekler bu çağrıyı onların teslim olacakları şeklinde yorumlayarak sevindiler ve hemen geldiler. Peçenekler geldiklerinde onlara şöyle dediler: “Niçin kendinizi yok etmeye çalışıyor sunuz? 10 yıl geçse dahi bizi açlıktan öldüremezsiniz, çünkü biz gıdamızı topraktan alıyoruz, eğer bize inanmazsanız kendi gözünüzle görünüz” sonra onları kuyulara götürdüler ve *ksel* denilen içkiyi ve yiyeceği önce kendiler yediler sonra da Peçeneklere ikram ettiler. Peçenekler şaşırdılar ve “buna kağanlarının inanmayacağını bu yüzden kendilerine bir miktar verilmesini” istediler. Onlar da verdiler. Bunu duyan kağan hayretler içerisinde kalarak muhasarayı kaldırdı ve böylece de Belogorad şehri kurtarılmış oldu.⁵³⁴

Güney Rus bozkırları 1060 yılında itibaren Kıpçaklar (Kuman, Polovets) tarafından istila edilmiştir. Kumanların Kiev bölgesine yaklaşımlarıyla, Oğuz (Tork) ve Peçeneklerden bazı zümreler, Ros nehri bölgesinde kalarak, Kiev Knezlerinin hizmetine girmilerdir. Onlar Rus Knezlerinin ordularında görev alarak, Rus topraklarının korunmasına yardımcı oluyorlardı. Bu Oğuz ve Peçenek grubunun Ruslar tarafından kullanılmaları ve korunmaları Kıpçakları gücendirmiş ve akınlarına sebep olmuştur. Kumanlarla savaşlar ve Kumanların akınları Rus yıllıklarında ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır. İlk büyük Kuman akını 1061 yılında olmuştur. Bu tarihten itibaren özellikle Pereyaslav ve Kiev bölgesinin Kumanların akınlarına

⁵³³ YÜCEL, “İlk Rus Yıllıklarının Türk Tarihi Açısından Önemi”, **Tarih Boyunca Türk Tarihinin Kaynakları Semineri**, s.141.

⁵³⁴ YÜCEL, a.g.m., s.141.

maruz kaldıklarını görüyoruz. Yıllıklarda 1061–1210 yılları arasında 50 tane Kuman akını kaydedilmiştir. Yine yıllıklardan Rusya’nın iç mücadelelerinde de Kumanların Knezlerin yanında düşmanlarına karşı yardımda bulunduklarını öğreniyoruz.⁵³⁵

Bozkırlarla sınır olan Kiev ve Çernigov Knezlerinin Peçeneklere karşı yaptıkları gibi, Kumanları durdurmak amacıyla müstahkem şehirler inşa ettiklerini veya binlerce kilometrelik hendekler yaptıklarını fakat bunların Kuman saldırıları durdurmaya yetmediğini görüyoruz. Yıllıklar, Rus Knezlerinin karşı akınlarla Kumanları zafa düşürerek bu akınları önlemeye çalıştıklarını yazmaktadırlar. Vladimir Monamah (1113–1125)’ın faaliyetleri bu konuda dikkat çekicidir. Bu knez, diğer knezleri Kumanlara karşı ortak savaşlar düzenlemek için toplantılara davet etmiştir. Bunlardan Dolap Gölü civarında yapılan toplantıda Kiev Knezi Svyatopolk ile Kumanlara karşı bir sefer yapılmasını kararlaştırdılar.⁵³⁶ 1113’de olan bu savaşta Kumanlar ağır bir yenilgiye uğratılmış ve 20 kadar Kuman büyüğü öldürülmüştür. Hatta öldürülen Kuman büyüklerinin isimleri bile verilmiştir. Bunlar: Urusabu, Kiçiya, Arslanapu, Kumanadır.⁵³⁷

Novgorad-Saversk Prensi İgor Svyatoslaviç’in 1185’te Kıpçaklara karşı yaptığı başarısız seferi hakkında Rus yıllıklarında rivayetler vardır. Bunlardan İpatyev yıllığındaki rivayet ayrıntılı, Laverentev yıllığındaki ise çok kısadır. Yıllıklardan İpatyev’de Kıpçakların savaş sırasında *Turan Taktiği*’ni uygulayarak Rusları yendiklerini öğrenmekteyiz. Bu savaşı edebi bir dille anlatan destana da “*İgor Destanı*” denilmektedir. Bu destanın Türk dili ve tarihi için en önemli özelliği kullanılan kelimelerin Türkçe kökenli olmaları (yaklaşık 50’ye yakın Türkçe kelime

⁵³⁵ YÜCEL, “İlk Rus Yıllıklarının Türk Tarihi Açısından Önemi”, **Tarih Boyunca Türk Tarihinin Kaynakları Semineri**, s.141.

⁵³⁶ YÜCEL, a.g.m., s.143.

⁵³⁷ YÜCEL, a.g.m., s.143.

vardır ve bunlar genellikle giyim eşyaları, silahlar, kişi, yer ve boy adları ile çeşitli ünvanlardır) ve Kıpçaklar hakkında verilen bazı bilgilerdir.⁵³⁸

IV. BÖLÜM

4. İSLAM TARİHİ KAYNAKLARI

4.1. Ebu Ali Ahmed b. Omar b. Rusteh el-Hemedani:

(Ölm. 300/913 civarı) IX. asırda yaşayan İran menşeli İslam coğrafyacılardanıdır. 290 (903) yılında yazımını tamamladığı *Kitab el-alak el-nefise* adlı eserinin coğrafyaya ait kısmı bize kadar ulaşmış ve neşredilmiştir. Fakat eserin Türklerden bahseden bölümünün ilk yarısı yani doğu Türklerinin başından Peçeneklerin sonuna kadarki kısmı elimizde bulunmamaktadır. Verdiği bilgiler düzenli ve çok değerlidir. Türklere ait bölümünün tamamı bize kadar ulaşmış olsaydı, doğu Türkleri hakkındaki bilgilerimiz oldukça kapsamlı ve aydınlanmış olabilirdi.⁵³⁹

⁵³⁸ Altan AYKUT, “İgor Destanı (Oleg Torunu Svyatoslav Oğlu İgor’un Seferi Destanı)”, **Türk Dili Dergisi**, 397, s.99–113.

⁵³⁹ Ramazan ŞEŞEN, **İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, TTK., s.12-13.

4.2. Ebu İshak İbrahim b. Muhammed el-İstahri, el-Farisi:

(Ölm. 346/957) IV. (X.) asır İslam coğrafyacılarından olup 340 (952) yılı civarında İbn Havkal ile görüşmüş, Ebu Zeyd el-Belhi'nin coğrafyasını esas alarak yazdığı *Mesalik el-Memalik* adlı coğrafyasında bazı tashihler ve ekler yapmak istediğini bildirmiştir. Bu eserinde tarihte ilk defa olarak Sicistan'daki yel değirmenleri hakkında bilgi verir. Mes'udi ve İbn Havkal da yel değirmenlerinden bahsederler. Eseri muhtasar olarak bize gelmiştir. Bu eserde ve bu eserin devamı mahiyetinde olan İbn Havkal ve Makdisi el-Beşşari'nin eserlerinde doğudaki Türkler hakkında kısa bilgi verildiği halde, batı Türkleri ve özellikle Hazar denizi etrafındaki Türkler hakkında ayrıntılı bilgi verilir.⁵⁴⁰

4.3. Ebu Zeyd el-Belhi, Ahmed b. Sehl:

236 (850) yılında Horasan'ın Belh şehi yakınındaki Şamistiyan köyünde doğdu. İlköğrenimini babasından gördü. Daha gençlik yıllarında uzun seyahatler yapmayı, özellikle Irak'a gidip oranın bilginlerinden eğitim almayı planlamıştır. Fakat katıldığı bir hac kafilesiyle Irak'a gitti. Burada sekiz yıl kaldı. Çeşitli yöreleri dolaşıp tanıdığı bilginlerden dersler aldı. Bu dönemin en önemli olayı onun İslam filozofu Kindi'nin öğrencisi olmasıdır. Bu ünlü filozofun yanında felsefi disiplinleri iyice kavradı. Bu arada din ilimleri ve tıp konularında araştırmalarda bulundu.⁵⁴¹

⁵⁴⁰ Ramazan ŞEŞEN, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK., s.14.

⁵⁴¹ Ramazan ŞEŞEN, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İslam Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırmaları Vakfı Yayınları, s. 50.

Fikri arayışları kendisini bir aralık astrolojiye yönelttiyse de tabiat ilimleri ve matematikte ilerledikçe astrolojinin geçerliliğine olan inancını kaybetti. Aynı dönemde bir edebi şahsiyet olarak da ün yaptı. Nitekim İbnü'n-Nedim kendisini filozof olarak değerlendirmesine rağmen edebiyatçılar grubu içinde zikreder. Gerek patlak gözlü oluşu gerekse ilim ve edebiyatı entelektüel şahsiyetinde birleştirmiş olmasına işaretlerle Belhi'nin adı sık sık ünlü Mu'tezile bilgin ve edibi Cahiz'in adıyla birlikte anılmıştır. Bağdat'ta geçirdiği yıllar içinde kendisine “*Horasan'ın Cahiz'i*” lakabının takılmış olması aynı benzetmenin bir ürünü olmalıdır.⁵⁴²

Ebu Zeyd el-Belhi çok sevdiği Belh'e yeniden döndüğünde yetiştiği sahalarda dersler vermeye başladı.⁵⁴³ Burada iyiden iyiye yayılan ünü, Samani Emiri Nasr b. Ahmed'in (914–943) iktidara geçişiyle birlikte devlet adamlarıyla ilişkiye girmesine yol açtı. Ancak bu ilişki pek mesut bir seyir takip etmedi. Zira Belhi, gençken ateşli bir İmamiyye mensubu olarak çıktığı Belh'e Sünni bakış açısına daha yakın telakkilere sahip olarak dönmüş, bu yeni anlayışla yazdığı bazı eserler devlet kademelerindeki aşırı veya sapık cereyanlara mensup çevrelerle ters düşmesine yol açmıştır.

Belh şehrinin Ahmed b. Sehl b.Hâşim el-Mervezî'nin (918–919) eline geçmesi üzerine kendisine yapılan vezirlik teklifini kabul etmedi ve yalnızca kısa bir süre için sekreter olarak görev yaptı. Bu dönemde hararetli tartışmalara yol açan Arap-Fars rekabeti gündemdeydi ve emîr Arapçılık taassubundan etkilenmiş bulunuyordu. Belhî çevresindeki bu tartışmaları itidale sevketmede önemli bir rol oynadı. Irkların veya sahâbîlerin birbirine mutlak anlamda üstün tutulması gerektiği fikrini telkin ederek gerçekte siyasî boyutlara sahip bu tartışmaları yatıştırmaya çalıştı.⁵⁴⁴

⁵⁴² Ramazan ŞEŞEN, **Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, İslam Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırmaları Vakfı Yayınları, s. 67.

⁵⁴³ ŞEŞEN, a.g.k., s.100.

⁵⁴⁴ ŞEŞEN, a.g.k., s.100.

Belhî, Emir Ahmed b. Sehl'in iktidarı kaybetmesinden sonra doğduğu köye çekilip satın aldığı bir çiftlikte ilmî faaliyetle uğraştı. Bir aralık Sâ mânî emîrinin Buhara'da vezirlik teklifini kabul ettiyse de yolda bu fikirden vazgeçerek Şâ mistiyân'a döndü ve burada vefat etti.

Şehristânî'nin önde gelen İslâm filozofları arasında saydığı (el-Milel, II, 158) Belhî'nin en ünlü öğrencisi Ebû'l-Hasan el-Âmirî'dir. Ayrıca Belhî'nin biyografisini kaleme aldığı anlaşılan Ebû Muhammed Hüseyin b. Muhammed el-Vezîr ile Cevâmî'u'l-'ulûm adıyla şematik bir ilimler tasnifi ve ahlâk risâlesi kaleme almış bulunan İbn Ferîûn da onun talebeleri olarak kaydedilmektedir. Eğer İbnü'n-Nedîm'in Ebû Bekir er-Râzî'nin felsefe hocası olarak zikrettiği Belhî Ebû Zeyd el-Belhî ise onun öğrencileri arasına bu tabip-filozofu da katmak gerekir.⁵⁴⁵

İbnü'n-Nedîm Râzî hakkında bilgi verirken Ebû Zeyd künyesini zikretmeden ve daha önce edebiyatçılar arasında incelediği filozofa hiçbir göndermede bulunmadan Belhî adlı bir şahsın Râzî'ye felsefe okuttuğunu belirtmektedir. Onun verdiği bilgiye göre bu Belhî seyahatte çok düşkün bir şahsiyettir; felsefeyi ve antik kültürü iyi bilmektedir; çok eser vermiştir ve eserlerinin müsveddeleri bile elden ele dolaşmaktadır.⁵⁴⁶

Râzî ile akrandır ve Râzî bu gezginci filozofun eserlerinin kendine mal edecek kadar ilgiyle okumuştur. Bu özellikler Ebû Zeyd el-Belhî'ye oldukça uymaktadır ve Belhî'nin tıp ile ahlâk arasında kurduğu ısrarlı ilişkinin Râzî'nin et-Tıbbü'r-rûhânî adlı eserin ana fikrini ilham etmiş olması muhtemeldir.

⁵⁴⁵ ŞEŞEN, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.101.

⁵⁴⁶ ŞEŞEN, a.g.k., s.100.

Belhi'nin fikri şahsiyetinde en fazla ön plana çıkan eğilim dinle felsefenin uzlaştırılmasıdır. Bir yandan tefsir çalışmaları yapan ve çağının müfessirlerince itibar görmüş metinler kaleme alan Belhi'nin bir yandan da coğrafya, matematik, astronomi, tıp, ahlak, siyaset gibi çok çeşitli sahalarda eserler vermesi bu tavrının bir sonucudur. Belhi hocası Kindi gibi ilahi bilginin beşeri bilgideki artma veya derinleşmenin miktarı oranınca kavranabileceğine inanıyordu. Onun gözünde bir ilahi veya yüce hikmetler toplamı olan dini gerçek anlamda kavramanın yolu beşeri hikmet arayışının ifadesi olan felsefe araştırmalardan geçmektedir.⁵⁴⁷

Dolayısıyla din hem bu hikmet arayışında kılavuzluk eden, yönlendirici emir ve nehiyleriyle felsefi araştırmanın ilkelerinden uzaklaşmaya engel olan bir metot, hem de bu araştırmaların sonunda yeniden ve derinlemesine kavranmış hakikat olmaktadır. Onun söz konusu yaklaşımı şu sözyle ifadesini bulmuştur.: “Din yüce felsefedir. Bir kimse dinin emirlerini yerine getirmedikçe filozof olamaz”. Burada dinin Latin dünyasındaki Philosophia perennis (eseli felsefe) anlayışını hatırlatacak şekilde bir ezeli ve ilahi hikmet olarak beşeri araştırma ile ulaşılan bir hikmetin dini hikmetle uzlaşması gerektiğine inanan Belhi, felsefi araştırmayı dini düşüncenin sınırları içine sokmak istemiş olmalıdır. Tenkitçiliği ile tanınan Ebu Hayan et-Tevhidi bile Takrizü'l-Cahiz adlı eserinde Belhi'yi göklere çıkarırken onun bu özelliğini de vurgulayarak insanlar içinde Belhi'den başka hikmet ve şeriati uzlaştıran birinin görülmediğini belirtmektedir.⁵⁴⁸

Cahiz adının Belhi'nin de adını hatırlatması, onun edebi ve felsefi dili aynı metin içinde rahatlıkla birleştirebilmesinden kaynaklanmış olmalıdır. Antik felsefe konusunda bir otorite sayılmasına rağmen sırf metodunun edebi özelliğinden ötürü İbnü'n-Nedim tarafından edebiyatçılar arasında incelenmesi de onun bu tarzına işaret etmektedir. Herhalde mizacı gereği analitik metotla zihni tatmin etmenin yanı sıra edebi üslupla ruhu tatmin etmeyi de önemli saymaktaydı. Mizacının bu dengeleyici

⁵⁴⁷ ŞEŞEN, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.101.

⁵⁴⁸ ŞEŞEN, a.g.k., s.100.

özelliği kendisine bir yandan din-felsefe ve felsefe-edebiyat arasındaki uzlaşma noktalarını tespitte yol gösterirken diğer yandan aşırı fırka mensupları ve sapık inançlara karşı teorik mücadele verme azmini de beslemiş görünmektedir.⁵⁴⁹

Döneminde resmi kademelere kadar yükselebilen, dinin ve peygamberliğin lüzumsuzluğu, bazı dini merasimlerin saçmalığı, Bâtını te'vilin gereği vb. iddialara sahip “zenadika” hareketiyle mücadele etmesine ve bu uğurda devlet adamlarıyla arasının açılmasına rağmen kendisinin zaman zaman haksız bir sapıklık suçlamasına maruz kalmış olması Belhi için talihsizlik olmuştur.⁵⁵⁰

Akli (felsefi) ilimler içinde matematik ve astronomiye özel bir ilgi duyan Belhi, belki sırf bu yüzden hocası Kindi'nin aksine astrolojiye inanmamış ve ancak matematik ve fizik esaslara dayalı bir gök biliminin geçerli olabileceğini savunmuştur. Kendisinden on altı yıl sonra vefat edecek olan Farabi'nin “*en-Nüket fima yasıhhu ve ma la yasıhhu min ahkami'n-nücum*” adlı eserindeki ayrımları dile getirmiş olması bakımından Belhi'nin bu yaklaşımı önemlidir. Onun bu tavrında aynı zamanda bir astronom ve matematikçi olan Samani Veziri Ebu Ca'fer el-Hazin'in de etkisi bulunmalıdır; adı geçen bilgin vezirle olan fikri münasebeti sayesinde ki Belhi coğrafya ile ilgili çalışmalara da koyulmuş, daha sonra geliştireceği Hazin'e ait haritalar bu konuda kendisine engin bir ufuk kazandırmıştır.

Coğrafya alanında yaptığı ve Kindi ekolünün tipik eğilimini yansıtan çalışmalar ünlü İslam coğrafyacıları İstahri ve İbn Havkal'ın eserlerine kaynaklık etmiş, Batılı araştırmacılar nezdinde de uzun süre yalnızca büyük bir coğrafyacı olarak tanınmasına yol açmıştır. Belh coğrafya okulunun kurucusu sayılan Belhi'nin

⁵⁴⁹ ŞEŞEN, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.67.

⁵⁵⁰ ŞEŞEN, a.g.k., s.103.

coğrafya ilmindeki yeri ve önemi özellikle De Goeje ve Barthold'un yaptığı incelemeler sayesinde tesbit edilmiştir.⁵⁵¹

Eserleri; İbnü'l-Nedim Belhi'ye kırk üç eser nisbet eder. Yakut bu sayıyı elli altıya çıkarır. Ancak onun eserlerinden günümüze yalnızca ikisi ulaşmıştır. Bu sebeple ilmi şahsiyet daha çok kendisinden sonraki etki ve yankılarıyla belirlenebilmektedir. 1. Mesalihu'l-ebdan ve'l-enfus. Belhi'nin tıp ve ahlak konusundaki fikirlerini tesbite yarayan ve iki ana bölümden oluştuğu için el-Makaleteyn olarak da anılan bu eser.⁵⁵²

Müellifinin çağına ait tıbbi birikimi özümlediğine yeterli bir delil teşkil ettiği gibi tıp ve ahlakı aynı ilmi disiplin çerçevesinde birleştiren anlayışın da İslam dünyasındaki öncüsü durumundadır. Nitekim kendisi, beden sağlığına dair yeterince kitap yazıldığı halde bu eserine gelinceye kadar ruh sağlığıyla ilgili kayda değer bir eser verilmediğinden söz etmekte ve bu konuda hem ilk hem orijinal olma iddiasını taşımaktadır. Belhi “bedeni tıp” ile “ruhani tıp” kavramlarının ortak terimini bir ilişkinin hareket noktası yapmakta ve böylece beden ile ruh arasındaki etkileşmenin sağlık ve hastalık bakımından nelere yol açabileceğini incelemektedir. Belhi'nin akranı olan ve muhtemelen kendisinden felsefe okumuş bulunan Ebu Bekir er-Razi'nin et-Tıbbü'r-ruhani adlı eserinin paralelinde olan bu yaklaşımın yönlendirici fikri insanın ruh ve bedenden müteşekkil bir bütün olduğudur. Dolayısıyla Belhi'ye göre hastalığa yol açan maddi sebepler ile ruhi sebepleri bir arada ele almanın büyük faydası vardır. Ayrıca iklim, tabi çevre, fizyolojik hayatı ilgilendiren hususlardaki rejimlerin beden ve ruh sağlığı üzerindeki etkilerini uzun uzun inceleyen Belhi, müziğin bedeni ve ruhi hastalıkların tedavisindeki önemine de işaret eder.⁵⁵³

⁵⁵¹ ŞEŞEN, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.100.

⁵⁵² ŞEŞEN, a.g.k., s.101.

⁵⁵³ ŞEŞEN, a.g.k., s.101.

Kontrolsüz öfke, yersiz korkular ve derin endişeler şeklinde beliren psikolojik baskıların davranış bozukluklarına yol açması ve neticede bir yandan nevrotik hastalıkların, diğer yandan da ahlaki kötülüklerin insan ruhunda yerleşmesi sonucunu doğuracağından Belhi'nin yaklaşımında ruhani tıp terimi hem bir ölçüde psikoterapiye hem de ahlak ilmine işaret edecek şekilde tıp, ahlak ve psikoloji sahalarını birleştirir. Mesalihu'l-ebdan'ın Süleymaniye Kütüphanesi'nde iki yazma nüshası vardır.⁵⁵⁴

Bu nüshalardan ikincisinin tıpkıbasım halinde neşri Fuat Sezgin tarafından yapılmıştır. 2. Şuverü'l-ekalim. Takvimü'l-büldan adıyla da anılır. Bu esere ait tek yazma nüshanın Necef'te bulunduğu tesbit edilmiştir. Kitabın adı Belhi'ye ait eserlerin listesinde geçmemektedir. Ancak Makdisi'nin Ahsenü't-tekasim fi ma'rifeti'l-ekalim'i gibi klasiklerdeki kayıtların yanı sıra modern araştırmalar bakımından da bu eserin Belhi'ye aidiyeti konusunda kuşku yoktur. Tefsiru Şuver adıyla zikredilen eserin de Şuverü'l-ekalim için kaleme alınmış bir açıklama olması mümkündür.

Belhi'nin günümüze ulaşmayan eserleri ise şunlardır: Kavari'ül-Kur'an, Gariü'l-Kur'an, Nazmü'l-Kur'an. Bu üç eser tefsirle ilgili olup bunlardan özellikle sonuncusunun çağın tefsir bilginlerinin övgüsünü kazandığı belirtilmektedir. Esma'üllahi te'ala ve sıfatühu adlı eseri akaide dairdir. Şera'i 'u'l-edyan, el-ibane 'an kemali'd-din, 'İsmetü'l-enbiya', er-Red 'ala 'abedeti'l-evşan, el-İbane 'an 'ileli'-diyane. Bu eserleri ise dinler tarihi ve kelim sahalarını birlikte kuşatan çalışmalardır. Aksamü'l- 'ulum felsefesi ilimlerin tasnifine ait olup Kindi'den mülhemdir ve herhalde öğrencisi İbn Feriün'un Cevami 'ul- 'ulûm'una da kaynaklık etmiştir. Aristo'nun es-Sema' ve'l- 'âlem adlı eserinin ilk bölümüne yazdığı şerhi Samani veziri Ebu Ca'fer el-Hazin'e ithaf etmiştir.⁵⁵⁵

⁵⁵⁴ ŞEŞEN, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.101.

⁵⁵⁵ ŞEŞEN, a.g.k., s.100.

Bu bölümdeki cisim, mekân ve hareket kavramlarına getirilen açıklamalar, Belhi'nin asıl ilgi alanı olan astronominin mekanik zeminini tahlil gayesine yönelik olmalıdır. Faziletü 'ulumî'r-riyaziyyat, Kitabü Ma yasıhhu min ahkami'n-nücum. Bu eserler matematiğin önemini kavramış bir astronomi bilgininin ilmi anlayışını yansıtır. Edebü's-sultan ve'r-ra'yye, Fazlû'l-melik, Kitabü's-Siyaseti's-sagir. Bu eserleri de siyasetle ilgili olup İslam dünyasında Maverdi'ye kadar uzanan bir etkiye sahip bulunmuş görünmektedir.⁵⁵⁶

Belhi'ye nisbet edilen ve Clement Huart tarafından Fransızca tercümesiyle birlikte neşredilen el-Bed' ve't-tarih adlı eserin Belhi'nin ölümünden sonra yazıldığı anlaşılmış, gerçek müellifin Mutahhar b. Tahir el-Makdisi olduğunda ittifak edilmiştir. Ancak Abdullah Ni'met, Tevhidi'nin Takrizü'l-Cahiz adlı eserinde Belhi'ye nisbet ettiği Kitabü'l-Bed' ve'l-me'al adını taşıyan eserin Kitabü'l-Bed' ve't-tarih olabileceğini ileri sürmektedir.

4.4. Şemseddin Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Beşşari el-Makdisi:

(Ölm. 375/985 den sonra) Kudüs'tendir. 356 (966) yılında yirmi yaşlarındaydı. *Ahsen el-tekasim fi ma'rifet el-ekalim* adlı coğrafya kitabını 375 yıllarında kaleme almıştır. İçeriğinde bazı değişiklikler yapmakla beraber Ebu Zeyd el-Belhi mektebine göre yazmıştır. İbn Havkal'ın eserinden sonra en mükemmel olarak bize gelen coğrafya kitaplarındandır. Daha çok Hazar denizi etrafındaki Türkler hakkında bilgi verir.⁵⁵⁷

⁵⁵⁶ ŞEŞEN, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.101.

⁵⁵⁷ ŞEŞEN, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s.14–15.

4.5. Ebu Hamid Muhammed b. Abdürrahim el-Mazani el-Giranati el-Endelüsi:

(Ölm. 565/1169) Granada’da doğdu. Avrupa’nın çeşitli ülkelerini, Hazar ülkesini, Azerbaycan ve İran’ı dolaşmıştır. 1169’da Dimaşk’ta öldü. *Tuhfet el-aca’ib* adlı eserinde sadece Bulgar, Hazar ülkeleri hakkında bilgiler verir. Fakat bu bilgiler pek güvenilir değildir.⁵⁵⁸

4.6. Reşidüddin Fazlullah:

(Ölm. 718–1318) Fahrüddin Mübareksah-ı Merverrudî’nin *Şecere*’sine tarihi bir giriş mahiyetinde 1206 yılında yazdığı eserde Reşidüddin Fazlullah’ın *Cami el-tavarih*’inde verilen Türk kabilelerinin listeleri de bu çalışmada verilmiştir.⁵⁵⁹

Klasik İslam kaynaklarında Türk kavimlerinin ve kabilelerinin adları ve yaşadıkları yerler bazı farklılıklar göstermektedir. Bunun nedeni çeşitli zamanlarda bu kabilelerin veya kabile gruplarının yer değiştirmeleri, bazı kabilelerin önemini kaybetmesi ve başka kavimler içinde eriyip kaybolmasına karşılık bazılarının önem kazanıp tarih sahnesine çıkmalarıdır. Ayrıca, aralarına çok sayıda Türk karışmış olması dolayısıyla eski kaynaklar Rusları ve Slavları da Türklerden sayarlar.⁵⁶⁰

⁵⁵⁸ ŞEŞEN, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s.16–17.

⁵⁵⁹ ŞEŞEN, a.g.k., s.18.

⁵⁶⁰ ŞEŞEN, a.g.k., s.18.

Bazı kaynakların hem doğu, hem batı Türklerinden bahsetmesine karşılık, bazıları sadece batı Türklerinden, bazıları sadece doğu Türklerinden bahsederler.⁵⁶¹ Klasik Çin kaynaklarında, yeni devirlerdeki eserlerde Sibirya'daki bazı Türk kabilelerinden hiç bahsedilmez. *Oğuzlar, Karluklar, Kimaklar, Kırgızlar, Hazarlar, Bulgarlar*,⁵⁶² *Peçenekler, Tokuzoğuzlar (Uygurlar), Burdaslar, Başgırtlardır (Macarlar)*'dan genellikle bütün kaynaklarda bahsedilir.

Diğer Türklerden Karluklara komşu olan el-Cefri'den İbn Hurdadbih, Mes'udi (Müruc), İdrisi, Yakut; Ezgişlerden İbn Hurdadbih, İbn el-Fakih, İdrisi, Yakut; Kıpçaklar (Kumanlar)'dan İbn Hurdadbih, İbn el-Fakih, *Hudud el-alem*, Kaşgari, Mervezi, İdrisi ve Yakut; Halaçlardan İbn Hurdadbih, Mes'udi (Müruc), İstahri, İbn Havkal, el-Harezmi (*Mefatih el-ulum*'da), İdrisi, Yakut; Türkeşlerden İbn Hurdadbih, Ya'kubi, İbn el-Fakih, Gerdizi, İstahri; Serir (Avarlar)'den İbn Rusteh, Mes'udi (Müruc), İstahri, el-Bed'vel'-tarih, İbn Havkal, *Hudud el-alem*, Biruni, Gerdizi; *el-Lan* (Alanlar)'dan İbn Rusteh, Mes'udi (Müruc), *el-Bed' ve'l-tarih*, İbn Havkal, *Hudud el-alem*, Biruni, Gerdizi, Kaşgari, Kazvini; Kunlardan Biruni, Mervezi ve Avfi; Barshan Türklerinden Mes'udi (Müruc), Makdisi, Gerdizi, *Mücmel el-tevarih* bahseder.⁵⁶³

Bu Türk gruplarından en batıda Hunların (Kunların) bir kısmı olan Batı Hunları, Başgırtlardır batıya giden kolu olan Macarlar vardı. Bunların doğusunda batıya giden Bulgarlar, onların arkasından gelen Peçenekler, daha sonra Kimakların bir kolu olan Kıpçaklar, Hazarlar ve Etil vadisinde yaşayan Burdas, Bulgar kavimleri bulunuyordu.

⁵⁶¹ Bazı Çin kaynaklarında geçen Türkmen kelimesi İslam coğrafyacılarından ilk defa Makdisi tarafından zikredilmiştir. Bkz. ŞEŞEN, **İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, s.20.

⁵⁶² Bahaeddin ÖGEL, **Türk Mitolojisi**, TTK., Ankara 2003, s.201.

⁵⁶³ ŞEŞEN, a.g.k., s.18-19.

İslam coğrafyacıları tarafından Müslümanlığı kabul ettiği söylenen Rus Hakanlığı ise yukarı Volga bölgesinde bulunmaktadır. Kafkasya’da Hazarlardan başka Alanlar, Avarlar, As Türkleri vardı. Biruni, Alanlar ile As Türklerinin esas yurtlarının Ceyhun ile Hazar denizi arasındaki Oğuz çölü olduğunu, bunların Peçenek ile Oğuzca karışımı bir Türk lehçesi konuştuklarını söyler.⁵⁶⁴ Hazarların ve Volga Bulgarlarının doğusunda Oğuzlar, Kimaklar, doğuda kalan Başgırtlardan ve Peçenekler bulunuyordu. Her ne kadar kazak kelimesinin bir hayat tarzı olduğu söyleniyorsa da, bugünkü Kazakların eski Kimakların torunları olması kuvvetle muhtemeldir. Kimakların doğusunda Kırgızlar, Kaylar, Tatarlar, Kunlar yer alıyorlardı. Oğuzların doğusunda Karluklar, Çiğiller ve onların doğusunda Oğuzların bir kolu olan Tokuzoğuzlar (Uygurlar) bulunuyordu.⁵⁶⁵

Bazı müelliflerin Hazarların ve Burtasların ayrı bir dili olduğunu söylemesine karşılık, Kaşgari bunların en sağlam Türkçeyi konuştuklarını söyler. Belki de bu müellifleri yanıltan durum, Volga havalisindeki Türklerin Çuvaşça’ya yakın bir Türkçe konuşmalarıdır.⁵⁶⁶

Hunların bir kısmı olan Batı Hunları, batıya giden Macarlar, Avarlar, Peçenekler, Bulgarlar, Oğuzlar ve Kıpçakların bir kısmı ise doğuda yurtlarında kalmışlardı. Bu durumun bilinmesine rağmen, kaynakların pek çoğunda, bu Türklerin doğudaki kollarına dair haberlerle batıdaki kollarına dair haberler birbirine karıştırılmaktadır. Bu Türk kavimlerinden batıya gelen Peçenekler ve Oğuzlar, Bizans’ın içinde erimişler, Macarlar ve Bulgarlar Hristiyan olup Latinleşmiş veya Slavlaşmışlardır.

⁵⁶⁴ Faruk SÜMER, **Oğuzlar**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, s.37.

⁵⁶⁵ ŞEŞEN, **İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, s.20.

⁵⁶⁶ ŞEŞEN, a.g.k., s.20.

Türk kavimleri arasında en kalabalık olanı ve en geniş sahaya yayılanı Oğuzlardır. Oğuzların Yukarılar (el-‘Avali), Ortalar (el-Evasıt) ve Aşağılar (el-Esafıl) diye bölümlere ayrılmalarının sebebi oturdukları sahanın genişliği olabilir. İslam dünyasına yayılan Türklerin çoğu Oğuzlardandır. Selçuklular ve Osmanlılar Oğuz boylarına dayanıyorlardı. Bu Oğuzlardan bir kısmı Arap ülkelerine yerleşerek zamanla Araplaşmışlardır. Oğuzlardan bir kısmı Osmanlılardan daha önce Mısır, Kuzey Afrika, Yemen, Sudan, hatta Endelüs’e kadar gitmişler ve oralarda kalmışlardır.⁵⁶⁷ Ayrıca Maverünnahr’de Vaşcird (Başgırd), Burgar (Bulgar), Hazar adlarında yerleşme merkezleri görülmektedir. Bu yer isimleri buralara bu ismi taşıyan kabilelerden grupların gelip yerleşmiş olabileceği ihtimalini uyandırıyor. Bu nedenle kaynaklarda İç Başgırt-Dış Başgırt, İç Bulgar-Dış Bulgar gibi ifadeler kullanılmakta, bunların bulundukları bölgelerin ayrılığına işaret etmektedir. Anadolu’ya gelen Türkler dahi İç-İl, Dış-İl gibi kısımlara ayrılmışlardır.

Türk kavimlerinin bu kadar geniş bir sahaya yayılmalarının ve dağınık bir hayat sürmelerinin başlıca nedeni büyük bir kısmının yerleşik hayata geçmemiş olmasındandır. Bunların son ve gerçek yurtları ise yerleşik hayata geçtikleri bölgeler olmuştur.⁵⁶⁸

Bunlardan Karadeniz’in kuzeyinden Avrupa’ya gidenler Slav ve Latin kavimleri arasında eriyerek onların kültürlerini ve dinlerini benimsemişlerdir.

Bugün artık eski Türk dininden bir iz kalmamıştır. Orta ve Kuzey Asya’da eski Türk dinine mensup olan Şamanistler de zamanımızda aralarında aydınlanmanın yayılmasıyla eski dinlerini kaybetmişlerdir. Bugün artık Türkler arasında Şamanizm diyebileceğimiz eski dinden bahsetmek pek mümkün değildir. Bu din bir tarih olmuş,

⁵⁶⁷ Ramazan ŞEŞEN, *Selahaddin Devrinde Eyyübiler Devleti*, İstanbul Üniversitesi-Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1983; ŞEŞEN, “Salahaddin Eyyübi Devrinde Libya’da Türkler ve Karakuş Meselesi”, *Tarih Dergisi*, XXXIII, s.169–170.

⁵⁶⁸ ŞEŞEN, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s.21.

bütün Türkler Müslümanlık, Hristiyanlık ve Budizm gibi dinlere girmişlerdir. Son asırlarda medeni hayatın yayılmasıyla Türkler arasında göçebelik de hemen hemen kalkmıştır.

Bu çalışmanın konusu olan devrede, Türklerin çoğunluğunun göçebe veya yeni göçebelikten yerleşik hayata geçmekte oldukları bilinmektedir. Türk şehirlerinden ve yerleşme merkezlerinden en çok bahseden iki eser *Hudud el-âlem* ile İdris'idir. *Hudud el-âlem*'in verdiği bazı şehir ve kasaba isimlerini kesin olarak tayin etmek mümkün değildir. İdrisi ise Kırgızlar, Kimaklar, Oğuzlar ve Kumanlara ait başka bir eserde karşılaşmadığımız pek çok şehirden bahseder. Avrupa'da yerleşen Macarlar ve Bulgarlar gibi Türklerinde şehirler kurdukları kesindir. Kaynakların çoğundan anlaşıldığına göre Oğuzlar, Bulgarlar, Hazarlar, Tokuzoğuzlar, Hakaniler arasında ticaret yaygındı. İslam, Rus, Yahudi tüccarları yanında Türk tüccarlarından da bahsedilmektedir.⁵⁶⁹

Türklerin bir kısmı dağlı kavimler olmakla beraber çoğu bozkır kavimlerindendir.⁵⁷⁰ İklimleri soğuktur. Bununla beraber bazı yerlerde kışları çok soğuk oluyor, yazları şiddetli sıcaktır hüküm sürüyordu. Sıcaktan ve soğuktan korunmak için birbirleri içinde inşa edilmiş keçe çadırlarda oturlardı. Türkler keçe imalini çok iyi bilirlerdi. İklimleri çok soğuk olduğu için kırmızı yüzlü, az kıllıydılar. Hayvanları iklimlerinin şartlarına uymuş bir anatomideydi. Türk anatomisi hadislerde ve eski Arap kaynaklarında ortaya konur.

Mes'udi'ye göre Türklerin en küçük gözlü ve kısa boyluları Oğuzlardır. İklimlerinin gereği olarak vücutlarının mafsalları gevşektir. Başlarını öne çevirdikleri gibi yana ve arkaya da çevirerek ok atabilirler. En çok at, koyun, sığır ve katır gibi hayvanlar beslerler. Bütün kaynaklara göre at etini ve sütünü diğer gıdalara tercih

⁵⁶⁹ ŞEŞEN, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s.22.

⁵⁷⁰ Bahaeddin ÖGEL, *Türk Mitolojisi*, TTK., Ankara 2003, s.307.

ederler. Ülkelerinden bol miktarda kürk, yün, hayvan hutüvv (mamut dişi, balina dişi) ihraç edilir. Bunların yerine giyecek, yiyecek maddeler, silah ve her türlü işlenmiş eşya ithal edilirdi. Bazı eserlerde ise Türkler arasında maden sanatlarının ve özellikle silah üretimi ve at takımları üretiminin geliştiğine işaret edilmektedir. Ticari ahlakın gelişmesi yanında kabile hayatının icabı olarak yağmacılık da gelişmiştir. Eski Türk insanın psikolojisini bize Cahiz ve İbn Fazlan nakletmişlerdir. Diğer müelliflerin verdikleri bilgiler bunları tamamlamaktadır.⁵⁷¹

4.7. Mahmud el-Kaşgari:

Mahmud el-Kaşgari, *Divanü Lugat el-Türk*, İstanbul, Matbaa-i Amire, 1333–1335.

Kaşgarlı Mahmud, XI. yüzyılda yaşamış, asıl adı Mahmud bin Hüseyin bin Muhammed'dir. Divan-ı Lügati't Türk'ün yazarıdır. Türk dil bilginidir. Karahanlılar soyundan bir aileden gelmiştir. Babası Barsgan'lı Hüseyin'dir. Kaşgarlı Mahmud'un yaşamı hakkında kesin ve ayrıntılı bilgi yoktur. Çeşitli kaynaklarda doğum tarihi olarak 1008 yılı ile 1025 yılı ifade edilmektedir. Ölüm tarihi ise tahminen 1090 yılı olarak belirtilmektedir.⁵⁷²

Çok iyi bir eğitim gördüğü, İslami bilimlerini iyi bildiği, Türkçe ve Türkçe'nin çeşitli lehçe ve ağızlarını çok iyi bildiği gibi Arapça ve Farsça'yı da mükemmel bildiği tespit edilmiştir.⁵⁷³ Türkçe'nin gelişip serpilmesinde büyük hizmet

⁵⁷¹ ŞEŞEN, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s.23.

⁵⁷² ŞEŞEN, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.106.

⁵⁷³ Philip HİTTİ, *İslam Tarihi*, Çev. Salih Tuğ, İstanbul 1980, s.12.

ve çalışmalarda bulunmuştur. Kaşgarlı Mahmud'un iki eseri olduğu bilinmektedir. Divan-ı Lügati't Türk (Türk Dili Lûgati) ve bazı kaynaklarda ikinci bir eseri olarak Kitabü Cevahir-ün-Nahv fî Lûgat-it Türk (Türk Dilinin Dilbilgisi Cevherleri Sözlüğü) adlı kitabının var olduğu bilinmekle birlikte henüz ele geçmemiştir.⁵⁷⁴ Divan-ı Lügati-t Türk'te anlatıldığına göre 25 Ocak 1072'de Bağdad'ta yazılmaya başlandı; 10 Şubat 1074'de bitirdi. Kaşgarlı Mahmud bu değerli eserini Abbasi halifesi El-Muktedi Biemrullaha sundu.⁵⁷⁵

Divan-ı Lügati-t Türk Araplara Türkçe'yi öğretmek ve Türkçe'nin zengin bir dil olduğunu göstermek amacıyla yazılmıştır. Eserine eklediği Dünya haritası üzerinde, Türklerin yerleştikleri bölgeler ve komşuları olan ülke ve milletlerin yerlerini göstermektedir. Ayrıca bu eserde 7500 civarında Türkçe kelimeyi Arapça olarak açıklamış, 400'e yakın dörtlüklerden oluşan şiir ve atasözleriyle örnekler vermiştir. Türkmen, Oğuz, Çiğli, Yağma, Kırgız ve Türk boylarının Türkçe'si konusunda bilgilere yer vermiştir. Bu eser Türk tarihi, coğrafyası, mitolojisi, folkloru ve halk edebiyatı konularında zengin bilgileri kapsayan ansiklopedik bir lügattir.⁵⁷⁶

Divan-ı Lügati-t Türk, el yazmasının Dünyadaki tek kopyası Fatih Millet Kütüphanesinde 1910 yılında bulundu. 1915–1917 yıllarında öğretmen Kilisli Rifat Efendi tarafından üç cilt olarak basıldı. Divan-ı Lügati-t Türk, bütün Dünyada Türkolojiyle uğraşan araştırmacı bilim adamları için çok değerli bir kaynak eser olmuştur.

Kaşgarlı Mahmud'un sözlüğünde *yoğurt* ve *ayran* kelimeleri geçmektedir. Macarcadaki *iro* (ayran), *turo* (tuzsuz beyaz peynir), *şayt* (çığıt peynir) sözleri

⁵⁷⁴ ŞEŞEN, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.106.

⁵⁷⁵ ŞEŞEN, a.g.k., s.106.

⁵⁷⁶ ŞEŞEN, a.g.k., s.106.

fonetik özellikleri bakımından Macarcaya Türkçeden geçen en eski sözlerdir.⁵⁷⁷ Kaşgarlı Mahmud'un sözlüğünde *kaling* kelimesinde bahsediyor ve bunun kullanım tarzına dair örneklerde vermiştir.⁵⁷⁸

4.7.1. Türk Kabileleri ve Dilleri:

“Türkler aslında 20 kabiledir. Hepsi Türk b. Yafes b. Nuh’un neslinden gelir... Bunların her kabilenin ancak Allah’ın bileceği kadar çok oymağı vardır. Ben burada büyük kabileleri sayacağım, küçük parçaları bırakacağım. İnsanların bilmesi gerektiği için, bunların oymaklarını ve hayvanlarının damgalarını zikredeceğim. Rumların yakınından doğuya doğru Müslüman ve Cahiliye dinlerine mensup olanlarını zikredeceğim. Rumlara en yakın kabile Peçeneklerdir. Sonra Kıpçaklar, sonra Oğuzlar, sonra Yemaklar (Kimaklar), sonra Başgırtlar, sonra Besmiller, sonra Kaylar, sonra Yabagular, sonra Tatarlar, sonra Kırgızlar gelir. Kırgızlar Çin’ne yakındır. Bütün bu kabileler Rumların hizasında doğuya doğru uzanırlar...” (cild I, 27–28).⁵⁷⁹

“Kırgızların, Kıpçakların, Oğuzların, Tuhsilerin, Yağmaların, Çiğillerin, Iğrakların, Carukların tek ve has Türkçe olarak bir dilleri vardır. Yemaklar (Kimaklar) ve Başgırtların dilleri de bunlarınkine yakındır. Rumların yakınındaki Bulgarların, Slavların, Peçeneklerin dilleri aynı şekilde etrafı kırılmış bir Türkçe’dir...” (cilt I, 33).⁵⁸⁰

⁵⁷⁷ Laszlo RASONYI, *Tarihte Türklük*, Ankara 1988, s.54.

⁵⁷⁸ RASONYI, *Tarihte Türklük*, s.54.

⁵⁷⁹ ŞEŞEN, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s.24.

⁵⁸⁰ ŞEŞEN, a.g.k., s.25.

Bulak: Türklerden bir cinstir. Kıpçaklar tarafından esir edilmişler, sonra kurtulmuşlardır (cilt I, 317).⁵⁸¹

Sahsin: Bulgar yakınındaki Suvar şehridir (cilt I, 365).

Kıpçak: Türklerden bir cinstir (cilt I, 394).

Becanek (Peçenek): Türklerden bir sınıf olup Oğuzların yakınındadır (cilt I, 404).

Becanek: Oğuzlardan bir kabiledir (cilt I, 404).⁵⁸²

Yimak (Kimak): Türklerden bir sınıf olup bize göre Kıpçaklara mensupturlar. Ayrıca, kendilerini başka bir sınıf sayan Kıpçak Türkleri vardır (cilt III, 22).⁵⁸³

4.7.2. Kâşgarlı Mahmud'a Göre Türk Boyları:

Kâşgarlı Mahmud, yirmi boydan oluşan Türklerin kökünün Nuh Peygamber'in oğlu Yafes'e ve onun oğlu Türk'e dayandığını yazmaktadır. Bu durumun İbrahim Peygamber'in oğlu İshak'a, İshak'ın oğlu Esav'a ve onun oğlu Rum ve Rum'dan gelenlerin soyunun adlandırılmasına benzediğine dikkat çekmektedir.⁵⁸⁴

Türklerin her bir boyunun çeşitli kollara ayrıldığını belirten Kâşgarlı Mahmud bu kolların sayısını ancak Tanrı'nın bilebileceğini belirtir ve yalnızca büyük boyları

⁵⁸¹ ŞEŞEN, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s.26.

⁵⁸² ŞEŞEN, a.g.k., s.27.

⁵⁸³ ŞEŞEN, a.g.k., s.28.

⁵⁸⁴ ŞEŞEN, a.g.k., s.24.

ve ana kollarını eserinde anar. Ancak Kaşgarlı Mahmud'un Oğuzlara özel bir önem verdiği, Oğuzların bütün kollarını adlarıyla, damgalarıyla birlikte ayrıntılı bir biçimde tanıttığı görülür. Bunun nedeni, Kaşgarlı'nın eserini yazdığı sırada Oğuzların arasında bulunması olabileceği gibi aynı dönemde Oğuzların çoğunluğunu oluşturduğu Selçuklu Sultanı Alp Arslan'ın ordularının Anadolu'da ilerlemesi ve siyasi bir güç olarak ortaya çıkışı düşünülebilir. Kaşgarlı'nın Oğuz kollarını ve hayvanlarına vurdukları damgaları herkesin bilmesi gerektiğini de yazması, bu düşüncenin doğru olabileceğini göstermektedir.⁵⁸⁵

Oğuzlara böylesine büyük önem veren Kaşgarlı Mahmud, her Türk boyunun yaşadığı bölgeleri en batıdan başlayarak doğuya doğru sıralamıştır: *Rum (Bizans) ülkesine en yakın olandan başlayarak hem gayrimüslimleri hem de Müslümanları belirli bir düzen içerisinde doğuya doğru sıraladım. Rum ülkesine en yakın boy Beçenek 'Peçenek'tir. Sonra Kıfçak (Kıpçak), Oğuz, Yemek, Başgırt, Basmıl, Kay, Yabagu, Tatar, Kırgız gelir. Kırgızlar Çin ülkesine yakındırlar. Daha sonra Çigil, Tohsi, Yagma, Ograk, Çaruk, Çomul, Uygur, Tangut ve Çin'de olan Hutay gelir. Bundan sonra Tavgaç gelir, bunların ülkesi de Maçin'dir.*⁵⁸⁶

Yirmi boyu, batıdan doğuya doğru sıralayan ve bunları Türk adı altında toplayan Kaşgarlı Mahmud günümüzde, çeşitli adlarla anılan soydaş toplulukların nasıl tanımlanması gerektiğine de bin yıl öncesinden ışık tutmaktadır.⁵⁸⁷

Kaşgarlı Mahmud, Türk boylarının yaşadığı coğrafyayı anmakla kalmamış “*Bu boyların her biri şu haritada gösterilmiştir*” diyerek eserine eklediği harita üzerinde Türk soylu halkların yaşadığı bölgeleri göstermiştir.

⁵⁸⁵ Erdoğan MERÇİL, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, TTK., Ankara 2000, s.45.

⁵⁸⁶ ŞEŞEN, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s.24.

⁵⁸⁷ ŞEŞEN, a.g.k., s.25.

Eserinin sözlük bölümünde *Kençek, Kıfçak, Tañut, Tatar, Yagma, Yemek* gibi çeşitli Türk topluluklarının adlarını kısaca açıklayan Kâşgarlı Mahmud *Türk* adının yanı sıra *Oğuz, Türkmen, Uyğur, Çigil*'i ele alırken bu Türk topluluklarıyla ilgili ayrıntılı bilgiler vermiştir.⁵⁸⁸

Ortaçağ seyyahlarının verdikleri haberlerden tipik bozkır kavimlerinin, kadınlar dâhil, maddi temizlikleri hakkında bir fikir edinmek mümkün değildir. Bu hususta, İbn Fadlan, Volga Bulgarlarının açıkta nehirde yıkanışlarından bahseder. Ayrıca, İbn Fadlan, Gerdizi, Plan Karpın Türk ve Tatar kadınlarının ahlaki temizliğini övmektedirler. Marco Polo'da onlar için “bütün dünyada en temiz ve ahlaklı” sıfatlarını kullanmaktadır.⁵⁸⁹

4.8. İbn Rusteh, Ebu Ali Ahmed b. Ömer:

İbn Rusteh, *el-A'lak el-Nefise*, nşr. M.J. de Goeje, Leyden, 1892.

III/IX. asırda İsfahan'da yaşadı. 290/903 yılında hacca gitmiş, Medine'yi ziyaret etmiştir. Aynı yıl başladığı *Kitab el-A'lak el-Nefise* adlı eseri 300/912 yılında tamamladı. Bu eserin coğrafyaya dair yedinci kısmı bize kadar gelmiş, De Goeje tarafından 1892 yılında Leyden'de neşredilmiştir. G. Wiet tarafından yapılan Fransızca tercümesi 1955 yılında Kahire'de basılmıştır. Bu kısım gökyüzü ile yeryüzü hakkındaki bir mukaddimeden sonra, ülkeleri ve şehirleri anlatır.⁵⁹⁰

⁵⁸⁸ ŞEŞEN, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s.25.

⁵⁸⁹ Laszlo RASONYI, *Tarihte Türklük*, Ankara 1988 s.54.

⁵⁹⁰ ŞEŞEN, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.98–99.

Bu eserde yer kürenin gündelik hareketinden bahsedilir. Güneşin hareket etmediğine dair Batlamyus'un sistemine aykırı bilgiler verir. Bu kitaba G. Wiet tarafından bir şerh yazılmış, fakat yayınlanmamıştır. Birkaç faslı Farsça'ya tercümesi ile birlikte 1869 yılında Chwolson tarafından yayınlanmıştır. İbn Rusteh bu eserinde batı Türklerine dair çok önemli bilgiler vermektedir. Çin'e yakın bölgelerdeki Türk kabilelerinden ise hiç söz etmez. İbn Rusteh'in batı Türkleri hakkında verdiği bilgileri kısaca aşağıda vermeye çalışacağız.⁵⁹¹

4.8.1. Hazarlar:

“Peçeneklerle Hazarlar⁵⁹² arasında bozkırlar ve ormanlar arasından geçen on günlük yol vardır. Fakat, bu yol muntazam değildir. Peçenekler bu mesafeyi ağaçlıklar ve koruluklar arasından yürüyerek katederler. Hazar ülkesi geniş bir ülke olup bir tarafından, tepelerinden Tulas ve Lav'arların bulunduğu büyük bir dağa bitişir. Bu büyük dağ Tiflis diyarına kadar uzanır. Hazarların İşa unvanı verilen bir hükümdarları vardır. Büyük hükümdara ise Hakan denir. Hazarların bu büyük hükümdara saygısı sözdendir. İşleri idare eden, orduya kumandanlık yapan İşa'dır. Hazarların büyük reisi Yahudi (Musevi)'dir. Halkın geri kalan kısmı Türklerin dinine benzer bir dine inanmaktadırlar. Şehirleri Sarığşen'dir. Hazar ülkesinde Hanbalığ adında bir şehir daha vardır. Halk kışın bu iki şehirde otururlar. Bahar gelince kırlara çıkarlar. Kış gelinceye kadar oralarda kalırlar.⁵⁹³ Bu iki şehirde Müslümanlardan bir koloni (cemaat) de bulunur. Bu Müslümanların mescidleri, imamları, müezzinleri ve mektepleri vardır. Hükümdar İşa, bu ülkenin kudretli ve zenginlerine mallarına ve refah derecelerine göre süvariler beslemekle mükellef tutmuştur. Hazarlar her sene Peçenekler üzerine akın yaparlar. Orduyla sefere ve akına çıkan İşa'dır. Seferlere

⁵⁹¹ ŞEŞEN, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.99.

⁵⁹² İbn Rusteh'in eserindeki Türklerle ilgili bölümün Hazarlara kadarki kısmı eksiktir. Bkz. ŞEŞEN, a.g.k., s.36.

⁵⁹³ ŞEŞEN, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s.36.

daimi askerleriyle çıkar. Hazarlar güzel insanlardır.⁵⁹⁴ Bir tarafa sefere çıkarlarken süslü ve tam teçhizatlı bayraklarla, terradelerle, muhkem silahlarla hareket ederler. Hükümdar maaş alan ve kendisine sonsuz bağlı olan 10.000 süvari ile sefere çıkar. Bu askerler arasında zenginler tarafından beslenenler de vardır. Bir tarafa sefere çıkarken def şeklinde yapılmış şemsiye gibi bir şey hazır edilir. Bunu İşa'nın önünde yürüten bir süvari tutar. Askerler arkadan bu şemsiyenin parıltısını görürler. Ganimet ele geçince hepsini İşa'nın karagahında toplarlar. İşa bu ganimetlerden istediğini seçer, kendisi (devlet) için alır. Kalanını aralarında paylaşmaları için askerlere bırakır".⁵⁹⁵

4.8.2. Burdaslar:

"Burdas ülkesi Hazarlarla Bulgarlar arasındadır. Onlarla Hazarların baş şehri arasında 25 günlük mesafe vardır. Hazar hükümdarına bağlıdır. Oradan 10.000 süvari çıkarırlar. Onları bir araya toplayan ve aralarında hükmü geçen bir reisleri yoktur. Her mahallede bir veya iki ihtiyar vardır. Aralarındaki anlaşmazlıkların halli için onlara başvururlar. Gerçekte ise Hazar hakanına itaat ederler. Ülkeleri geniş olup, ormanlıklar arasında otururlar, Bulgarlar ve Peçeneklere yağma akını yaparlar. Cesur ve kahraman kişilerdir. Dinleri Oğuzların dinine benzer. Parlak, güzel manzaralı ve cüsselidirler. İçlerinden biri diğerine haksızlık, zulm eder veya yaralarsa yaralanan veya haksızlığa uğrayan intikamını almadıkça aralarında sulh üzerine anlaşma ve birlik sağlanamaz. Aralarından bir kız bülüğa erince babasının emri altından çıkar (ona itaati bırakır), istediği erkeği seçer, gelip babasından kendisini istemesini sağlar. Bu erkek gelip onu babasından ister. Babası da kızını onunla evlendirir. Burdaslar deve ve sığır yetiştirirler, çok miktarda bal üretirler.

⁵⁹⁴ Şaban KUZGUN, Hazar ve Karay Türkleri: Türklerde Yahudilik ve Doğu Avrupa Yahudilerinin Menşei Meselesi, Alıç Matbaacılık, Ankara 1985., s.54.

⁵⁹⁵ ŞEŞEN, İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, s.36.

Mallarının (paralarının) çoğu sincap derisidir. Burdaslar iki sınıftır: Bir kısmı ölülerini yakarlar, bir kısmı ise gömerler. Onlar ovada otururlar. Ormanlarının çoğu halenc (kayın ağacı)'dir. Tarlaları vardır. Mallarının çoğu bal, sincap derisi ve yün (kürk)'dür. Ülkelerinin genişliği ve uzunluğu onbeşer günlük yoldur".⁵⁹⁶

4.8.3. Bulgarlar:

"Bulgarlar Burtas ülkesine komşudurlar. Hazar Denizi'ne dökülen Etil (Volga) nehri kıyılarında konaklamışlardır. Bulgarlar Hazarlar ile Sakalibe (Slavlar) arasında oturur ve hükümdarlarına Almuş denir. Bu hükümdar İslam dinine mensuptur. Bulgarların toprakları ormanlık ve koruluklarla kapalı olup bu korular ve ormanlar arasında yaşarlar. Bulgarlar üç sınıftır: Bir kısmına Bursula, başka bir sınıfına Eşgîl, üçüncü sınıfına ise Bulgar denir. Hepsi bir bölgede yaşarlar. Hazarlar onlarla ticaret ve alış-veriş yaparlar. Ruslar da samur, kaklım, sincap v.s. gibi ticaret mallarıyla onlara gelirler. Bulgarlar ziraat ve çiftçilik yapar; buğday, arpa, darı v.s. gibi her çeşit hububat ekerler. Çoğu İslam dinine mensupturlar. Oturdıkları yerlerde mescidleri ve mektepleri vardır. Müezzinleri ve imamları bulunur. Aralarında kâfir olanlar sevdikleriyle karşılaştıkları zaman birbirlerine secde ederler".⁵⁹⁷

"Burdaslar ile bu Bulgarlar arasında üç günlük mesafe vardır. Bulgarlar Burdaslara karşı sefer yapar, onları yağmalar ve esir ederler. Bulgarların hayvanları (atları), zırhları ve keskin silahları vardır. Hükümdarlarına hayvan v.s. gibi vergi verirler. İçlerinden biri evlenince hükümdar ondan bir hayvan alır. Ülkelerine gelen Müslüman gemilerinden oşr (onda bir) vergisi alırlar. Elbiseleri Müslümanların

⁵⁹⁶ ŞEŞEN, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s.36–37.

⁵⁹⁷ ŞEŞEN, a.g.k., s.37.

elbiselerine benzer. Müslümanlar gibi mezarlıkları vardır. Mallarının (paralarının) çoğu sincap derisidir”.⁵⁹⁸

4.8.4. Macarlar:

“Peçeneklerin ülkesiyle Bulgarlardan Eskillerin ülkesi arasında Macar hudutları başlar. Macarlar Türklerin bir cinsidir. Başkanları 20.000 kadar süvari ile sefere çıkar. Bu büyük reise Künde denir. Bu isim hükümdarlarının ünvanıdır. Zira, onların başındaki hükümdarın adı Julia’dır. Muharebe etmek veya etmemek v.s. gibi hususlarda bütün Macarlar Julia adındaki hükümdarlarının emirlerine kulak verirler. Macarlar kubbeli cadır sahipleri olup otlu ve verimli topraklarda gezerler. Ülkeleri geniştir. Bu ülkenin hudutlarından biri Rum denizi (Karadeniz)’ne bitişir. Bu denize iki nehir dökülür. Bunlardan biri Ceyhun’dan daha büyüktür. Macarların oturdukları yerler bu iki nehrin arasında kalır. Kış gelince bu nehirlerden yakın olanın kıyılarına giderler. Kışı bu nehirlerden balık avlayarak geçirirler. Kışın buralarda kalmaları onlar için daha elverişlidir. Macarların yurdu ağaçlık, sulak ve nemlidir. Çok miktarda tarlaları vardır. Etraflarındaki Slavların hepsine galip gelirler. Onlara ağır vergiler koyarlar. Slavlar Macarların elinde esir gibidirler”.⁵⁹⁹

“Macarlar ateşe taparlar. Slavlar üzerine yağma akını yaparak aldıkları esirleri deniz sahiline götürürler. Bu esirleri Rum ülkesinin girişindeki Kerh (Çarşı) denen yere götürürler. Rivayet edildiğine göre, eski zamanda Hazarlar, Macarlardan ve etraflarındaki diğer komşu kavimlerden korunabilmek için onlarla aralarına hendek kazmışlardı. Macarlar aldıkları esirleri Kerh denen yere getirince Rumlar

⁵⁹⁸ ŞEŞEN, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s.37–38.

⁵⁹⁹ ŞEŞEN, a.g.k., s.38.

denizden çıkar ve bahsedilen yerde çarşı kururlar. Macarlar onlara esir vererek Rum eşyaları alırlar”.⁶⁰⁰

4.8.5. Slav Ülkesi:

“Slavlar arasında biri ölünce cesedini ateşte yakarlar. Yakınlarından biri ölünce kadınlar ellerini ve yüzlerini bıçakla keserler. Ölünün cesedi yakıldıktan sonra, ertesi günü yakıldığı yere varıp küllerini alırlar. Bu külleri toprak bir küpe koyarak tepeye gömerler. Aradan bir sene geçtikten sonra, 20 küp, daha fazla veya daha az bal alıp bahsedilen tepeye götürler. Ölünün yakınları toplanıp bu balı ve göturdükleri yiyecekleri mezarı başında yer ve içerler. Bundan sonra mezarın başından ayrılırlar. Ölünün üç karısı olur ve aralarından biri kocasını çok sevdiğini hissederse ölünün yanında yere iki ağaç diker, üçüncü bir ağacı bunların üstüne yere paralel olarak koyar, bu son ağacın ortasına bir ip bağlar. Bir sandalyenin üstüne çıktıktan sonra ipin sallanan ucunu boynundan ilmikle bağlar. Bundan sonra sandalye altından alınır. Kadın boğuluncaya kadar asılı olarak kalır. Daha sonra atılıp yakılır. Slavların hepsi ateşe taparlar. Ekinlerinin çoğu darıdır. Hasad zamanı gelince, darı tanelerini bir kepçenin içine koyup semaya doğru kaldırır, Ey rabbimiz, bize sen rızık verdin. Onu bizim için tamamla derler”.⁶⁰¹

⁶⁰⁰ ŞEŞEN, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s.38.

⁶⁰¹ ŞEŞEN, a.g.k., s.38-39.

4.8.6. Serir (Avarlar):

“Hazarlardan on iki gün yürüdükten sonra yüksek bir dağa ve vadilere çıkılır. Bu yerlerde de üç gün yürüdükten sonra Serir hükümdarının kalesine varılır. Bu kale bir dağın başında bulunup 4x4 fersah⁶⁰² genişliğindedir. Etrafını taştan yapılmış bir sur çevirir. Hükümdarın biri altından, diğeri gümüşten yapılmış iki tahtı vardır: Kale halkının hepsi Hristiyandır. Memleketin geri kalan kısmının halkının hepsi kâfirdir. Hükümdarın ülkesinin 20.000 dar geçidi bulunur. Buralarda çeşitli sınıftan insanlar yaşar. Serir halkının bu geçitlerde çiftlikleri ve köyleri vardır. Hepsi bir kuru kafaya (kafatasına) taparlar. Avarlardan biri ölünce onu taputa koyup meydanda üç gün bırakırlar. Sonra, şehir halkı zırhlar giyip silahlanarak cenazenin bulunduğu meydanın bir tarafına varırlar. Ellerindeki mızraklarla tabutta bulunan cenazenin üzerine hamle yaparlar. Onun etrafında dolanarak mızraklarını ona yöneltirler. Fakat, saplamazlar. Bu onlar arasında 300 sene kadar adet oldu. Serir ülkesi hükümdarına Avar denir”.⁶⁰³

“Kalenin sağından bir yol çıkar, yüksek dağlar ve gür ormanlar arasında 12 menzil gittikten sonra Hayzan adında bir şehre varılır. Bu şehrin Azernersi denen ve üç dini benimseyen bir hükümdarı vardır. Bu hükümdar Cuma günü olunca Müslümanlarla Cuma namazı kılar. Cumartesi günü Yahudilerle havraya, Pazar günü Hristiyanlarla kiliseye gide. Kendisine bu konuda soru soranlara, bu dinlerin mensuplarından her birinin kendisini dinlerine çağırdıklarını, kendilerinin doğru yolda, diğerlerinin sapık olduğunu söylediklerini anlatır. Ben her üçünün hakkını elde edeyim diye hepsinin dediğini yaparım der”.⁶⁰⁴

⁶⁰² Fersah, 3 mile eşittir ve yaklaşık 6 km.’dir. Bkz. Walter HINZ, **İslâm’da Ölçü Sistemleri**, A. Sevim, İstanbul 1990, s.76.

⁶⁰³ ŞEŞEN, **İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, s.40–41.

⁶⁰⁴ ŞEŞEN, a.g.k., s.41.

“Bu hükümdarın şehrinden 10 fersah ötede Renhas denen bir şehir bulunur. Bu şehirde meyvesiz büyük bir ağaç vardır. Her Çarşamba günü şehir halkı bu ağacın etrafında toplanır, ona çeşitli meyveler asarlar. Ona secde ederler, adak adarlar. Serir hükümdarının müstahkem bir kalesi vardır. Anuşirevan tarafından Serir hükümdarına verilen hazine bu kalede saklanır”.⁶⁰⁵

4.8.7. El-Lan (el-Elan, Alanlar):

“Serir ülkesinin sağından çıkıp üç gün dağlar ve çayırlar (meralar) arasında yürüdükten sonra el-Alan ülkesine varırsın. Alan hükümdarı Hıristiyandır. Halkı ise kâfir olup putlara taparlar. Nehirler ve ağaçlar arasından 10 gün yürüdükten sonra Bab el-Lan denen bir kaleye ulaşılır. Bu kale bir dağın başındadır. Dağın aşağısında bir yol vardır. Bu yolun etrafı yüksek dağlarla çevrilidir. Bu kalenin surunu her gün, gece gündüz kale halkından görevlendirilmiş 1000 adam korur. El-Lan dört kabileye ayrılır. El-Lan hükümdarına Begayir denir. Onların başına hükümdar olan herkese bu unvan verilir”.⁶⁰⁶

4.9. El-Mes’udi, Ebü’l-Hasan Ali b. el-Hüseyn:

IV/X. yüzyılın ilk yarısında yaşayan büyük tarihçilerden ve coğrafyacılarıdır. Bize kadar gelen eserleri tarih, coğrafya karışımıdır. Hayatı

⁶⁰⁵ ŞEŞEN, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s.41.

⁶⁰⁶ ŞEŞEN, a.g.k., s.41.

hakkında kitaplarında verilen notlardan başka bilgimiz yoktur. Kitaplarının konuları zamanındaki âlimlerin ilgi alanlarının dışında olduğu için fazla önemsenmemiştir. Kendi kayıtlarına göre, Mes'udi III/IX. asrın ikinci yarısında Bağdad'ta doğdu. Meşhur sahabilerden Abdullah b. Mesud'un soyundan geldiği için el-Mes'udi nisbesiyle meşhur oldu. İyi bir tahsil yaptıktan sonra 300/912 tarihinde genç yaşında uzun bir seyahate çıktı. İran ve Hindistan'ı dolaştı. Onu 912 yılında Multan'da, 915 yılında İstahr'da, 916 yılında Seylan'da görüyoruz.⁶⁰⁷

Seylan'da tüccarlara katılarak Çin denizine gidiyor. Dönüşünde Ekvator'un güneyinde ve Afrika kıtasının doğu ucunda olan Zengibar (Mozambik)'a uğruyor. Oradan Oman'a geliyor. Sonra onu Hazar denizinin güney sahillerinde, 926 yılında Filistin'de Taberiye şehrinde buluyoruz. 943 yılında Antakya'da ve Şam'ın Akdeniz sahillerinde dolaşıyor. Bağdad ve Basra'ya kısa bir seyahatten sonra 945 yılında Şam'a dönüyor. Dimaşk'ta yerleşiyor. Bundan sonra bazen Şam'da bazen Mısır'da bulunuyor. 345/956 yılında Fustat'ta ölüyor.⁶⁰⁸

Görüldüğü gibi, Mes'udi'nin hayatı seyahatlerle ve araştırmalarla geçmiştir. Yalnız, daha sonra el-Biruni'nin Hindistan'da yaptığı gibi bu yabancı kültürleri derinlemesine incelememiş, sathi bilgilerle yetinmiş, efsanevi rivayetleri de kabul etmiştir. Fakat, İslam Devleti'ni çevreleyen topraklar hakkında son derece kıymetli bilgiler vermiştir. Ele aldığı bir konuyu hiçbir zaman sonuna götürmemiş, sathi bir şekilde anlatarak konudan konuya geçmiştir. Eserleri 20 civarında olup, tabiat felsefesi, ahlak, siyaset, serbest fikirler etrafında meydana gelen dini mezhepler hakkında bilgiler içerir.

Sonraki nesiller daha çok onun tarihçiliğiyle ve verdiği coğrafi bilgilerle ilgilenmiştir. 943'te 30 cilt kadar tutan, *Kitabü ahbar el-zaman* adlı eserini

⁶⁰⁷ ŞEŞEN, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.60.

⁶⁰⁸ ŞEŞEN, a.g.k., s.60.

tamamladı. Bu eser kaybolmuş, sadece bir cildi zamanımıza ulaşmış, 1996 yılında Beyrut'ta yayınlanmıştır. Eser dünyanın yaradılışı ile başlar. Kısa bir coğrafi özetten sonra İslam tarihi dışında kalan milletlerden bahseder. Mısır tarihine dair efsaneleri etraflı bir şekilde anlatır. Mes'udi bu eserini *Kitab el-evsâd* adlı eserinde özetlemiştir. Bu eserden de bir cilt zamanımıza gelmiştir. Bu iki kitabını da *Müruc el-zeheb* adlı eserinde özetlemiştir. 956 yılında ölmeden önce bu eserini tamamlamış ve gözden geçirmiştir. Kitap iki ana kısımdan meydana gelir. Birinci kısımda İslamdan önceki milletlerin tarih ve coğrafyasından bahsedilir. Çeşitli bablara ayrılır. İkinci kısımda ise 300/912 yılına kadarki İslam tarihinden bahsedilir. Bu kitabın çeşitli nüshaları vardır.⁶⁰⁹

Barbier de meynard tarafından 9 cilt halinde Paris'te 1861–1877 yılları arasında Fransızca tercümesiyle beraber neşredilmiştir. Daha sonra 1303 yılında Mısır'da, 1964–1965 yıllarında M. Muhyiddin Abdülhamid'in tahkikiyle Kahire'de başka baskıları yapılmıştır. En son Ch. Pellat tarafından eser yeniden ele alınmış, yeni bir edision kritiği yapılmış ve Beyrut'ta 1966–1979 yılları arasında 7 cilt halinde yayınlanmıştır. Bu baskı 1982 yılında tekrarlanmıştır. Kitap Farsça'ya da tercüme edilmiştir. El-İbşihi bu eserin Emevi Devleti'nin yıkılışına kadarki kısmını özetlemiş, El-Şekibi tamamını muhtasar hale getirmiştir. Kitapta Türkler hakkında kıymetli bilgiler verilir.⁶¹⁰ Bu kısmın tercümesi Ramazan Şeşen tarafından *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler* adlı eserde (s.42–56) ele alınmıştır.⁶¹¹

Mes'udi'nin ikinci önemli eseri *el-Tenbih ve'l-İşraf* da *Müruc el-Zeheb*'in konularından kısaca bahseder. Bu kitapta bazı yeni bilgiler de yer alır. Mes'udi bu kitabı 956 yılında tamamlamıştır. İslam öncesi Roma, Bizans tarihleri hakkında kıymetli bilgiler içerir. De Goeje tarafından 1894, 1967 yıllarında Leyden'de, Cara de vaux neşri 1986 yılında Frankfurt'ta basılmıştır. Daha sonra Abdullah İsmail el-

⁶⁰⁹ ŞEŞEN, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.61.

⁶¹⁰ ŞEŞEN, a.g.k., s.61.

⁶¹¹ ŞEŞEN, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s.42–56.

Savi tarafından Kahire’de 1938 yılında başka bir baskısı yapılmıştır. Bu baskı 1981’de Beyrut’ta tekrarlanmıştır.⁶¹²

Gerçekten en büyük İslam tarihçilerinden olan Mes’udi’nin elimizdeki kitapları, daha geniş olan eserlerinin muhtasarıdır. Bu durum onun tarihçilik metodunu tam anlamıyla ortaya çıkarmayı zorlaştırmaktadır. Ebu Hanifet el-Dinaveri, Yakubi ve Mes’udi İslam tarihine, ilim için ilim yapma diyebileceğimiz yeni bir akım getirmişlerdir. Yakubi ile Mes’udi sadece birer tarihçi değil, elde ettikleri bilgilerin çoğunu uzun seyahatler sırasında kazanmış birer coğrafyacılardır. Bu gelişmede hicri II. ve III. asırlarda İslam dünyasındaki bütün düşünce faaliyet sahalarına girmiş olan Hellenistik kültürün etkisi görülür. Fakat, İran tarihi dışında bu yabancı unsurlar Taberi tarihinde görülmez.⁶¹³

4.10. Gerdizi, Ebu Said Abdülmelik b. Dahhak:

Farsça tarih yazarlarının en eskilerindendir. Hayatı hakkında bilgi sahibi değiliz. Gazne-Pakistan yolu üzerinde bulunan Gerdiz şehrinde doğmuştur. Gazneliler Sultanı Abdürreşid zamanında (1049–1053) yazdığı *Zeyn el-ahbar* adlı tarih kitabıyla tanınır. Kitap eski İran tarihinden, Peygamberin hayatından ve 1032 yılına kadar İslam tarihinden, 1041 yılına kadarki ayrıntılı Horasan tarihinden bahseder. Bu konularda tarihçi Sellami’den faydalanır.⁶¹⁴

⁶¹² ŞEŞEN, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.61.

⁶¹³ ŞEŞEN, a.g.k., s.61.

⁶¹⁴ ŞEŞEN, a.g.k., s.80.

Eski Yunanlıların ilmine, çeşitli milletlerin takvimlerine, dini bayramlarına dair bilgiler verir. Kitabın son bablarında neseb ilminden, coğrafyadan sözedilir. Bunlar arasında Türklerden, Orta Asya coğrafyasından, Hindistan'dan bahseden son derece önemli bilgiler veren bablar vardır. Türklere ait babta İbn Hurdadbih, İbn Rusteh, el-Ceyhani'nin coğrafyalarından alıntılar bulunur. Hinduların bayramlarına dair bilgileri el-Biruni'den duymuştur.⁶¹⁵

Gerdizi'nin eseri zamanımıza gelmiş. Tahiriler, Safariler, Samaniler ve Gaznelilerden bahseden kısımları tamamının tenkitli neşri ise Abdülhayy Habibi tarafından 1928 yılında Berlin-İranşehr'de, hicri şemsi 1347 yılında Tahran'da basılmıştır. Bir de hicri şemsi 1327, 1909 tarihli Tahran baskıları vardır. Türklere dair babı Rusça, Macarca ve Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Türkistan ve Gazneliler üzerine çalışma yapanlar kitaptan bol miktarda faydalanmışlardır.⁶¹⁶

4.11. El-Avfî, Nureddin Muhammed b. Muhammed:

1173 yılı civarında Buhara'da doğdu. Sahabeden Abdurrahman b. Avf'ın soyundan gelir. Doğduğu şehirde okudu. 597/1201 yılından sonra Semerkand'a gitti. Buhara sahibi Kılıç Tamgaçhan İbrahim'in veliahdi Kılıç Arslan Hakan Muhammed'in kâtibi (münşisi) oldu. Fakat, burada pek kalmadı. 600/ 1203 yılından sonra onu Nesa'da görüyoruz. Sonra, Horasan, Harezm, Sistan bölgelerinde dolaştı. Moğolların gelmesi üzerine Sind bölgesine gitti.⁶¹⁷

⁶¹⁵ ŞEŞEN, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.80.

⁶¹⁶ ŞEŞEN, a.g.k., s.80.

⁶¹⁷ ŞEŞEN, a.g.k., s.159.

617/1220 yılında Sind-Multan bölgesinde hüküm süren Nasirudin Kabac'ın hizmetine girdi. *Lübab el-elbab* adlı şura tezkiresini 618/1221 yılında onun veziri Aynülmülk Fahreddin Hüseyin'e sundu. 625/1227 yılında Kabac, Delhi (Delhi) hükümdarı Şemseddin İltutmuş'un eline esir düşmemek için intihar edince, Avfi, İltutmuş'un hizmetine girdi. Delhi'ye gitti. Bu şehirde *Cevami el-hikayat* ve *Levami el-rivayat* adlı tarih-edebiyat karışımı ünlü eserini 630/1232'den önce bitirdi. İltutmuş'un veziri Nizameddin Cüneydi'ye takdim etti. 633/1235 yılında hayattaydı.⁶¹⁸

Avfi eserlerini Farsça yazmıştır. Bunlardan üçünün adını bilmekteyiz. Bu üç eserden en önemlisi *Cevami el-hikayat* ve *Levami el-rivayat* adlı eseridir. Kitap dört kısma, her kısım 25 baba ayrılmıştır. Birinci kısımda peygamberler, evliyalar, hükümdarlar, vezirler, münşirler, âlimler, nedimler, tabibler, astronomlar, şairler, rüya tabircileri, şarkıcılara dair rivayetler yer alır. İkinci kısımda iyi huylardan, üçüncü kısımda kötü huylardan, dördüncü kısımda denizlerde ve karalarda yaşayan acaib şeylerden, tılsımlardan, eşyanın özelliklerinden, hayvanların tabiatlarından bahsedilir. Bu son kısımda Türklere ait önemli bir bab bulunmaktadır. Bu babın tercümesi Ramazan Şeşen'in *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri* adlı eserinde (s.90–95) yer verilmiştir.⁶¹⁹ İstifade ettiği kaynaklar arasında Mecdüddin b. Adnan'ın *Tarih-i müluk-ı Türkistan* adlı kitabı, Şeref el-zaman el-Mervezi'nin *Tabai el-hayavan* adlı kitabı da bulunmaktadır. *Cevami el-hikayat* sonraki pek çok âlim ile modern araştırmacılar tarafından bol miktarda kullanılmıştır. Osmanlılar devrinde İbn Arapşah, Necati, Salih b. Celal taraflarından Türkçeye çevrilmiştir.⁶²⁰

⁶¹⁸ ŞEŞEN, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.159.

⁶¹⁹ ŞEŞEN, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s.90–95.

⁶²⁰ ŞEŞEN, a.g.k., s.159.

Bunlardan İbn Arapşah, Salih b. Celal tercümeleri zamanımıza ulaşmıştır. Kitap zamanımıza gelmiş ve basılmıştır. Muhammed Nizameddin tarafından hazırlanan neşrin girişi GMS, VII'de 1929 yılında Londra'da yayınlanmıştır.⁶²¹

Avfi'nin ikinci önemli eseri *Lübab el-elbab* en eski Farsça yazan şairler tezkeresidir. 300 kadar şairin biyografisinden bahseden önemli bir eserdir. Devletşah bu önemli eseri görüp faydalanamamıştır. Emin el-Razi ile Seyyid Ali b. Mahmud el-Hüseyni bu kitaptan faydalanmışlardır. Eser biyografi tarihçiliği bakımından zayıftır. Bahsettiği pek çok kişi hakkında az bilgi verir, ölüm tarihlerini zikretmez. Gazneliler, Selçuklular zamanındaki şairler için büyük kaynaktır. Zamanındaki ediplerin ve şairlerin pek çoğuyla müellif görüşmüştür. Kitap zamanımıza gelmiş ve E. Browne-Mirza M. Kazvini taraflarından 1902–1906 yıllarında, Said Nefisi tarafından hicri şemsi 1335 yılında, 1984 yılında Tahran'da neşredilmiştir. Avfi, ayrıca, Tenuhi'nin *el-Ferec ba'd el-şidde* adlı eserini Farsçaya çevirmiştir.⁶²²

4.12. Hudud el-âlem:

X. yüzyılın ikinci yarısında yazılan coğrafya kitaplarındandır. Farsça kaleme alınmış olup müellifi bilinmez. İlk defa Barthold tarafından faksimile olarak 1930 yılında Leningrad'ta basılmıştır. Daha sonra Minorsky tarafından İngilizce'ye tercüme edilmiş, çok değerli notlar ilave edilerek 1937 yılında Londra'da basılmıştır. Bu neşir 1970 yılında Londra'da tekrarlanmış, Minuçehr Situde tertibiyle 1983 yılında Tahran'da başka bir baskısı yapılmıştır.⁶²³

⁶²¹ ŞEŞEN, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.159.

⁶²² ŞEŞEN, a.g.k., s.160.

⁶²³ ŞEŞEN, a.g.k., s.105.

Eserde Batlamyus tesiri görülmekle beraber, meridyenler ve paralellerden bahsedilmez. Barthold, bu tercümeğe yazdığı mukaddimede el-Ceyhani ile Gerdizi'nin eserlerinin bu eserle sıkı irtibatı olduğuna işaret eder. Eser bir girişten sonra sırasıyla ovalardan, denizlerden, adalardan, dağlardan, ırmaklardan, çöllerden, sonra sırasıyla Çin, Hindistan, Tibet, Tokuzoğuz-Tatar, Yağma, Kırgız, Karluk, Çiğil, Tuhsi, Kimak, Fars, Huzistan, Cibal, Deylemistan, Irak, el-Cezire, Azerbaycan, Ermeniye, Arab, Şam, Mısır, Mağrib, Endelüs, Rum, Slav, Rus, Bulgar, Mirvat, Hazar, Peçenekleri, Alan, Avar, Burtas, Bulgar (Volga Bulgarları), Vanandır, Land, Zenci, Zabec, Habeş, Buca, Nubia, Sudan ülkelerinden bahseder. Türk tarihi ve coğrafyası bakımından son derece önemlidir.⁶²⁴ Türklerle ilgili kısımların Türkçe tercümesi, Ramazan Şeşen'in *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri* adlı eserinde (s.57–71) yer verilmiştir.⁶²⁵

4.13. El-İdrisi, Şerif Ebü'l-Hasan Muhammed b. Muhammed:

493/1100 yılında Sebte'de doğdu, 560/1165 tarihinde Palermo'da öldü. Tahsilini Kuntuba'da tamamladı. Coğrafya ve botanik sahasında İslam dünyasının yetiştirdiği büyük âlimlerdendir. Eğitimini tamamladıktan sonra coğrafi inceleme yapmak için seyahalere çıktı. Bu sırada *Ravz el-üns* ve *nüzhet el-nefs* veya *Kitab el-mesalik ve'l-memalik* adlı eserini yazmış olmalıdır. Ebü'l-Fida *Takvim el-büldan* adlı eserinde bu kitaptan faydanmıştır.⁶²⁶

İdrisi bundan sonra Sicilya'ya gitti. Orada II. Roger'in sarayındaki âlimler arasına katıldı. Ondan büyük bir itibar gördü. Roger, aralarında İdrisi'nin de

⁶²⁴ ŞEŞEN, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.105.

⁶²⁵ ŞEŞEN, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s.57–71.

⁶²⁶ ŞEŞEN, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.108.

bulunduğu coğrafyacı âlimlere gümüş bir yer küresi maketi yaptırdı. İdrisi'nin başkanlığındaki bu âlimler maketin üzerindeki yer haritasında zikredilen yerleri anlatan bir coğrafya kitabı yazdılar. *Kitabü Ruger* veya *Kitabü nüzhet el-müştak fi ihtirak el-afak* adıyla anılan bu eser Arapçadır. Bir mukaddimeden sonra iklimlere göre batıdan doğuya doğru dünya ülkelerinden bahseder.⁶²⁷

Kitabın mukaddimesinde yer çekimi için “Yer, mıknatısın demiri çektiği gibi, cisimleri kendisine doğru çeker” denir. Kitapta verilen kaynaklar arasında iki Türkün adı geçer. Türk ülkeleri hakkında verilen bilgiler efsane ile karışıktır. Yer adlarından bazıları Batlamyus coğrafyasından alınmıştır. Bununla beraber, onun eseri, o zaman bilinen bütün dünya ülkelerinden bahseder.

Afrika, Endelüs, Akdeniz, Avrupa hakkında verdiği bilgiler, kitaptaki haritalar o zamana göre çok doğru ve ayrıntılıdır. Kitap Pierre-Amedee Jubert tarafından Fransızca'ya tercüme edilmiş 1836 -1840, 1975 yıllarında Amsterdam'da basılmıştır. Metni ise Amari tarafından neşredilmeye başlanmış, Lewi Della Vida, F. Gabrieli, L. Veccia Vaglieri, D. Bombaci, L. Petech ve Napoli Doğu Üniversitesi Enstitüsü'nde meydana getirilen komite tarafından yakın zamanda tamamlanmıştır.⁶²⁸

1989 yılında Beyrut'ta yeni bir baskısı yapılmıştır. Ayrıca, Afrika ve İspanya'ya dair kısımları Dozy-de Goeje-Michael taraflarından Fransızca'ya tercüme edilmiş, Arapça metniyle beraber 1866 yılında Leyden'de, 1968–1969 yıllarında Amsterdam'da basılmıştır. Arap Yarımadası'na ait kısım ise İbrahim Şevke tarafından 1971 yılında RAAD, XXI, 17-59'da yayınlanmıştır.⁶²⁹ Türklere dair

⁶²⁷ ŞEŞEN, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.108.

⁶²⁸ ŞEŞEN, a.g.k., s.109.

⁶²⁹ ŞEŞEN, a.g.k., s.109.

kisimlarının Türkçe tercümesi Ramazan Şeşen'in *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri* adlı eserinde (s.95–128) yer verilmiştir.⁶³⁰

Kitabın başında bir dünya haritası, her iklime⁶³¹ ait bahiste o iklimle ilgili haritalar bulunmaktadır. Bunlar K. Miller tarafından *Mappae Arabicae*'de yayınlanmıştır. Bundan başka *Ravz el-farac ve uns el-mühec* adlı 588/1192 yılında tamamlanmış İdrisi'ye nisbet edilen bir coğrafya kitabı daha vardır. Bu kitap, *Nüzhet el-müştak*'ın bir hülasasıdır. F. Sezgin tarafından 1984 yılında Frankfurt'ta tıpkıbasımı yayınlanmıştır. İdrisi bunlardan başka *el-Cami bi eştat el-nebat* adıyla bitkilerden bahseden iki ciltlik bir eser yazmış, bu eser de zamanımıza gelmiştir.⁶³²

4.14. Yakut el-Hamavi, Şihabeddin Yakut b. Abdullah el-Rumi:

575/1179 yılında Anadolu'da doğdu. Her ne kadar bazıları tarafından rum asıllı olduğu iddia edilirse de bu doğru olmamalıdır. Türk olması daha fazla ihtimal dâhilindedir. Çocukluğunun ilk yıllarında esir edilip Bağdad'a getirildi. Burada yaşayan Hamalı bir tacir olan Asker b. İbrahim tarafından satın alındı. İyi bir tahsil yaptırıldı. Onun tarafından ticaret için bazı yerlere gönderildi. 1199 yılında azad edildi. Bundan sonra kısa bir müddet efendisi ile arası açıldı. Kitap istinsah ederek geçimini sağladı. Sonra efendisi ile barıştı.⁶³³

Onun ölümünden sonra kitapçılıkla uğraştı. Yakut'u 1213 yılında Tebriz'de, 1214 yılında Şam ve Mısır'da görüyoruz. 1215 yılında tekrar Dimaşk'tan Haleb'e,

⁶³⁰ ŞEŞEN, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s.95–128.

⁶³¹ “İklim” kelimesiyle dünyayı böldükleri 7 kısımdan her biri kastedilmektedir.

⁶³² ŞEŞEN, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.109.

⁶³³ ŞEŞEN, a.g.k., s.135.

sonra Musul'a, daha sonra Horasan'a gidiyor. Kütüphanelerde, yazacağı eserler için malzeme toplamakla uğraşıyor. Harezm ve Maverâünnehir'de bulunuyor. Cengiz ordularının gelmesi üzerine Musul'dayken Haleb'te bulunan Cemaleddin el-Kıfti'ye bir mektup yazıp yardım istiyor. Onun yanına Haleb'e gidiyor. İki yıl sonra tekrar Musul'a dönüyor. 1224 yılında *Mu'cem el-büldan* adlı eserini Musul'da tamamlıyor. 625/1228 yılında tekrar Haleb'e gidiyor. 626/1229 yılında bu şehirde ölüyor.⁶³⁴

Yakut büyük bir âlimdi. Trih, coğrafya ve edebiyata dair önemli eserler yazdı. Bu kitaplardan tarihe dair *Kitab el-düvel*, *Ahbar el-Mütenebbi*, *Ahbar el-şuara*, edebiyata dair *Kitab el-mebde ve'l-meal*, *Unvan el-Egani* bugün kaybolmuştur. Zamanımıza ulaşan eserleri ise şunlardır:

İrşad el-erib ila marifet el-edib: Alfabetik tertib edilen, İslam tarihinde yetişen dilciler, edibler, şairler, tarihçiler, coğrafyacılar, hattatlar, felsefecilerden, matematik, tıp sahalarındaki önemli kişilerin hayatlarından bahseden bu eser büyük bir araştırma mahsulüdür. Ayn harfinden bir kısmı dışında zamanımıza gelmiştir. En önemli kaynaklarımızdandır. Eser Margoliouth tarafından 1907–1931 yılları arasında *Gibb Memorial Serisi* içinde 6 cilt halinde, Leyden'de basılmıştır. Daha sonra, Kahire'de 1335/1936 yılında yeni bir baskısı yapılmıştır. Bugün genellikle bu ikinci baskı be Beyrut'ta yapılan reproductionları kullanılmaktadır.⁶³⁵

Mu'cem el-büldan: Alfabetik tertibedilmiş büyük bir coğrafya lügatıdır. Her yerden bahsederken enlem ve boylamını, orada yetişen büyük âlimleri verir. Bunun yanında büyük ülkelerden, bazı kavimlerden bahseder. Onlar hakkında daha önceki müelliflerin verdikleri bilgileri aktarır. Her coğrafi adın okunuş şeklini verir. Yakut bu eser üzerinde 1215 yılından 1229 yılındaki ölümüne kadar çalışmıştır. Kitap Wüstenfeld tarafından 1866–1873 yıllarında 6 cilt halinde Leipzig'te basılmıştır.

⁶³⁴ ŞEŞEN, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.135.

⁶³⁵ ŞEŞEN, a.g.k., s.135-136.

1906–1907 yıllarında Avrupa ve Amerika’ya ait bir zeyil de ilave edilip 10 cilt halinde Kahire’de başka bir baskısı yapılmıştır. Bugün en çok kullanılan 5 cilt halinde yayınlanan Beyrut baskılarıdır. Daha sonrs Abdülmümin b. Abdülhak el-Bağdadi (ölm. 1338) kitaptaki tarih-coğrafyaya ait malzemeyi *Merasıd el-ittıla* adıyla muhtasar hale getirmiştir. Bu muhtasar Juynboll tarafından 1851–1864 yıllarında Leyden’de yayınlanmıştır.⁶³⁶

Yakut’un okunması bazı nisbeler ve isimleri açıklayan *el-Müşterik vaz’an ve’l-muhtelif sak’an* adında bir kitabı daha vardır. Bu eser de 1846 yılında Göttingen’de basılmıştır. Bunlardan başka Arapların neseplerinden bahseden *Kitab el-muktazab fi’l-ensab* adlı bir eseri daha zamanımıza ulaşmıştır.⁶³⁷

4.15. El-Kazvini, Zekeriyya b. Muhammed:

Müslümanların Plinius’ü denen Zekeriya el-Kazvini 600/1203 yılında Kazvin’de doğdu. Aslen arap olan müellif Kazvin’de eğitimini tamamladıktan sonra Şam’a gitti. 630/1233 yılında Dimaşk’ta bulunuyordu. Bu sırada Muhyiddin b. el-Arabî ile tanıştı. Halife el-Mustasım zamanında (640–656/1241–1258) Irak’ta yaşadı. Vasıt ve Hile şehirlerinde kadılık yaptı. Moğollar zamanında da müderrislik ve kadılık görevlerine devam etti. 682/1283 yılında Vasıt’ta öldü. Fıkıh, tarih, coğrafya sahalarında âlimdi.⁶³⁸

⁶³⁶ ŞEŞEN, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.136.

⁶³⁷ ŞEŞEN, a.g.k., s.136.

⁶³⁸ ŞEŞEN, a.g.k., s.168.

Kazvini'nin eserlerinden ikisi zamanımıza gelmiş, çok erken zamanlardan itibaren doğuda ve batıda şöhret bulmuştur. Bunlardan birincisi kozmografyaya dairdir. *Acaib el-mahlûkat* adındaki bu eserde gerçek ile efsane birbiriyle karışmıştır. Bu eserle ona Müslümanların Plinius'ü de denmiştir. Fakat, metod ve tenkit bakımından Plinius'ten daha ileridir. Eser gök ile alakalı şeyler, yer ile alakalı şeyler olmak üzere iki kısma ayrılmıştır. Uzun bir mukaddimeden sonra Ay, Güneş, Yıldızlar anlatılmakta, ardından göğün sakinlerinden bahsedilmektedir. Bu kısma takvimler bahsi de ilave edilmiştir. İkinci kısımda yer, ateş, hava, su, toprak, hayvanlar, bitkiler, madenlerden ve insanlardan bahsedilmektedir. Başlıca dağlar, adalar, denizler, nehirler, kuyulardan sözedilmektedir. Eserin bize kadar çeşitli nüshaları gelmiştir. Nüshalar arasında büyük farklılıklar görülür. Kitapta bahsedilen konularla ilgili şekiller, resimler, haritalar ihtiva ederler.⁶³⁹

Farsçaya ve Osmanlılar devrinde Türkçe'ye defalarca tercüme edilmiştir. Farsça nüshalardan bazıları minyatürlüdür. Bunlardan birkaçı Topkapı Sarayı Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. M. Murad b. Abdurrahman tercümesi hicri şemsi 1371 yılında Tahran'da basılmıştır. Tercüme nüshalar arasında da farklılıklar görülür. Çoğu serbest tercümedir. İlaveler vardır. Kitap ilk defa Wüstenfeld tarafından 1848 yılında Göttingen'de yayınlanmıştır. Kahire'de 1305, 1309, 1311, 1330, 1331 yıllarında, Demiri'nin *Hayat el-hayavan*'ında defalarca basılmıştır. İran'da bir taşbaskısı yapılmıştır. Son yıllarda Beyrut'ta yeni baskıları çıkmıştır. Avrupa dillerine kısmi tercümeleri yapılmıştır.⁶⁴⁰

Kazvini'nin ikinci eseri *Acaib el-büldan* veya *Asar el-bilad ve ahbar el-ibad* adlarıyla tanınan coğrafyaya dair eseridir. Kitapta üç mukaddime yer alır. Birinci mukaddimede şehirlerin, köylerin kurulmasının sebepleri, ikinci mukaddimede ülkelerin özellikleri, taksimi, iklimlerin, insanlar, madenler, hayvanlar, bitkiler üzerindeki tesirleri, üçüncü mukaddimede yedi iklim anlatılır. Bunlardaki ülkeler,

⁶³⁹ ŞEŞEN, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.167.

⁶⁴⁰ ŞEŞEN, a.g.k., s.167.

şehirler, dağlar, göller, adalar, nehirler, madenler, bitkiler, hayvanlar alfabetik olarak anlatılır. Bu arada tarihle ilgili bilgiler verir. Bundan sonra eski milletlerden, ediblerden, şairlerden, âlimlerden, idarecilerden bahsedilir.⁶⁴¹

Farsça yazan şairler, Anadolu Selçukluları ve Moğollar devrindeki Anadolu şehirleri hakkında bilgi verir. Bu eserde de şekiller ve haritalar yer alır.⁶⁴² *Acaib el-mahlûkat* ile ortak noktaları vardır. Bazı ifadeler her ikisinde aynen tekrar edilir. Farsça'ya tercüme edilmiştir. Bu tercümelerde de şekiller, haritalar, bulunur. Kitap 1849 yılında *Hayat el-hayavan*'ın hamisinde Mısır'da, bitograf olarak 1310'da Tahran'da, yakın zamanda 1960 yılında Beyrut'ta başka baskıları yapılmıştır.

4.16. Fahreddin Mubarek-şah el-Mervezi:

“Türklerin birçok kabilesi vardır. Bunların çoğu sahralarda çadırlarda otururlar. Sürü sahibi oldukları için belli bir yerde oturmazlar. Bir kimse onların kabilelerinin tamamını bilmek isterse bu isteğine asla nail olamaz. Bunlardan arasından en çok bilinenlerin adları şunlardır.”⁶⁴³

Türk, Yemek, Kırgız, Karluk, Çiğil, Eymür, Harluh, Kınık, Yağı, Halaç, Oğuz, Hita, Gay, Urus, Kay, Uran, Tuhsi, Tibet, Kara Tibet, Saklab. Kimci, Keymak, Hazar, Kara Hazar, Kıpçak, Altı-kuçat, Peçenek, Oğul, Satık, Sutuk, Kara Tatar, Kanglı, Bargu, Guz, Kara-guz, Tuğuzguz, Yağma, Erakun, Kayığ, Salgur, Yazgır, Rukur, Bayandur, Ala-yandülik, Uğur, Tuğrak, Bayat, Tuttur-gaduciran, Suvik,

⁶⁴¹ ŞEŞEN, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s.168–169.

⁶⁴² KAZVİNİ, *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, Fuat Sezgin, Frankfurt 1994, s.395.

⁶⁴³ ŞEŞEN, a.g.k., s.154.

Yabagu, Afşar, Bekres, Bekdili, İkaba, Atkuk; Lu’ustera, Urul, Lartlik, Basmil, İl-Barshan”⁶⁴⁴.

4.17. Reşidüddin Fazlullah b. İmadüddele Ebü’l-Hayr Ali:

646/1248 yılında Hemedan’da doğdu. Dedesi Ali, Nasuriddin el-Tusi ile beraber Alamut İsmaililerinin yanında bulunmuş bir tabibdi. Hülagu Alamut’u alınca onun hizmetine girdi. Babası attardı. Aynı zamanda tabib olması gerekir. Bazıları bu ailenin Yahudi olduğunu ve Reşidüddin’in otuz yaşında müslüman olduğunu söylerler. Bu husus kesin değildir. O, önce zamanında revaçta olan ilimleri okudu. Buarada tıp tahsili yaptı. Önce Abaka Han zamanında (ölm. 1282) devlet hizmetine girdi. Keyhatu zamanında (1291–1295) Gazan Han (ölm. 1304)’ın dikkatini çekti ve saray tabibleri arasına alındı.⁶⁴⁵

1303 yılında tamamlanan Gazan Han’ın türbesi ve etrafında kurulan hayır kurumlarının mütevelliliğine getirildi. Daha sonra vezir Sadreddin Zencani’nin yanında idari işlerde çalıştı. Gazan Han tarafından beğenilerek Zencani’nin yerine 1298 yılında vezir tayin edildi. Aynı zamanda Sadreddin Saveci üzerine almıştı. 1303 yılında Gazan Han’ın yanında Memluklara karşı tertib edilen Şam Seferine katıldı. Ardından Gazan Han tarafından tarih yazmakla da görevlendirildi.⁶⁴⁶

Gazan Han’ın 1303 yılında ölümü üzerine M. Hudabende Olcaytu İlhan oldu. Reşidüddin’i Sahibü Divan (tam vezir) makamına getirildi. Böylece Reşidüddin’in

⁶⁴⁴ ŞEŞEN, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.154.

⁶⁴⁵ ŞEŞEN, a.g.k., s.234.

⁶⁴⁶ ŞEŞEN, a.g.k., s.234.

devlet içindeki etkisi arttı. Sadreddin Saveci ise idarede onun ortağı (şerik-i umur-i divan) idi. Sadreddin Saveci devlet malını israf ettiği bahanesiyle 1312 yılında öldürülünce, yerine Taceddin Ali Şah-i Gilani vezir tayin edildi. 1315'te Reşidüddin ile Taceddin Alişah'ın arası açıldı. Bunun üzerine, devletin topraklarının idaresi ikisi arasında paylaştırıldı. 1316'da Olcaytu öldü, yerine onbir yaşında olan oğlu Ebu Said Bahadur Han (ölm. 736/1335) geçti.⁶⁴⁷

Onun zamanında da Reşidüddin ve Taceddin Ali Şah'ın ortak vezirlikleri devam etti. Durum böyle devam ederken 717/1317 yılında Alişah bir entrika ile Reşidüddin'i vezirlikten azlettirdi. Pek geçmeden düşmanları onun Olcaytu'yu zehirleyerek öldürdüğü şaiyasını yaydılar. Devletin en yetkili kişisi ve sultanın naibi Emie Çoban tarafından sorguya çekildi. Nihayet 8 Cemaziyelevvel 718/18 Temmuz 1318 tarihinde oğlu İzzeddin İbrahim'le beraber idam edildi. Malları yağmalandı. Tebriz yakınında yaptırdığı Rab'u Reşidi mahallesindeki türbesine gömüldü. Vakfiyesinden anlaşıldığına göre, çok zengindi. İran, Irak, Anadolu, hatta İstanbul'da mülkleri vardı.⁶⁴⁸

Nakdi parasının miktarı da çok fazlaydı. 37, 500.000 dinar değerindeydi. İlhanlı Devleti'nin pek çok bölgesinde işlenmeyen mevat araziye islah etmiş, bu arazileri vakfetmiştir. Cizre yanında bir kanal açtırmıştır. Tebriz yakınında Rab'-ı Reşidi adıyla yaptırdığı mahallede kanallar, bir hastane, medrese ve büyük bir kütüphane, evler, dükkânlar, kervansaraylar, değirmenler, kumaş ve kâğıt imalathaneleri, darphane inşa ettirmiştir. Burada yalnız âlimlerin oturduğu bir semt de vardır. Bu mahalle için de bol vakıflar yapmıştı.⁶⁴⁹

⁶⁴⁷ ŞEŞEN, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.234.

⁶⁴⁸ ŞEŞEN, a.g.k., s.234-235.

⁶⁴⁹ ŞEŞEN, a.g.k., s.235.

Z.V. Togan tarafından *İslam Ansiklopedi'sine* yazılan makalede Reşidüddin'in 14 eserinden bahsedilir. Bunlar Türk-Hind-Çin tıbbından da bahseden *Tensukname-i İlhani der Fünun-i Ulum-i Hitai*, tabii ve iktisadi ilimlere dair yirmidört kısımdan meydana gelen *Asar ü ahya*, Çin-Moğol devlet idaresinden bahseden *Kitab-ı siyaset ü tedbir-i mülk-i hitaiyan*, Kur'an tefsiri *Miftah el-tefasir*, 19 konuya dair 19 risale ihtiva eden *Tavzihat-i Reşidi*, coğrafya ve dini konulardan bahseden ve 14 risaleden meydana gelen *Letaif el-hakaik*, tıp-siyaset-din konularından bahseden *Beyan el-hakaik*, çeşitli ilimlere dair *Es'ile ve ecvibe-i Reşidiyye*, dini-edebi-tarihi konulara dair *Favaid-i Sultaniye*, *Münşeat*, *Vakıfname-i Rab-ı Reşidi*, *Cami 'el-tevarih'*tir.⁶⁵⁰

Cami el-tevarih Reşiddin'in en önemli eseri olup bir dünya tarihidir. Bu eseriyle Reşidüddin İslam dünyasının yetiştirdiği birkaç önemli tarihçiden biri olmuştur. Bazı kaynakların ihmal ettiği Moğol-Türk tarihine önemli yer ayırmış, bu iki milletin tarihte oynadığı rolü daha bariz bir şekilde ortaya koymuştur. İslam kaynakları tarafından Türk tarihinin ihmal edilmiş noktalarını sonraki nesillere aktarmıştır. Bu arada *Oğuzname*'yi de eserine almıştır. Eserine Gazan Han'ın emriyle başlamış, Olcaytu Han zamanında tamamlamıştır. Kendisine başta Ebu'l-Kasım Abdullah el-Kaşani olmak üzere çeşitli âlimler yardım etmiştir.⁶⁵¹

Kitap başlıca dört kısımdan meydana gelir: 1) Moğol ve Türk kabileleri, Cengizhan devrinden Gazan Han'ın ölümüne kadar Moğolların tarihi, 2) Olcaytu tarihiyle Ademden'den zamanına kadar İslam tarihi. Bu kısımda Oğuzlar, Türkler, Çinliler, Hindliler, Yahudiler ile Frenklerin tarihine de yer verilir. Çin, Hind, Yahudi, Frenk tarihine dair kısımları bu toplumların mensubu âlimlerin yazdığı söylenir, 3) Arapların, Yahudilerin, Moğolların, Türklerin, Frenklerin ve Çinlilerin hâkim sülalelerinin şecerelerinden, Türk-Moğol hanlarının aile fertlerinden, büyük memurlardan, ordu mevcutlarından bahseden, *Şüab-ı pencgane* adını alan kısım (Z.

⁶⁵⁰ ŞEŞEN, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.235.

⁶⁵¹ ŞEŞEN, a.g.k., s.235.

Velidi Togan bu kısmı ayrı bir eser kabul eder), 4) Coğrafyadan bahseden *Suvar el-ekalim* kısmı. Bu kısmın nüshası henüz bulunamamıştır.⁶⁵²

Z. Velidi Togan bu kısmı da ayrı bir eser kabul eder. Ayrıca, kitabın Türk ve Moğol kabilelerinden bahseden kısmının Moğolca orijinal bir kaynaktan tercüme edildiğini iddia eder. Cengiz Han'ın ölümünden sonraki Moğol tarihine ait malumatın Hülagu'nun ölümüne kadarki kısmı Cüveyni'nin Cihangüşa'sından faydalanılarak yazılmıştır. Cengiz Han devriyle ilgili kısımda ise *Altan debter* adlı Moğolca tarihten de faydalanmıştır. Gazan Han ve Olcaytu Han devirleri ise Reşidüddin'in olayları çok yakından takip ettiği kısımlardır. Bu kısımlar çok ayrıntılıdır. Hanların yarlıklarından bazı metinleri de içerirler.⁶⁵³

Cami el-tevarih Farsça, Arapça, Moğolca olmak üzere üç dilde yazılmıştır. Farsça ve Arapça nüshaları zamanımıza gelmiştir. İkinci kısmının eksik ve 706/1306 yılında yazılmış, resimli bir nüshası Edinburg Üniversitesi, Arapça, nr. 20'de bulunmaktadır. Diğer nüshaları Ayasofya, III. Ahmed, Royal Asiatic Society, Oxford, Leningrad vs. kütüphanelerindedir. Fakat, *Suvar el-ekalim* kısmı henüz bulunamamıştır. Kitabın ilk kısmının İlhanlılardan bahseden bölümleri Quatremere Karl Jahn tarafından çeşitli tarihlerde, bu birinci kısmın tamamı 1960 yılında Tahran'da yayınlanmıştır. Fakat, Tahran neşri önemli değildir. Birçok hata içerir. Birinci kısmın İlhanlılar dışındaki kısımları Berezin ve Blochet tarafından yayınlanmıştır. Eserin birinci ve ikinci kısımlarının tam metni ve tercümesi 1946/1960 yılları arasında Rus İlimleri Akademisi tarafından 4 cilt halinde, bu kısımların üçüncü cildi Alizade ve Arend taraflarından 1957 yılında Bakü'de yayınlanmıştır.⁶⁵⁴

⁶⁵² ŞEŞEN, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.235–236.

⁶⁵³ ŞEŞEN, a.g.k., s.236.

⁶⁵⁴ ŞEŞEN, a.g.k., s.236.

İlhanlılar devrine ait kısımların yayınında Topkapı Sarayı Revan Köşkü, nr. 1518, Ayasofya, nr. 3034'teki Arapça nüshalardan faydalanılsa iyi olurdu. Bu yapılmamıştır. İkinci kısmı Frenk tarihine ait kısmı Karl Cahn tarafından 1951 yılında, Gazneliler ve Selçuklulara ait kısımları Ahmet Ateş tarafından 1957–1960 yıllarında Ankara'da TTK yayınları arasında, İsmaililer, Fatimiler, Nizarilere ait kısımları Danişpejuh-M. Müderris-i Zencani ve M. Debir Siyaki taraflarından 1337–1338 şh/1958–1960 yıllarında Tahran'da neşredilmiştir. Topkapı Sarayı III. Ahmed, nr. 2932'de olan nüshada bulunan *Şuab-i pençgah* kısmı henüz yayınlanmamıştır. Yine eserin Arapça metni henüz bir neşre konu olmamıştır. Kitaptaki *Oğuz Destanı*'na dair rivayet Z.V. Togan tarafından tahlili ile beraber Türkçe'ye tercüme edilmiş, Tuncer Baykara tarafından 1972, 1982 yıllarında İstanbul'da yayınlanmıştır.⁶⁵⁵

Burada şurada zikretmek gerekir: Ebü'l-Kasım Abdullah el-Kaşani *Cami el-tevarih*'e katkısından başka Tarihü Olcaytu adıyla yine Farsça bir tarih yazmıştır. Eser 718/1318 yılı ile sona erer. Sağlam ve ayrıntılı bir tarih olan bu eserin bir nüshası Ayasofya Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Bu eserin İsmaililere ait kısmı Danişpejuh tarafından 1964 yılında Tahran'da yayınlanmıştır.⁶⁵⁶

Cami el-tevarih'e Timurun oğlu Sultan Şahruh zamanında adı verilmeyen biri tarafından bir zeyl yazılmıştır. Bu zeyl M. Harbande Olcaytu ve Ebu Said Bahadır Han devirlerinden bahseder. İki nüshası zamanımıza gelmiştir. Şihabeddin Abdullah b. Lütfullah el-Reşidi'nin yazdığı zeyl ise hicri şemsi 1317 yılında Tahran'da basılmıştır. *Cami el-tevarih*'ten başta Hamdullah el-Müstevfi olmak üzere sonra Arapça, Farsça, Türkçe tarih yazarlar, yeni zamandaki batılı ve doğulu araştırmacılar faydalanmışlardır.⁶⁵⁷

⁶⁵⁵ ŞEŞEN, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.236.

⁶⁵⁶ ŞEŞEN, a.g.k., s.236–237.

⁶⁵⁷ ŞEŞEN, a.g.k., s.237.

4.18. El-İstahri, İbrahim b. Muhammed:

X. asrın ilk yarısında yaşıyan İslam coğrafyacılardanıdır. Istahr (Persepoli) şehrinde doğdu. Coğrafi seyahatlar yaptı. Atlas Okyanus'ı kıyılarına kadar vardı. Ebu Zeyd el-Belhi'nin *Suvar el-ekalim* adlı eserini geliştirip çok miktarda malumat ekleyerek *Suret el-Arz* veya *Kitab el-mesalik ve'l-memalik*, (bazen *Mesalik el-memalik* şeklinde geçer) adlı coğrafya kitabını yazdı.⁶⁵⁸ Eserde her kıtanın renkli haritaları bulunur. Bunları Ebu Zeyd el-Belhi'nin eserinden naklederek üzerlerinde bazı düzeltmeler yapmış olmalıdır. Kitap İslam dünyasından ve İslam dünyasına komşu ülkelerden bahseder. Ülkeler, yollar, karalar, şehirler ve denizler hakkında bilgiler verir. Mesudi gibi, Sicistan'daki yel değirmenlerinden bahseder. Kitabın tertibinde haritalara tamamen uyulmuş, her bölge için sırasıyla şehirlerden, nehirlerden, dağlardan, yollardan, sosyal durumdan bahsedilmiştir.⁶⁵⁹

İstahri 340/951 yılında İbn Halkal ile görüşmüş, ondan kendi kitabını düzeltmesi ve tamamlamasını istemiştir. *Kitab el-mesalik ve'l-memalik* zamanımıza ulaşmış, ilk defa J.H. Moeller tarafından 1839 yılında Gotha'da faksimile olarak neşredilmiştir. Almanca tercümesi A.D. Mondtmann tarafından 1845 yılında Hamburg'ta yayınlanmıştır. Daha sonra de Goeje eserin tenkitli neşrini 1870 yılında Leyden'de bastırması, bu neşir 1927, 1967 yıllarında tekrarlanmıştır. M. Gabir Abdulal el-Hini 1961 yılında Kahire'de kitabın yeni bir neşrini yapmıştır.⁶⁶⁰ Kitaptaki Türklerle ilgili kısımların tercümesi Ramazan Şeşen tarafından *İslam Coğrafyacılara göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, adlı eserinde s.154-162'de yayınlanmıştır.⁶⁶¹

⁶⁵⁸ İSTAHİRİ, *Kitabu'l-Mesalik ve'l-Memalik* (ve huve muavvelun ala Kitabu Suveru'l-Ekalim li'-Şeyh Ebi Zeyd Ahmed B. Sehl el-Belhî), M. J. De Goeje, Leiden 1870 (F. Sezgin, Frankfurt 1992).

⁶⁵⁹ ŞEŞEN, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.101.

⁶⁶⁰ ŞEŞEN, a.g.k., s.101.

⁶⁶¹ ŞEŞEN, *İslam Coğrafyacılara Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s.154-162.

4.19. İbn Havkal, Ebü'l-Kasım Muhammed:

Aslen Nüsaybin'dendir. Bağdad'ta oturduğu anlaşıyor. Hem tacir hem coğrafyacıydı. Bu arada Fatimiler adına ajanlık da yapmıştır. 331/945 yılında ticaret yapmak ve coğrafi bilgi toplamak için Bağdad'tan ayrılmıştır. 367/977 yılına kadar Endelüs'ten Taras'a kadar İslam dünyasının her tarafını dolaşmıştır. 340/950 yılında coğrafyacı İstahri ile görüşmüş, onun tarafından yazılan *Suret el-Arz*⁶⁶² adlı eserini tamamlaması tavsiye edilmiştir. Ve İbni Halkal *Suret el-Arz* adlı eserini İstahri'nin eseri üzerine bina etmiş, coğrafi bilgiler yanında haritalara da önem vermiştir.⁶⁶³

Bu kitap Arap coğrafya edebiyatının zirvesini temsil eder. Kitabına yer ve yeryüzünün fiziki coğrafyası hakkındaki bir mukaddime ile başlar. Bundan sonra Arap Yarımadası, Fars Denizi, Mağrib, Endelüs, Sicilya, Mısır, Şam, Akdeniz, el-Cezire, Fars, Kirman, Sint, Doğu Anadolu, Azerbaycan, Cibali, Kafkasya, Hazar Denizi, Horasan ve Maverâünnehir bölgelerini sırayla anlatır. Coğrafi bilgilerden başka, şehirlerdeki sosyal hayata, önemli binalara, madenlere, ticarete, sanatlara, zirai mahsüllere, fiyat hareketlerine önemli yer verir. Endelüs, Kuzey Afrika, Sicilya'dan ayrıntılı bir şekilde bahseder. Bu eserden X. yüzyıldaki İslam dünyasını ve İslam kültürünü ayrıntılı bir şekilde öğrenmekteyiz.⁶⁶⁴

Kitapta, bilhassa X. yüzyıldaki Samaniler idaresindeki Maverâünnehir ve Harezm bölgeleri detaylı bir şekilde anlatılmakta, bu bölgenin İslam dünyasının en ileri ve en zengin bölgesi olduğu oratya konmaktadır. Hazar Denizi ve Maverâünnehir etrafındaki Türkler hakkında ayrıntılı bilgi verilmektedir. İbn

⁶⁶² İBN HAVKAL, Ebü'l-Kasım, *Kitabu Sûretü'l-Arz*, F. Sezgin, Leiden 1938 (Frankfurt 1992)

⁶⁶³ ŞEŞEN, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.101.

⁶⁶⁴ ŞEŞEN, a.g.k., s.101-102.

Havkal'ın bu eseri el- Makdisi'nin eseri gibi klasik İslam corafya edebiyatının zirvesini temsil eder.⁶⁶⁵

Bu eser ilk defa W.Ouseley tarafından İngilizceye tercüme edilerek 1800 yılında Londra'da yayınlanmıştır. Daha sonra De Slan Afrika'ya ait kısmın Fransızca tercümesini 1842 yılında, Amari başka bir kısmının tercümesini 1845 yılında Paris'te yayınlamışlardır. De Goeje ise kitabın tamamını 1873 (1882) neşretmiş, Kramers ise 1938 yılında tenkitlineşrini yapmıştır. Daha sonra Beyrut'ta başka baskıları yapılmıştır.⁶⁶⁶ Kitaptaki Maveraünnehir ve Türklerle ilgili kısımların tercümesi Ramazan Şeşen tarafından *İslam Coğrafyacılarına göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, adlı eserinde s.162–173, 207-245'de neşredilmiştir.⁶⁶⁷ İbn Havkal Sicilya'dan bahseden ayrı bir eser yazmış, bu kitap zamanımıza ulaşmamıştır.

4.20. El-Makdisi, Şemseddin Muhammed b. Ahmed el-Beşşari:

İbn Havkal ile beraber klasik coğrafya edebiyatının en büyük temsilcilerindendir. 336/947 yılı civarında Kudüs'te doğdu. Babası şehrin tanınmış kişilerindendi. Büyük babası ise bir mimardı. Ahmed b. Tolun için Akka şehrinin kapılarını yapmıştır. Anne tarafından ise Horasanlıdır. Annesinin babası Ebü'l-Tayyib el-Şeva da bir inşaat ustasıdır. Kitabında naklettiği bazı olaylardan 380/990 yılı civarlarına kadar yaşadığı anlaşıyor. 967, 978 yıllarında iki defa hacca gitti. 354–364/965–975 yılları arasında Haleb'te bulundu. 374/984 yıllarında Horasan ve

⁶⁶⁵ ŞEŞEN, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.102.

⁶⁶⁶ ŞEŞEN, a.g.k., s.102.

⁶⁶⁷ ŞEŞEN, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s.162–173.

Maveraünnehir’de bulundu. Maveräünnehir’de yıllarca kaldığı anlaşıyor. 375/985 yılında onu Şiraz’da görüyoruz.⁶⁶⁸

378/988 yılı civarında *Ahsen el-tekasini fi marifet el-ekalim*⁶⁶⁹ adlı ünlü coğrafya kitabını tamamladı. Kitabından anlaşıldığına göre dil, hadis, edebiyat, kelam konularında sağlam bir tahsil yapmıştır. El-Makdisi kitabının mukaddemesinde gerçek bir coğrafyacı edasıyla kendisinden önce coğrafya konusunda eser yazanlardan, onların kitaplarından, astronomik coğrafyadan bahseder ve değerlendirmeler yapar. O, Cahız ile başlayıp İbn el-Fakih ile zirvesine ulaşan *el-büldan* ilminden başka, aynı zamanda kozmografya ilmini de iyi biliyordu. Fakat daha ziyade Ebu Zeyd el-Belhi’nin İslam Atlası Ekolü’nün bir takipçisiydi. O, İbn Havkal’ın eserindeki bilgileri ileri bir aşamaya taşıdı.⁶⁷⁰

Eserini yedi iklim üzerine tertibetti. Takibettiği sistematik metodla aydınlar ve tüccarlar için faydalı yeni bir ilimle uğraştığının şuuruna vardı. Kitabının mukaddimesinden itibaren iyi bir program takibederek fiziki, ekonomik, politik, sosyal coğrafyayı yazdı. Haritalarda asıl İslam dünyasına önem verdi. Diğer ülkeler hakkında kitabın mukaddimesinde verdiği bilgilere işaretle yetindi. İslam dünyasını da Arap ülkeleri, Acem ülkeleri olmak üzere ikiye ayırdı. Her bölgeden bahsederken önce o bölgenin merkezini, sonra kurelerini (amilliklerini) ve diğer şehirlerini anlattı. Bunu yaparken halkın sosyal yapısına, huylarına, ahlakına, fizyolojisine dair bilgiler verdi. İbn Havkal gibi, Hazar Denizi ve Maveräünnehir etrafındaki Türklerden bahsetti. Türkmen kelimesini ilk kullanan coğrafyacı oldu. Bilhassa Maveräünnehir hakkında verdiği bilgiler ince bir tetkik sonucu kaleme alınmıştır. Eser bize kadar gelmiş, de Goeje tarafından 1877, 1906, 1967 yıllarında Leyden’de neşredilmiştir.⁶⁷¹

⁶⁶⁸ ŞEŞEN, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.102.

⁶⁶⁹ MAKDİSİ, *Ahsenu’t-Tekasim*, M. J. de Goeje, Leiden 1906 (F.Sezgin, Frankfurt 1992).

⁶⁷⁰ ŞEŞEN, a.g.k., s.102-103.

⁶⁷¹ ŞEŞEN, a.g.k., s.103.

Ali Naki Münzevi tarafından yapılan Farsça tercümesi 1982 yılında Tahran'da basılmıştır. Kitabın haritaları ise, K. Miller tarafından 1926–1931 yılları arasında Stuttgart'ta yayınlanan *Mappae Arabicae*'da yayınlanmıştır.⁶⁷² Kitaptaki Maverünnehir ve Türklerle ilgili kısımların tercümesi Ramazan Şeşen tarafından *İslam Coğrafyacılarına göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, adlı eserinde s.175–180, 246–269'da neşredilmiştir.⁶⁷³

4.21. Ebu Hamid el-Gıranati, Muhammed b. Abdurrahman el-Mazini:

XI. asırda yaşayan Endelüslü coğrafyacılar ve seyyahlardandır. İlim öğrenmek için İslam dünyasının pek çok yerini dolaşmıştır. Eserlerinde verdiği bilgiye göre, 473/1080 yılında Granada'da doğdu.⁶⁷⁴

Ülkesinde tahsilini tamamladıktan sonra otuz yaşlarına doğru seyahate çıktı. Afrikayı dolaştıktan sonra 1117'de İskenderiye'ye geldi. Önce bu şehirde, sonra Kahire'de 1123'e kadar kaldı. Sonra Şam'a gitti. Bir müddet sonra Bağdad'a geçti. Bu şehirde dört sene kaldı. 1130 yılında İran'da Ebher şehrindeydi. Sonra Volga bölgesine geçti. Oradan Macaristan'a geçti. 1153 yılına kadar üç sene orada kaldı. Oradan Bulgar şehrine⁶⁷⁵ geçti. Bir müddet orada kaldıktan sonra Harezm'e gitti. Oradan Buhara, Merv, Nişabur, Rey, Isfahan yoluyla Basra'ya geldi. Basra'dan hacca gitti. 1155 yılında Bağdad'a döndü. Altı sene sonra Musul'a gitti. Sonra

⁶⁷² ŞEŞEN, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.103.

⁶⁷³ ŞEŞEN, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s.175–180.

⁶⁷⁴ ŞEŞEN, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.109.

⁶⁷⁵ Köyleribde mescitleri, okul ve imamları vardı. Başkentleri Bulgar şehri olup, kalıntılarından bu kentin 50.000 nüfuslu olduğu, büyük mescit, hamam ve medreseleri bulunduğu anlaşılmaktadır. Bundan başka Suvar, Kermancık, Toşkın ve Esbol gibi şehirleri de vardır. Bkz. İ. PARMAKSIZOĞLU-Y. ÇAĞLAYAN, *Genel Tarih I. Eski Çağlar ve Türk Tarihinin İlk Dönemleri*, Funda Yayınları, Ankara 1976, s.345.

Haleb'e oradan Dımaşk'a geçti. Bu şehre yerleşti. Doksan yaşından 1169 yılında öldü.⁶⁷⁶

Ebu Hmid el-Gıranati biri Bağdad'ta, diğeri Musul'daki ikameti sırasında iki önemli kitap yazdı. Bağdad'ta yazdığı *Kitab el-Mu'rib an bazı acaib el-Mağrib* adlı eserini Abbasi veziri İbn Hübeyre (ölm. 1166)'ye sundu. Bu eserden, sonraki pek çok müellif alıntılar yapmıştır. İkinci önemli eseri *Tuhfet el-elbab ve nuhbet el-a'cab* adlı kitabıdır. Bu eseri Musul'da iken kendisini himaye eden Ebu Hafs el-Erdebili'nin isteği üzerine yazmıştır. Kitapta gezdiği yerlerde gördüğü enteresan şeylerden ve hatıralarından bahsetmiştir. Bu eserden daha sonra pek çok âlim eserlerinde nakiller yapmışlardır.⁶⁷⁷

Eser ve İspanyolca tercümesi G. Ferrand tarafından JA'te 1925 yılında s. 1–148 ve 195-303'te Ana Ramos tarafından 1990 yılında Madrid'te yayınlanmıştır. *El-Mu'rib* ise daha sonra 1953 yılında C.E. Dubler tarafından Madrid'de neşredilmiştir.⁶⁷⁸ *Tuhfet el-elbab*'taki Türklere ait pasajların tercümesi Ramazan Şeşen tarafından *İslam Coğrafyacılarına göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, adlı eserinde s.178-183'de neşredilmiştir.⁶⁷⁹

4.22. İbn Hurdadbih, Ebü'l-Kasım Ubeydullah b. Ahmed:

Büyük yolların geçtiği yerlerden ve diğer coğrafi konulardan bahseden coğrafya kitaplarına *el-Mesalik ve'l-memalik* adı verilir. Bunlardan bize ulaşan en eski kitap İbn Hurdadbih'in *el-Mesalik ve'l-memalik* adlı eseridir. Bu eserinde

⁶⁷⁶ ŞEŞEN, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.109.

⁶⁷⁷ ŞEŞEN, a.g.k., s.109.

⁶⁷⁸ ŞEŞEN, a.g.k., s.109.

⁶⁷⁹ ŞEŞEN, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s.178–183.

yaşanabilir dünyayı bir bütün halinde “Doğu, Batı ve Kuzey” olmak üzere üçe ayırır.⁶⁸⁰ İbn Hurdadbih 820 yılı civarında doğdu, 912 yılı civarında öldü. Babası Taberistan valiliğinde bulunmuştu. Kendisi İran’ın Cebel bölgesinde posta müdürlüğü yapmış, daha sonra Abbasi Halifesi Mutemid’in nedimleri arasına girmiştir.⁶⁸¹

Musiki aletleri, şarkı, ahenk ve raks hakkında sarayda yapmış olduğu bir konuşma Mesudi tarafından nakledilir. Kitaplarının çoğu bu konulardadır. Aralarında *Edeb el-sema*, *Kitab el-tabih* (yemekler kitabı), *Kitab el-lehv ve’l-melahi*, *Ktab el-şarab*, *Kitab el-nüdema ve’l-cülesa* vardır. *Kitabü cumhuri ensab el-fürs ve’l-nevakıl*, tarihe dair önemli bir kitapları bulunur. Mesudi bu tarih kitabından faydalanmıştır. Kitabın 232/846–847 yılı civarında tamamlandığı söylenirse de bu doğru değildir. Daha sonraları 272/885–886 yılı civarında tamamlanmış olması gerekir.⁶⁸²

Kitapta yolların haritalarından başka, astronomik coğrafyaya, vilayetlerin vergilerine, seyahat haberlerine, İslamiyetten önceki İran tarihine, genel coğrafyaya dair bilgiler bulunur. Sadece İslam âleminden değil, İslam âlemi dışındaki bölgelerden de bahseder. Kitap topografya konusunda önemli bir kaynak olmuş, el-Ceyhani ve daha sonraki âlimler tarafından istifade edilmiştir. Kitapta Orta Asya ve Maverâünnehir bölgesi etrafındaki Türkler hakkında önemli notlar bulunur.⁶⁸³

Kitabın bir kısmını önce Reinaud yayınlamıştır. Daha sonra Barbier de Meynard Fransızca tercümesi ile beraber kitabın metnini 1865 yılında Paris’te neşretmiştir. De Goeje ise *Bibl. Geogr. Arab* serisinin VI. eseri olarak 1889 yılında Leyden’de daha mükemmel bir neşrini yapmıştır. Bu neşir 1967 yılında

⁶⁸⁰ İBN HURDADBİH, *Kitabu’l-Memâlik ve’l-Mesâlik*, F. Sezgin, Leiden, 1306–1889 (Frankfurt, 1992), Türkçe çevirisi için Bkz. İBN HURDADBİH, *Ülkeler ve Yollar Kitabı*, M. Ağarı, Kitabevi yay. İstanbul 2008.

⁶⁸¹ ŞEŞEN, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.97.

⁶⁸² ŞEŞEN, a.g.k., s.98.

⁶⁸³ ŞEŞEN, a.g.k., s.98.

tekrarlanmıştır. Türklerden bahseden kısımların tercümesi Ramazan Şeşen tarafından *İslam Coğrafyacılarına göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, adlı eserinde s.183-185’de neşredilmiştir.⁶⁸⁴

4.23. El-Ya’kubi, Ahmed b. İshak b. Vazih:

III/IX. yüzyılda yaşayan büyük tarihçilerden ve coğrafyacılarındandır. Abbasi divanlarında çalışan bir kâtipler ailesinden gelir. Dedesi Vazih, Halife el-Mansur’un azaldı kölelerindendi. Ya’kubi IX. yüzyıl başlarında doğdu. Doğu Anadolu’da, Horasan’da Tahiri’lerin hizmetinde kâtip olarak çalıştı. Şii temayüllü olduğu söylenir. Tahirilerin yıkılmasından sonra, Mısır’a gitti. Burada 292/905 tarihinde öldü.⁶⁸⁵

Ya’kubi’nin zamanımıza üç eseri gelmiştir. Bunlardan *Kitab el-tarih* bir dünya tarihidir. 259/872 yılı olayları ile sona erer. Eser Benu İsrail tarihi ile başlar. Sonra, İsa ve Hvarilerinden, Babil, Asur, Süryani hükümdarlarından, Hindlilerin, Çinlilerin, Yunanlıların, Romalıların, İranlıların, Türkler dâhil kuzey kavimlerinin, Mısırlıların, Berberilerin, Habeşlilerin, Cahiliye devri Araplarının tarihlerinden bahsettikten sonra, Peygamberin doğumuyla İslam tarihine girer.⁶⁸⁶

872 yılına kadarki İslam tarihinin halifeler ve yıllara göre anlatır. Siyasi tarih yanında kültür tarihi ile ilgili bilgiler verir. Yunan filozoflarından, eserlerinden bahseder. İslamdan önceki tarihler ilgili verdiği bilgilerde hurafe olabileceğini kabul

⁶⁸⁴ ŞEŞEN, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s.183–185.

⁶⁸⁵ ŞEŞEN, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.51.

⁶⁸⁶ ŞEŞEN, a.g.k., s.51.

eder. Bu konuda dayandığı *Ahd-i Atik (Tevrat)*, *Hüday-name* gibi kaynaklar konusundaki şüphesini ortaya koyar.⁶⁸⁷

İslam tarihi hakkında dayandığı kaynakların bir listesini bu kısmın başında verir. Bundan sonra, kaynaklarını nadir zikreder. İranlıların, Yunanlıların kullandığı takvimlerden bahseder. Her halifeye ait kısmın başında astrolojik bilgiler verir, sonunda ise devrin büyük devlet adamları, hac emirleri, kumandanları, kadıların adlarını zikreder. Konuşmalara ve mektuplara büyük bir ilgi duyar. Zaman zaman bunları aktarır. Kaynaklarına göre bazen Medineliler, bazen Abbasiler, bazen Şiiler taraftarı bir tutum gösterir. Bilhassa, İbn İshak, Vakidi, Medaini ve Heysem b. Adi gibi tarihçilerden, İbn el-Kelbi'den, astronomi-astroloji konularında Maşallah ve Harezmi'den faydalanır.⁶⁸⁸

Ya'kubi'nin bu eseri Taberi'ye ait rivayetlerin kontrol edilmesine de imkân verir. Kitab Houtsma tarafından 1860, 1883 yıllarında Leyden'de iki defa yayınlanmıştır. Daha sonra, bu neşre dayanarak 1351 yılında Necef'te, 1960 yılında Beyrut'ta basılmıştır. Düzenli bir şekilde kaleme alınan ilk dünya tarihidir. Taberi'nin Tarih'in'de de görüleceği gibi kendi devrinin olaylarını verirken zayıflık görülür. Ya'kubi *Müşakelet el-nas li zamanihim* adlı eserinde Halife Mutevekkil tarafından icat edilen elbise tarzlarından bahseder, Mutevekkil'in fiziki görünümü ve onun devrini öven kısa bilgiler verir. Bu eser William Milward tarafından 1962, 1980 yıllarında Beyrut'ta yayınlanmıştır.⁶⁸⁹

Ya'kubi'nin *Kitab el-büldan* adlı coğrafya kitabı da sahasında en eski ve en değerli kitaplardandır. Bu eserinde dünyayı “Doğu, Güney ve Kuzey” olarak üçe

⁶⁸⁷ ŞEŞEN, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.51.

⁶⁸⁸ ŞEŞEN, a.g.k., s.51-52.

⁶⁸⁹ ŞEŞEN, a.g.k., s.52.

ayırır.⁶⁹⁰ Uzun süren araştırmalardan ve seyahatlerden sonra topladığı malzemeye dayanarak kaleme alınmış, 278/891 yılında tamamlanmıştır. Eser toplanan vergiler, topografya ve istatistik bakımından da değerlidir. Kitap Bağdad ve Samarra'nın geniş bir anlatımı ile başlar. Sonra, İran, Turan, Kuzey Afganistan, Batı-Güney Arabistan, Kufe, Doğu Arabistan, Basra, Hindistan, Çin, Bizans, Şam, Mısır, Nube ve Kuzey Afrika anlatılır.⁶⁹¹

Halife Mansur'un ölümüne kadarki Sicistan valileri, Tahirilerin sonuna kadarki Horasan hakkında verilen bilgilerle sona erer. Üslubu açık ve sadedir. Hurafelere yer verilmez. De Goeje tarafından 1892 yılında Leyden'de basılmıştır. Sonra bu baskının tekrarları yapılmıştır.⁶⁹²

4.24. Kudame b. Cafer:

Bağdad'ta Hristiyan bir aileden 873 yılı civarında dünyaya geldi. Saleb, Müberred, Ebu Said el-Sükkeri gibi ünlü âlimlerden okudu. Halife Müktefi zamanında (902-906) Bağdad divanlarında çalışmaya başladı ve İslamiyeti kabul etti. 297/910 yılında Vezir Ebü'l-Hasan b. el-Furat tarafından Meclis el-Zimam memurluğuna getirildi. Çeşitli devlet görevlerinde bulunduktan sonra 338/989 yılında Bağdad'ta öldü.⁶⁹³

⁶⁹⁰ YA'KUBÎ, Ahmed b. Ebî Yakub İbn Vadîh el-Katib, **Kitabu'l-Buldân**, Leiden, Brill, II. baskı, 1892 (İbn Rusteh'in A'laku'n-Nefise'sinin ardında); Türkçe çevirisi için Bkz. YA'KUBÎ, **Ülkeler Kitabı**, M. Ağarı, Ayışığı yay. İstanbul 2002.

⁶⁹¹ ŞEŞEN, **Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, s.52.

⁶⁹² ŞEŞEN, a.g.k., s.52.

⁶⁹³ ŞEŞEN, a.g.k., s.104.

Kudame, Arapça, edebiyat, şiir, mantık, felsefe, coğrafya konularında âlimdi. 320/932 yılında Ebu Said el-Sirafi, Ebu Bişr Meta b. Yunus'la, Ebü'l-Feth Fazl b. Ca'fer b. el-Furat'ın huzurunda yapılan bir dil, mantık münakaşasına katıldı. Aynı yıl *Kitab el-harac* adlı eserini vezir Ali b. İsa'ya takdim etti. Bu eserin ikinci kısmı bize kadar gelmiştir. Bu kısmın tek nüshası Köprülü Kütüphanesini nr. 1076'da bulunmaktadır. De Goeje tarafından bazı kısımları *BGA* VI, 184-266'da 1889 yılında Leyden'de neşredilmiştir. Bu neşir Leyden'de 1967 yılında tekrarlanmıştır. Divanlardan bahseden kısmı Mustafa el-Hayara tarafından 1986 yılında Amman'da, tamamının fotokopi baskısı F. Sezgin tarafından 1986 yılında Frankfurt'ta yayınlanmıştır.⁶⁹⁴

Eser önce devletin eyaletlerinin taksiminden ve posta teşkilatından bahsetmekte, her bölgenin vergi miktarını göstermektedir. Bundan başka, İslam dünyasına komşu memleketler hakkında bilgi vermektedir. Daha sonra, etraflı bir şekilde vergi teşkilatından ve idare hukukundan bahsetmektedir. Müslümanların fetihleriyle ilgili bahisleri Belazuri'nin eserinden nakletmiştir. Türklerden bahseden kısımların tercümesi Ramazan Şeşen tarafından *İslam Coğrafyacılarına göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, adlı eserinde s.188-190'da verilmiştir.⁶⁹⁵

Zehr el-rabi adında tarih ve edebiyattan bahseden eserini, *Kitab el-büldan* ile *Kitab el-siyase* adlı eserlerini burada zikretmek gerekir.

Kudame büyük bir edipti. *Nakd el-şi'r* adında şiir tenkidinden bahseden bir eser yazmış, bu eser 1902 yılında İstanbul'da S.A. Bonebakker tarafından 1956 yılında Leyden'de, Kamil Mustafa tarafından 1963 yılında Kahire'de yayınlanmıştır.⁶⁹⁶

⁶⁹⁴ ŞEŞEN, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.104.

⁶⁹⁵ ŞEŞEN, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s.188-190.

⁶⁹⁶ ŞEŞEN, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.105.

4.25. İbn el-Fakih, Ahmed b. Muhammed el-Hemedani:

IX. asrın ikinci yarısı ile X. yüzyılın ilk çeyreğinde yaşadı. *Kitab el-büldan* adlı coğrafyaya dair eserini 289–290/902–903 yıllarında tamamlamıştır. Samanilerin veziri el-Ceyhani'nin eserinden faydalandı. İbn el-Nedim, *Kitab el-büldan*'ın 1000 yaprak kadar olduğunu söyler. Kendisi hadis, edebiyat ve coğrafya ile de ilgilenmiştir. İbn el-Fakih'in bir de *Kitabü zıkr el-şuara el-muhdasin* adlı eseri vardı. İbn el-Fakih'in *Kitab el-büldan*'ı bir coğrafya kitabı olduğu gibi, bol miktarda edebi bilgiyi ihtiva eder. III/IX. asrın ikinci yarısındaki kültür tarihi bakımından çok önemlidir. Bilmediğimiz coğrafi ve tarihi bilgiler içerir.⁶⁹⁷

Coğrafi bilgileri edebi bilgilerle beraber verir. Yazarların dikaktini İslam dünyasının sahip olduğu kültüre çeker, Hişam b. el-Kelbi ve Cahız'la başlayan *Kitab el-büldan* tarzı coğrafya İbn el-Fakih'in bu eseriyle zirveye ulaşır. Eserin de yön taksimi yapmaz; ancak İbn Hurdadbih'in yaptığı gibi merkeze Arap yarımadasını yerleştirir ve ardından önce Mısır ve Kuzey Afrika'yı, daha sonra ise Şam ve Cezire bölgeleri ile Rum topraklarını anlatır. Bu bahsin ardından Irak, İran ve Kafkas bölgesini anlatarak çalışmasını tamamlar.⁶⁹⁸ Yön taksiminin haricinde dikkate değer bir diğer konuyu “Yedi İklim Teorisi” oluşturur.⁶⁹⁹ El-Makdisi bu eserden bol miktarda faydalanmıştır. Kitap Ali b. el-Hasan el-Şeyzeri'nin 413/1002 yılında yaptığı muhtasarla zamanımıza gelmiştir. De Goeje tarafından 1885 yılında Leyden'de, Yusuf Hadi tarafından 1996 yılında Beyrut'ta neşredilmiştir. Ayrıca, 1967 yılında Leyden'de, 1988 yılında Beyrut'ta reproduksiyon baskıları yapılmıştır. Daha sonra Z.V. Togan kitabın aslının bir parçasını 1923 yılında Meşhed

⁶⁹⁷ ŞEŞEN, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.99.

⁶⁹⁸ İBNÜ'L-FAKİH, *Muhtasar Kitabü'l Buldân*, neşr. M.J. De Goeje, Leiden 1885.

⁶⁹⁹ “Yedi İklim Teorisi” ile ilgili olarak Bkz. Murat Ağarı, “İslâm Coğrafyacılarında Yedi İklim Anlayışı”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 47, II, 2006, s.195–214.

Kütüphanesi'nde bulmuş, bu nüshanın fotoğraf neşri F. Sezgin tarafından 1987 yılında Frankfurt'ta yapılmıştır.⁷⁰⁰

Bağdad'la ilgili kısmı Salih Ahmed Ali tarafından 1977 yılında Bağdad'ta yayınlanmıştır. Yakut el-Hamavi ve Ahmed el-Tusi bu eserden çok faydalanırlar. Türklerden bahseden kısımların tercümesi Ramazan Şeşen tarafından *İslam Coğrafyacılarına göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, adlı eserinde s.193-196'da yayınlanmıştır.⁷⁰¹

4.26. El-Makdisi, Mutahhar b. Tahir:

Nisbesinden Kudüs'lü olduğu anlaşılan bu zatın hayatı hakkında kaynaklarda bilgi yoktur. Fakat, aşağıda bahsedilecek olan tarihinin bir yerinde 355–356/966–967 yıllarında Sicilistan'ın Büst şehrinde bulunduğunu söylemektedir. Kitabı bu tarihlerde yazmış olmalıdır. Mukaddimede kitabı 356/967 yılında tamamladığını açık olarak ifade eder.⁷⁰²

Kitabın mukaddimesinde o zamanki Samani vezirini övmektedir. Kitab İbn el-Verdi, Katib Çelebi tarafından Ebu Zeyd el-Belhi (ölm. 322/934)'ye nisbet edilmektedir. Kitabın Damat İbrahim Paşa Kütüphanesi'ndeki tek nüshasındada eser Ebu Zeyd el-Belhi'ye nisbet edilir. Bu sebeple eseri neşreden Cl. Huart birinci ve ikinci ciltlerin başında kitabı Ebu Zeyd el-Belhi'ye nisbet etmiş, daha sonra el-Sealibi'nin *Kitab el-ğurar fi siyer el-mülük ve ahbaruhum* adlı eserindeki açık ifade

⁷⁰⁰ ŞEŞEN, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.99.

⁷⁰¹ ŞEŞEN, a.g.k., s.193-196.

⁷⁰² ŞEŞEN, a.g.k., s.66.

ile eserin el-Makdisi'ye ait olduğu ortaya çıkmıştır. Ebu Zeyd el-Belhi'nin böyle bir kitabından bahsedilemez.⁷⁰³

Kitab el-bed' ve'l-tarih adını taşıyan bu eser siyasi tarih kadar dinler meshepler tarihi bakımından da önemlidir. Kitap 22 fasıldan meydana gelir. 1–9. Fasıllar felsefi ve dini ağırlıklıdır. O asırlarda yaşayan İslam âlimlerinin felsefi düşüncelerinden bahseden bu fasıllar düşünce tarihi bakımından önemlidir. X. yüzyıl fasıldan sonraki kısım ise tarihe dairdir. Bu fasıllarda önce peygamberler ve İran tarihi özetlenmiştir. XII. fasılda yeryüzündeki dinler, meshepler incelenmiştir. Muattile, Hind, Çin dinleri, eski Türklerin, Mecusilerin, putperestlerin, Hurremilerin, Cahiliye devri Araplarının, Yahudi ve Hıristiyanların dinleri hakkında kısa bilgiler verilmiştir.⁷⁰⁴

XII. asıl coğrafyaya, XIV. yüzyıl fasıl Cahile devri Araplarının tarihine ayrılmıştır. XV.-XXII. Fasıllar ise İslam Tarihi'ne ayrılmıştır. XIX. fasılda İslam Tarihin'de meydana gelen meshepler hakkında kıymetli bilgiler verilir. Makdisi bu dinler ve meshepler hakkındaki bilgilerini uzun seyahatler sonucu elde etmiştir. Mücessime, Mutezile, Vücutiye, Bâtıniye gibi İslam mesheplerinden başka Manilik, Zerdüştlük, Mazdeizm gibi İran dinleri hakkında ilk elden bilgiler verilmiştir. 350–961 yılı olaylarıyla eserini tamamlamıştır.⁷⁰⁵

Kitab el-bed' ve'l-tarih 1899–1919 yılları arasında CL. Huart tarafından Paris'te yayınlanmıştır. Bahsedildiği gibi siyasi tarih yanında, dinler, meshepler ve İslam düşünce tarihi bakımından önemli eserlerdendir.⁷⁰⁶

⁷⁰³ ŞEŞEN, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.67.

⁷⁰⁴ ŞEŞEN, a.g.k., s.67.

⁷⁰⁵ ŞEŞEN, a.g.k., s.67.

⁷⁰⁶ ŞEŞEN, a.g.k., s.67.

4.27. El-Biruni, Ebü'l-Reyhan Muhammed b. Ahmed:

362/973 yılında Harezm'in başşehri Kat'ta doğdu. İran asıllı olduğu iddia edilirse de bu doğru olmamalıdır. Arapça'yı daima Farsça'ya tercih eder. Türk asıllı olması ihtimali de vardır.⁷⁰⁷ Erken yaşta babasını akybetmiş Harezmşahlar ailesinden ünlü riaziyeci (matematikçi) Ebu Nasr b. Irak tarafından eğitilmiş ve himaye edilmiştir. 995 yılında Harezmşah Memun, Kat şehrini aldığı sırada rasadlar yapıyordu. Bu sırada sarayda bir göreve getirilmiş ilmi faaliyetlerine ara vermiş olmalıdır. Bundan sonra, el-Biruni'ye Rey'de, daha sonra Cürcan'da Ziyarilerden Kâbus b. Veşmgir'in yanından görüyoruz. 1000 yılında ünlü eseri *el-Asar el-bakiye an el-kurun el-haliye*'yi tamamlar, 1009 yılında Harezm'e Cürcaniye'ye döner Harezmşahlardan büyük itibar görür.⁷⁰⁸

İbn Sina, el-Mesihi ve İbn Miskeveyh gibi zamanın ünlü âlimleri ile arkadaşlık yapar. 1017 yılında Gazneli Sultan Mahmud Harezm'i ele geçirince İbn Irak ile el-Biruni'yi beraberinde Gazne'ye götürür. El-Biruni bundan sonra hayatının kalan kısmını Gazneli Mahmud ve Mesud'un himayesinde ilmi çalışmalarıyla geçirir, 440/1448 Gazne'de ölür.⁷⁰⁹

El-Biruni Ortaçağ İslam dünyasının yetiştirdiği en büyük âlimlerin başında gelir. Astronomi, matematik, tıp, fizik, tarih sahalarında eserler yazmıştır. O bir siyaset tarihçisinden çok ilim ve dinler tarihçisidir. Astronomi ile ilgili kitaplarında coğrafya, ilim tarihiyle ilgili çok önemli bilgiler verir.⁷¹⁰ Bize burada ilgilendiren eserleri *el-Asar el-bakiye an el-kurun el-haliye* ile *Kitabü tahkik uma li'l-Hind* adlı

⁷⁰⁷ Zeki Velidi TOGAN, *Tarihte Usül*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981, s.147–148.

⁷⁰⁸ ŞEŞEN, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.88.

⁷⁰⁹ ŞEŞEN, a.g.k., s.88.

⁷¹⁰ TOGAN, a.g.k., s.150–151.

kitaplarıdır. Birinci eserde çeşitli milletlerin kullandıkları takvimler, bu milletlerin hükümdarları, dinler tarihi, bayramları, coğrafya, arkeoloji, jeoloji gibi konularda bilgiler verir. Kitap Ed. Sachau tarafından 1878–1879 Leipzig’te neşredilmiştir. Daha sonra 1923 yılında yeni bir tabı yapılmıştır. Anas Halidof eserden yayınlanmamış bir kısmı tesbit etmiş, bu kısmı 1959 yılında Petersburg’da neşretmiştir. 1983 yılında Beyrut’da yeni baskısı yapılmıştır.⁷¹¹

Kitabü tahkik ma li’l-Hind ise Hind kültürü üzerindeki araştırmalardan bahseden bir eserdir. Hind felsefesi, ilmi, dinleri, tarihi, coğrafyası bakımından son derece önemli bir eserdir. Bizzat el-Biruni’nin araştırmalarına dayanır. El-Biruni Hindistan’a giderek Sanskritçe öğrenmiş, Hindlilerin yazdığı kitapları okumuş Hindli âlimlerle görüşmüştür. Eserin İslam ilim tarihinde ikinci bir örneği yoktur. Eserin metni Ed. Sachau tarafından 1887’de Londra’da yayınlanmıştır.⁷¹²

Sachau 1888’de kitabın İngilizce tercümesini, 1910 yılında ikinci neşrini bastırmıştır. 1962 yılında Haydarabad’da başka bir baskısı yapılmıştır. El-Biruni’nin bunlardan başka *Tenkih el-tevarih*, *Ahbar el-Mübeyyiza ve’l-karamitai*, *Kitab el-müsamere fi ahbari Harezmi*, *Kitab el-makalat ve’l arave’l diyanat* adlı tarihle ilgili eserleri vardı.⁷¹³

Tahkikü ma li’l-Hind el-Asar el-bakiye, el-Kanun el-mesudi, Tahdidü nihayet el-emakin (M. Tavit el-Tanci tarafından 1962 yılında Ankara’da, Polgagof tarafından 1962 yılında Kahire’de yayınlanmıştır) adlı eserlerinde âlem, yeryüzünün şekli ve oluşumu, çeşitli memleketlerin coğrafyası hakkında yeri geldikçe bilgiler verir.⁷¹⁴

⁷¹¹ ŞEŞEN, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.88.

⁷¹² ŞEŞEN, a.g.k., s.88-89.

⁷¹³ ŞEŞEN, a.g.k., s.89.

⁷¹⁴ Zeki Velidi TOĞAN, *Tarihte Usûl*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981, s.148–149.

Türklerden bahseden kısımların tercümesi Ramazan Şeşen tarafından *İslam Coğrafyacılarına göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, adlı eserinde s.195-200’de verilmiştir.⁷¹⁵ *Kitab el-tefhim li evaili sinaat el-tencim* adlı eserinde denizlerin yerlerini göstermek için yapılmış dairevi bir dünya haritası vardır.

4.28. El-Bekri, Ebu Ubeyd Abdullah b. Abdülaziz:

İdrisi ile beraber Müslüman Batı’nın iki büyük coğrafyacısından biridir. Aynı zamanda dil, din ilimleri, edebiyat, bitkiler üzerinde geniş bilgi sahibiydi. Bütün bu sahalarda eserler yazmıştır. X. asrın ilk yarısında doğdu. Dedesi Muhammed b. Eyyüb Endelüs Emevi hükümdarı Hişam el-Müeyyed zamanında Salte ve Huelva şehirlerinin idaresinin başındaydı.⁷¹⁶

Emevi devleti parçalanıp etraftaki emirler bulundukları yerlerin hâkimi oldukları Müluk el-Tavaif devrinde el-Bekri’nin dedesi de idare ettiği yerlerin emiri oldu. Onun vefatından sonra yerine oğlu Abdülaziz geçti. Bu sırada Endelüs’ü birleştirmeye karar veren İşbiliyye sahibi el-Mu’tazid onun elinden emirliğini (beyliğini) aldı. Bunun üzerine 443/1064 yılında babası ölünce Almeria meliki Muhammed b. Ma’n’ın hizmetine girdi, onun nedimlerinden oldu (Bunlar arasında İbn Hayân da bulunuyordu). 478/1086 yılında İbn Ma’n’ın elçisi sıfatıyla İşbiliyye hükümdarı Mutemid b. Mu’tazid’in yanına gitti. Onun Yusuf b. Taşfin’den yardım istemek için Fas’a gitmesi sırasında İşbiliyye’deydi. Murabıtların Endelüs’ü ele geçirmesinden sonra Kurtuba şehrine çekildi. 487 veya 496/1094 veya 1103 tarihinde bu şehirde öldü.⁷¹⁷

⁷¹⁵ ŞEŞEN, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s.195–200.

⁷¹⁶ ŞEŞEN, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.107.

⁷¹⁷ ŞEŞEN, a.g.k., s.107.

Öldüğü sırada büyük bir şöhrete ulaşmıştı. Endelüs Emirleri onun kitaplarını birbirlerine hediye gönderiyorlardı. Rivayete göre, içkiye düşküncü. Onun burada bizi ilgilendiren eseri hadislerde, şiirlerde, Arap edebiyatında geçen yerlerin isimlerinden bahseden *Mu'cemü ma ista'cem* adlı coğrafya lügati ile *Kitab el-mesalik ve'l-memalik* adlı coğrafya kitabıdır.⁷¹⁸

Birinci eseri Wüstenfeld tarafından 1876–1877, 1994 yıllarında Göttingen'de ve Frankfurt'ta, 1953 yılında Kahire'de neşredilmiştir. *Kitab el-mesalik ve'l-memalik* (*el-mesalik ve'l-memalik*) adlı coğrafya kitabı ise en önemli eseridir. Bu eserin bazı kısımları bize kadar gelmiş, henüz bu kısımların tamamı yayınlanmamıştır. Birinci ciltte, Mesudi'ye göre genel coğrafyadan, Müslüman ve Müslüman olmamış milletlerden bahseder. Bu kısmın Ruslardan ve Slavlardan bahseden bölümleri A. Kunik ve V. Rosen tarafından 1878'de Petersburg'ta yayınlanmıştır. Diğer bölümleri henüz yayınlanmamıştır.⁷¹⁹

En önemli cildi Afrika ve Endelüs'ten bahsedenidir. Bu cildin Afrika'ya ait bölümleri M. G.'de Slane tarafından Fransızca tercümesiyle birlikte 1857, 1910 yıllarında Cezayir'de neşredilmiştir. Daha önce muhtasar bir tercümesi ise 1831 yılında Quatremere tarafından Paris'te neşredilmişti. Lewi Provençal ise Endelüs'ten bahseden kısmı *La Peninsule an Moyen Age* adlı eserin s. 245-252'sinde Leyden'de 1938 yılında yayınlamıştır.⁷²⁰

Kitabın Endelüs ve Avrupa'ya ait kısımları ise Abdurrahman el-Hacci tarafından 1968 yılında Beyrut'ta neşredilmiştir. Ebu Ubeyd el-Bekri eserinde her şeyden önce, devletleri ve yolları anlatmak istemiştir. Diğer coğrafyacılar gibi şehirlerarasındaki mesafeleri vermiştir.

⁷¹⁸ ŞEŞEN, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.107.

⁷¹⁹ ŞEŞEN, a.g.k., s.107–108.

⁷²⁰ ŞEŞEN, a.g.k., s.108.

Coğrafyadan başka tarihi bilgilere eserinde önemli yer ayırmıştır. İdrisiler ve Murabitiler hakkındaki bilgileri arşiv vesikalarından, seyyahlardan, tüccarlardan, Muhammed b. Yusuf el-Varrak'ın *Kitab el-mesalik ve'l-memalik*'inden Ahmed b. Ömer el-Uzri'nin *nizam el-mercan*'ından, *Mecmü el-müfterak*'tan, Hristiyan İspanya ve diğer Avrupa ülkeleri hakkındaki bilgileri Tartuş'lu bir Yahudi olan İbrahim b. Yakub el-İsraili'den alınmıştır. Bununla beraber, Murabitilerin Endelüs'e müdahalesinden hiç bahsetmez. Buna göre eser 460/1068'de bitmiş olmalıdır. Bundan başka hisbe teşkilatına, filahaya dair eserlerden faydalanır. Ticari ve iktisadi hayata dair bilgiler verir.⁷²¹

4.29. İbn Fazlan (Fadlan), Ahmed:

İbn Fazlan'ın hayatı hakkında sadece meşhur *Seyahatnamesi*'nde verdiği bilgilere sahibiz. Bağdad'ın meşhur ailelerinden ve Abbasilerin Divan el-İnşa'sında çalışan önemli kâtiplerden olmalıdır. 309/921 yılında Abbasi Halifesi el-Muktedir tarafından bu günkü Kazan'ın güneyinde bulunan Etil (Volga) Bulgarlarına gönderilen elçilik heyetinde bulunmuş, bu elçilik heyetinin Bulgar ülkesine giderken geçtiği İran, Maveraünnehir, Harezm, Oğuzlar, Peçenekler, Başgırtlara ile Bulgarlar arasında gördüklerini anlatan *el-Rihle (Seyahatname)*'siyle tanınmıştır. Eserinin sonunda Ruslar'dan Hazarlar'dan bahseden iki bahis de eklemiştir.⁷²²

Çok meraklı bir araştırmacı ve üslupçu olan İbn Fazlan bu eserinde geçtiği yerlerin coğrafyası, halkları, onların dinleri, hukukları, idare tarzları, sosyal durumları, adetleri hakkında gözleme dayanan son derece önemli bilgiler vermiştir.

⁷²¹ ŞEŞEN, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.108.

⁷²² ŞEŞEN, a.g.k., s.103.

1800 yılından itibaren pek çok çalışmaya konu olan bu eser eski Türk tarihi bakımından son derece kıymetli önemlidir.⁷²³

Rusların eski tarihine ait bilgiler içerir. Kitab bize kadar gelmiş, metni ve Almanca tercümesi Z. V. Togan tarafından 1939 yılında Leipzig’te, aynı yıl Kovalevsky tarafından Rusça tercümesiyle faksimile olarak Leningrad’da basılmıştır. Daha sonra İngilizce, Macarca, Fransızca, Farsça, Japonca ve diğer bazı dillere tercüme edilmiştir. 1956 yılında Sami Dehan tarafından metni yeniden Dımaşk’ta yayınlanmıştır. Kitabın üzerindeki diğer çalışmalar notta verilen kaynaklarda zikredilmektedir.⁷²⁴

Eserin Türkçe tercümesi Ramazan Şeşen tarafından *İbn Fazlan Seyahatname*, Bedir Yayınları, İstanbul’da 1995 yılında yayınlanmıştır. Birinci baskıda kitabın metnini açıklayıcı bilgiler verildikten başka, Ebu Düle’f’in Türklere ait risalesinin ve Şeref el-Zaman el-Mervezi’nin *Tabai’ el-hayavan*’ının tercümeleri, notları, ikinci baskıda ise bunlara ilave olarak Türklerle ilgili üç makale kitabın sonuna ilave edilmiştir.⁷²⁵

Eser henüz Müslümanlığı kabul etmemiş olan Oğuz boylarının yaşantısı ile ilgili ilginç detaylar barındırır. İbn Fazlan, yeryüzünde o dönemin en kozmopolit kültürünü barındıran İslam İmparatorluğunun medeniyet havzasından çıkıp kuzeye doğru yaklaşık bir yıl süren seyahati boyunca karşılaştığı göçebe kültürler karşısında duyduğu şaşkınlığı ve tiksintiyi kendi kültürel ön yargılarını da içeren çeşitli betimlemelerle aktarır. Bunları birkaç örnekle aşağıda açıklamaya çalışacağız.

⁷²³ ŞEŞEN, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.103.

⁷²⁴ ŞEŞEN, a.g.k., s.104.

⁷²⁵ ŞEŞEN, a.g.k., s.104.

“Bunlar deri çadırlarda oturan göçebe insanlar. Bir süre bir yerde kalıp, sonra başka yere gidiyorlar. Yol üstünde bunlara ait çadırların heryanda kurulu olduğunu görüyoruz. Yaşayışları güç, ama kendileri de yollarını yitirmiş eşekler gibi davranıyorlar. Onları tanrıya bağlayan bir dinleri yok. Mantıklarını da kullanmıyorlar. Hiçbir şeye tapmıyorlar. Başlarındakilere bey diyorlar, içlerinden biri bey’e danışmak istediği zaman ona gidip, "bey, falanca işte ne yapayım?" diye soruyor. Ne yapacağına, aralarında yaptıkları toplantıda hep birlikte karar veriyorlar. Ama kararı verip uygulamaya geçecekleri zaman, içlerinden en basit, en aşağılık olanları bile ortaya çıkıp, karara karşı gelebiliyor.”⁷²⁶

“Kadınları, ne kendi erkeklerinin ne de yabancıların yanında peçe kullanıyor; vücutlarını da örtmüyorlar. Bir gün bir Oğuz’un evinde oturuyorduk. Karısı da yanımızdaydı. Biz konuşurken kadın bir ara vücudunun görünmemesi gereken bir tarafını açıp kaşdı... Hepimiz gördük. Hemen ellerimizle gözlerimizi kapatıp, "Allahım, sen bize günah yazma." diye yakardık. Kocası güldü, çevirmenimize şunları söyledi: "Sizin, önünüzde açılmamızın nedeni, gördüğünüz halde kendinizi tutmayı öğrenesiniz diyedir. Çünkü ulaşamazsınız; böyle olması, gizli olup da elde edilebilir olmasından daha iyidir.”⁷²⁷

“Zina bu insanlara çok yabancıdır. Ama birisinin zina işledigini öğrenirlerse, onu iki parçaya ayırıyorlar. Bunu yapmak için günahkârı iki ağacın dallarına bağlıyorlar, sonra ağaçları deviriyorlar, adamı ikiye bölüyorlar.”⁷²⁸

“Günlerimi evin içine başka bir ev gibi kurulmuş keçe bir Türk çadırında geçiriyordum. O çadırda kalın giysilere, kürklere sarılıp yatıyordum, ama yine de sık sık yanağım donup yastığıma yapışıyordu...”⁷²⁹

⁷²⁶ Ramazan ŞEŞEN, *İbn Fazlan Seyahatname*, Bedir Yayınevi, s.34–35.

⁷²⁷ ŞEŞEN, a.g.k., s.35.

⁷²⁸ ŞEŞEN, a.g.k., s.35.

“Oğuzlar doğal gereksinimden sonra bile kendilerini yıkamıyorlar. Seminal sıvının pisliğini de temizlemiyor, vücutlarını arındırmıyorlar. Sanki özellikle kış gelince suya dokunmak istemiyorlar. Oğuz komutanı, heyetimizin kendisine armağan ettiği yeni kaftanı giymek için sırtındaki işlemeli kaftanı çıkardığında, iç giysilerinin kirden çürümek üzere olduğunu gördük. Bu insanların geleneğine göre ten üstüne giyilen iç giysi eskiyip parçalanıncaya kadar üstten çıkarılmıyor.”⁷³⁰

“İbn Fazlan bir Türk’le yan yana yolculuk ederken, Türk ona yakınmış: "Başbuğ bizden ne istiyor? Öldürecek bizi bu soğukta. Ne istediğini bilsek, hemen verir kurtulurduk." demiş. İbn Fazlan buna cevap olarak, "Bütün istediği, Allah’tan başka tanrı yoktur demeniz" diye karşılık verince, Türk gülmüş: "doğru olduğunu bilsek, söylerdik." Demiştir.⁷³¹”

4.30. El-Harezmi, Ebu Cafer Muhammed b. Musa:

184–232/800–847 yılları civarında yaşadı. Gençliğinde Halife Me’mun zamanında Bağdad’ta Beyt el-Hikme’de çalışan âlimlerdendi. Matematik ve astronomi sahalarında eserler yazdı. *Zic el-Me’muni*’nin hazırlanmasına çalıştı. *Sinhind* adlı iki zic yazdı. Onu dünya çapında şöhrete ulaştıran eserleri *el-Muhtasar fi hisab el-cebr ve’l-mukabele* ile *Kitabü hisab el-a’dad el-hindi* adlı kitaplarıdır. *el-Muhtasar fi hisab el-cebr ve’l-mukabele* İslam dünyasında cebir ilmi konusunda yazılan ilk eser olup, bu ilme cebir adına el-Harezmi vermiştir. *Kitabü hisab el-a’dad el-hindi* ise İslam dünyasında rakamlara dayanılarak yazılan ilk hesap kitabıdır. Her

⁷²⁹ Ramazan ŞEŞEN, *İbn Fazlan Seyahatname*, Bedir Yayınevi, İstanbul 1975, s.32.

⁷³⁰ ŞEŞEN, a.g.k., s.35.

⁷³¹ ŞEŞEN, a.g.k., s.35.

iki eser XII. yüzyılda Latince'ye çevrilmiştir. Bu iki eser dünyada cebir ilminin ve rakamların tanınmasında büyük rol oynamıştır.⁷³²

Harezmi'nin bizi burada ilgilendiren kitabı *Suret el-Arz* adındaki coğrafyaya dair eseridir. Bu eser İslam dünyasında coğrafyaya dair yazılan ilk orijinal kitap sayılabilir. Yeryüzündeki şehirler, dağlar, göller, denizler, ırmaklar üç kısım halinde gösterilmektedir. Bunlar hakkında kısa bilgiler verilmektedir. Kitap Batlamyus *Coğrafya*'sının tashih edilmiş ve tamamlanmış, kısmen de değiştirilmiş şeklidir. Nalino bu eseri İtalyanca'ya çevirmiştir. Ona göre bu eser, hiçbir Avrupa milletinin ilmi faaliyetinin ilk devrinde benzerini meydana getiremediği kadar mükemmel bir eserdir.⁷³³

Eser Me'mun için yapılan dünya haritasına göre yazılmış, başlıca şehirlerin adları verilmiştir. Kitabın cetvelleri yedi iklim sistemine göre tertiplenmiştir. Strasburg yazmasındaki nüshada bulunan dört harita bize coğrafi çizgiler hakkında bilgi verir. Bu haritaların en önemlisi üzerinde iklimlerin hudut çizgilerinin bulunduğu Nil nehri haritasıdır.⁷³⁴

Kitaptaki yer isimleri genellikle Batlamyus'un eserindeki yer isimleri ile uygunluk gösterir. Merinyen ve paraleller hakkında verilen bilgiler bir dünya haritası yapmayı kolaylaştırır. Kitap H. Von Mzik tarafından 1926 yılında Leipsig'te yayınlanmış, aynı neşir 1962'de tekrarlanmıştır.⁷³⁵

⁷³² ŞEŞEN, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.96.

⁷³³ ŞEŞEN, a.g.k., s.97.

⁷³⁴ ŞEŞEN, a.g.k., s.97.

⁷³⁵ ŞEŞEN, a.g.k., s.97.

4.31. Süleyman el-Tacir:

Müslüman tüccarları daha İslam'ın ilk asırlarında Doğu Çin limanlarına ulaşmışlar, İslamiyeti bu bölgeye götürmüşlerdir. Bu sebeple Çin kaynaklarında Ebü'l-Abbâs el-Seffâh ve Harun el-Reşid'in adları geçer. Deniz yoluyla Uzakdoğu'ya seyahat edenlerden biri de Sıraflı Süleyman el-Tacir'di. Bu zat seyahat hatıralarını bir şahsa anlatmış, bu şahıs 851 yılında bu hatıraları yazmıştır. Bu hatıralarda Çin ve Hindistan'ın sahil bölgeleri anlatılmaktadır.⁷³⁶ Bu eser Reinaud tarafından 1811'de *Sisliler el-tevarih* içinde yayınlanmış, E. Renaudot tarafından İngilizce'ye tercüme edilmiş, 1733 yılında Londra'da, 1994 yılında Frankfurt'ta basılmıştır. Sauvaget eserin metnini Fransızca tercümesiyle beraber 1948'de Paris'te yayınlamıştır.⁷³⁷

4.32. Nasır-ı Hüsrev:

Ebu Muin Nasır b. Hüsrev 394/1003 yılında Belh'in Kubadiyan şehrinde dünyaya geldi. Babası Belh civarında oturuyordu. Genç yaşında iyi bir tahsil gördü. 1045 yılı civarında düşüncesinde büyük bir değişiklik oldu. Dünya nimetlerine yüz çevirerek Mekke'ye Hacca gitti. Bu seyahat sonunda, çeşitli hükümdarların mücadelelerine sahne olan İran'a dönmekten vazgeçti. 439/1047 yılında sulh ve sükûn, refah ve bolluk ülkesi Mısır'a gitti. İslam âlemini Mısır'daki Fatimilerin kurtaracağına kanaat getirdi. İsmailiye Mezhebi'ne girdi.⁷³⁸

⁷³⁶ ŞEŞEN, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.97.

⁷³⁷ ŞEŞEN, a.g.k., s.97.

⁷³⁸ ŞEŞEN, a.g.k., s.106.

441/1050 yılında Fatimi Halifesi El-Mustansır tarafından bu mezhebi Horasan'da yaymaya görevlendirildi. Şam, Doğu Anadolu, İran yolu ile Belh'e döndü. Selçukluların İsmailiyye Mezhebi'ne karşı mücadelelerinden kaçarak Mazenderan'a, sonra Bedahşan dağlarındaki Yumgan'a gitti. En önemli şiirlerini burada yazdı. 453/1061 tarihinde burada öldü. Edebi ve felsefi eserleri yanında dolaştığı yerlerde gördüklerini anlatan bir *Sefer-name (Seyahat-name)*. Bu eserde Basra, Mekke, Kahire'deki eserler, Güney Doğu Anadolu'daki, Doğu Anadolu'daki bazı şehirler, tarihi olaylar hakkında değerli bilgiler verir.⁷³⁹

Sosyal hayat hakkında enteresan şeyler anlatır. *Sefer-name* Schefer tarafından 1881 yılında Paris'te, 1994 yılında F. Gabrielli neşrinin fotoğraf baskısı Frankfurt'ta, Kaviani tarafından 1923 Berlin'de neşredilmiştir. Tahran'da yapılan başka baskıları bulunmaktadır. Abdülvahhab Terzi tarafından Türkçe'ye yapılan tercümesi 1994 yılında Ankara'da basılmıştır. Fransızca'ya, Almanca'ya, Arapça'ya tercüme edilmiştir.⁷⁴⁰

4.33. İbn Battuta:

Ebû Abdullâh Şemsüddîn (Bedrüddîn) Muhammed b. Abdullâh b. Muhammed b. İbrâhîm el-Levâtî et-Tancî (Ölm. 770/1368–69)

17 Recep 703'te (24 Şubat 1304) Fas'ın Tanca şehrinde doğdu. Ailesi Berberi Levate kabilesine mensup olup Berka'dan buraya göç etmiş ve birçok kadı

⁷³⁹ ŞEŞEN, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.106.

⁷⁴⁰ ŞEŞEN, a.g.k., s.106.

yetiştirmiştir. Kendisi de çeşitli yerlerde kadılık yapmış ve Tamesna kadısı iken 770 (1369)'de ölmüştür.⁷⁴¹

Tuhfat al-nuzzar fi gara'ib al-amşal va'aca'ib al-aşfar unvanını taşıyan fakat, kısaca *Er-Rihle* (Seyahatname) adı ile anılan kitap bizzat seyyahın kendi kaleminden ıkımış günlük notlar mecmuası olmayıp, hatıralarını Sultan Abu İnan'ın arzusu ile meydana getirmiştir.⁷⁴²

İbn Battûta'dan bahseden en eski müellifler Lisanddin İbnü'l-Hatip, İbn Hacer el-Askalani ve İbn Haldun'dur; Makkari ve Abdülhay el-Haseni de *er-Rihle*'den alıntı yapmıştır. Mağrib'de Sa'diler tarafından İstanbul'a sefir olarak gönderilen Eb'l-Hasan et-Temgruti eserinde bazı şehirleri anlatırken İbn Battûta'ya atıfta bulunmuştur. Zebidi de ondan bahsederken Muhammed b. Fethullah el-Beyluni'nin (lm. 1085/1674) yaptığı muhtasara temas etmiştir.

İbnü'l Hatip, Abdülhadi et-Tazi tarafından yayımlanan bir mektubundan da anlaşıldığı üzere aslında İbn Battûta'yı çok iyi tanımaktadır; ancak muhtemelen mesleki kıskançlıktan dolayı eserinde ona pek yer ayırmamıştır. Birkaç cümleden ibaret malumatı da hocası Eb'l-Berakat İbnü'l-Hac el-Billifiki'den (Belefiki) naklen vermiştir. Aynı şekilde İbn Hacer el-Askalani de *El-İhata*'yı kaynak göstererek onu bir iki cümleyle geçiştirmiştir. İbn Haldun ise ancak Vezir İbn Vdrar el-Haşemi'nin bir uyarısı nedeniyle adını zikretmiştir. İbn Battûta'nın hayatı ve şahsiyeti hakkındaki bilgilerin ana kaynağı kendi seyahatnamesidir.⁷⁴³

⁷⁴¹ A. Sait AYKUT, "İbn Battûta", İA, C.19, İstanbul 1999, s.361.

⁷⁴² İbrahim KAFESOğLU, "İbn Battûta", İA, C.5, İstanbul 1977, s.708.

⁷⁴³ AYKUT, a.g.m., s.361.

Türklerin, Moğolların, Maldivlilerin hükümdarlarıyla tanışan İbn Battûta birçok ülkede kadılık görevine getirilmiş, Farsça ve Türkçe bilmesi ve yolculuklarında çeşitli siyasi tecrübeler kazanması dolayısıyla kendisine bazı diplomatik görevler verilmiştir. Derviş gibi giyinmesi ve dervişçe davranması sebebiyle de halk ve ulema tarafından seviliyordu. İbn Battûta, sufilere ve zahitlere duyduğu yakınlık dolayısıyla onların sözlerini ezberlemiştir. *Er-Rihle* bu yönüyle o dönemin tasarruf hakkında da değerli bilgiler verir. Sıradan biri gibi görünmesine rağmen üslubunda olağan üstü renklilik ve sarsıcılık hâkimdir. Zaman zaman bazı sözlere inanmadığını belirtse de itimat ettiği birinden gelen rivayeti asla reddetmez.

İbn Battûta bazen küffara karşı cihada katılmış, bazen da kendini nimetlerden uzak tutarak bir zahit gibi yaşamıştır. Bütün malını elden çıkarıp Şeyh Kemaleddin Abdullah el-Gari'nin tekkesine girmiş, fakat kendi ifadesiyle hayat onu tekrar maceraların kucağına atmıştır.⁷⁴⁴

Seyahatnameden öğrenildiğine göre İbn Battûta, Mağrib Sultanı Ebu Said el-Merini döneminde 2 Recep 725'te (14 Haziran 1325) Tanca'dan hac niyetiyle yola çıktığında henüz yirmi iki yaşındaydı. Kuzey Afrika sahillerini takip ederek 1 Camaziyelevvel 726'da (5 Nisan 1326) İskenderiye'ye vardı. Burada Şeyh Burhaneddin el-A'rec'in telkiniyle kendisinde Hint, Sind ve Çin gibi doğu memleketlerini görme hevesi uyandı. İskenderiye'den Kahire'ye, oradan Yukarı Mısır'a (Said) gitti ve Şeyh Ebü'l-Hasan eş-Şazeli'nin Humeysera'daki kabrini ziyaret etti; eserinde tam metin halinde verdiği *Hizbü'l-bahr viridi* tasavvuf tarihi bakımından önemli bir belgedir. Yukarı Mısır'dan deniz yoluyla Cidde'ye geçmek için Kızıldeniz kıyısındaki Ayzab Limanı'na indiyse de bölgedeki siyasi karışıklıktan ötürü Kahire'ye dönmek zorunda kaldı.⁷⁴⁵

⁷⁴⁴ İbrahim KAFESOĞLU, "İbn Battûta", *İA*, s.708.

⁷⁴⁵ KAFESOĞLU, a.g.m., s.708.

Burada dikkat çeken hususların biri Ayzab Limanının milletlerarası statüye sahip olduğunu tespit etmesi, bir diğeri Mısır Memlukluları'nı "Etrak" diye anması ve Memluk hâkimiyet alanını Anadolu gibi "Türk ilkesi" tabiriyle tanıtmasıdır. Kahire'de fazla kalmayan İbn Battûta 15 Şaban'da (17 Temmuz) Suriye'ye doğru yola çıktı ve Kudüs, Aclun, Akka, Sur, Sayda, Taberiye ve Antakya gibi şehirleri dolaştıktan sonra 9 Ramazan'da (9 Ağustos) Dımaşk'a varıp ramazanı burada geçirdi. Başta Şehabeddin İbnü'ş-Şihne olmak üzere aralarında iki de kadın muhaddisin bulunduğu on dört âlimden genel icazet aldı. Memluk Sultanı el-Melikü'n-Nasr'ın Karasungur'u öldürmek için İsmail'i fedailerden oluşan özel timler gönderdiğini söylemesi bölgeyle ilgili olarak verdiği ayrıntılardan biridir. Seyahatnamenin bu kısımları savaş tarihi ve gerilla taktikleri hususunda da iyi bir kaynaktır.⁷⁴⁶

İbn Battûta şevval ayında (Eylül) Dımaşk'tan hareket eden kabileyle Hicaz'a gitti ve ilk haccını gerçekleştirdi. 20 Zilhicce'de (17 Kasım) Mekke'den Irak'a yönelerek Kadisiye, Necef, Bağdat, Basra, Übülle, Abadan, Şüster (Tüster) yoluyla İsfahan'a vardı. Şeyh Kutbeddin Hüseyin b. Şemseddin Muhammed er-Reca'nın elinden tarikat tacı giydikten sonra Şiraz'a geçti ve orada Şeyh Mecdüddin İsmail b. Muhammed'in derslerine devam etti.⁷⁴⁷

Şeyh Mecdüddin'in İlhanlı Hükümdarı Muhammed Hudabende'yi (Olcaytu Han 1314–1316) etkilemesi ve onun Şiilik'ten Sünniliğe geçmesine vesile olmasıyla ilgili anekdotları, bu bölgenin daha önce çok yoğun bir Sünni nüfusu barındırmaktayken zamanla Şiileşmesi husunda bilgi vermesi açısından İran tarihi için son derece önemlidir. Yine bu bölümde verdiği, Emir Çoban'ın siyasi ihtirasları uğruna girdiği macera, dönemin üç süper gücü olan Altın Orda, İlhanlılar ve Memluklar arasında cereyan eden diplomatik ilişkiler ve Ebu Said Bahadır Han'ın ölümünden sonra İlhanlı topraklarının paylaşılmasıyla ilgili bilgiler de çok değerlidir.

⁷⁴⁶ A. Sait AYKUT, "İbn Battûta", **İA**, s.361.

⁷⁴⁷ İbrahim KAFESOĞLU, "İbn Battûta", **İA**, s.708.

İran'dan Bağdat'a ve arkasından Kuzey Irak'a yönelerek Samerra ve Tikrit üzerinden Cezire-i İbn Ömer'i, ardından Nusaybin, Sincar ve Mardin'i gezdi. Bu arada Artukoğulları'ndan Gazi el-Melikü's-Salih'ten övgüyle bahseder ve sultanın Mardin'de medrese, zaviye ve aşhaneler açtırarak halkının hoşnutluğunu kazandığını bildirir. Daha sonra tekrar Bağdat'a döndü ve 727–730 (1327–1330) yılları arasında üç defa hacca gitti.⁷⁴⁸

730 (1330) yılında Cidde'den Kızıldeniz'e açılan seyyah, fırtınalı bir yolculuktan sonra Yemen'in Zebid şehrine ulaştı. Cebele, Taiz, San'a ve Aden'i dolaşarak Resuli Hükümdarı Nureddin Ali b. Davud ile görüştü ve Aden Limanı'ndan hareket edip Doğu Afrika sahillerini kapsayan gezilerine başladı. Önce Zeyla ve Makdişu'ya (Somali), ardından Mombasa (Kenya) ve Kilve (Tanzanya) limanlarına uzanıp deniz yoluyla Yemen'in Zafer Limanı'na döndü ve bugünkü Umman sınırları içinde kalan Nezve'ye geçerek Sultan Ebu Muhammed b. Nebhan'ı ziyaret etti.⁷⁴⁹

Bu bölümde, Hint Okyanusu'na bakan Kalhat gibi Yemen ve Umman şehirlerinin ve Doğu Afrika sahilindeki Kilve ile Makdişu'nun milletlerarası deniz ticaretinde çok ileri bir seviyede olduğunu söyler. Umman'dan sonra Hürmüz Limanı'na geçerek Siraf gibi Basra körfezinin İran kıyısındaki bölgeleri gezip tekrar Arabistan'a döndü ve 732 (1332) yılında beşinci haccını yaptı.⁷⁵⁰

Haccını bitirdikten sonra Hindistan'a gitmek için Cidde Limanı'ndan denize açılan İbn Battûta, Kızıldeniz'de yakalandığı fırtına sebebiyle Ayzab yakınlarındaki Re'süddevair burnunda karaya çıktı ve Nil boyunca ilerleyerek Kahire'ye vardı; oradan Gazze'ye giderek Kudüs, Remle, Akka yoluyla Lazkiye'ye ulaştı ve bir

⁷⁴⁸ A. Sait AYKUT, "İbn Battûta", **İA**, s.362.

⁷⁴⁹ İbrahim KAFESOĞLU, "İbn Battûta", **İA**, s.709.

⁷⁵⁰ AYKUT, a.g.m., s.362.

Ceneviz gemisine binip “Türkiye”ye doğru hareket etti. Alaiye’ye (Alanya) vardktan sonra Anadolu’yu gezmeye başladı. Antalya, Isparta, Eğirdir, Denizli, Tavas, Muğla, Milas ve Barçın’a uzandı, ardından Konya-Erzurum seyahati yaptı. Barçın’dan sonra Konya’ya geçmesi bazı araştırmacıları hayrete düşürmüş, bu güzergâhta hiç dolaşmadığı, hatta sadece işittiklerini anlattığı tarzında bir te’vil yapılmıştır. Ancak bu karışıklık, yani Erzurum’dan ansızın tekrar batıya Birgi’ye gelmesi adı geçen bölgelerde seyahat edilmediği şeklinde yorumlanamaz; bu belki de kâtip Ebu Abdullah İbn Cüzey el-Kelbi’nin tasnifinden kaynaklanan bir hatadır.⁷⁵¹

Eretnaoğulları’na bağlı alanları gezerken Kayseri’de, İlhanlı hükümdarının vekili olarak hareket ettiğini söylediği Alâeddin Eretna’nın hanımıyla görüştü. Konya’ya uğraması münasebetiyle de Mevlana’dan “şair şeyh” olarak bahseder. Birgi’den çıkarak Ayasuluk, İzmir, Manisa, Bursa üzerinden İznik’e gider ve Umur Bey’in Haçlılarla yaptığı savaşa temas ettikten sonra Osmanlıların komşu beylikler arasındaki saygın konumunu anlatır. Anadolu’nun o günkü siyasi durumu, ticari kapasitesi, Ahilik müessesesi, Hanefiliğin yaygın ve hâkim mezhep oluşuna dair geniş bilgi verir. Daha sonra Mekece üzerinden Sakarya vadisini geçerek, Geyve, Göynük, Bolu, Kastamonu yoluyla vardığı Sinop’tan denize açılarak Kırım’ın Kerç Limanı’na çıkar.⁷⁵²

Karadeniz’in kuzeyinde Deştikıpçak’ı gezerek Sultan Muhammed Özbek Han ile görüşen İbn Battûta, bugünkü Kazan şehri civarında bulunan eski Bulgar şehrine varmış, “Arzızulumat’a” (karanlıklar ülkesi, Sibiryâ) ulaşamadığını belirterek orası hakkında duyduklarını nakletmekle yetinmiştir. 10 şevval 732’de (5 Temmuz 1332) Bizans imparatorunun kızı ve Özbek Han’ın üçüncü hatunu olan Beylun’un kafilesine katılarak Ükek, Sudak (Suğdak), Baba Saltuk (Dobruca) üzerinden yaklaşık bir ayda İstanbul’a gelen seyyah İmparator III. Andronikos Palaiologos ile

⁷⁵¹ İsmet PARMAKSIZOĞLU, *İbn Battûta Seyahatnâmesi’nden Seçmeler*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1971, s.4.

⁷⁵² A. Sait AYKUT, “İbn Battûta”, *İA*, s.362.

görüşür; fakat herhalde adını unutmuş olacak ki ondan “Tekfur b. Circis” şeklinde bahseder.⁷⁵³

İstanbul’dan tekrar Deştikıpçak’a dönerek Özbek Han’ın ülkesini Çin’e bağlayan ticaret yoluyla Ural nehrinin Hazar’a kavuştuğu yerdeki Saraycuk şehrine varır; sonra da kırk gün süren bir yolculukla Türklerin en güzel şehri diye nitelendirdiği Harizm’e (Ürgenç) ulaşır. Burada Emir Kutlu Demür ile görüşür ve eşi Türebek Hatun’dan hediyeler alır. Ardından Ceyhun’un kuzeydoğusundan geçerek Kat (Kas) ve Vabkent üzerinden gittiği Buhara’da Hanefi fakihî Sadrüşşeria ile tanışır Buhari ve Şeyh Seyfeddin el-Baharzi’nin kabirlerini ziyaret eder. Buradan Nahşeb yoluyla Semerkant’a geçen İbn Battûta bu seyahati sırasında Çağatay Han’ı Tarmaşirin’le de konuşur; eserinde Tarmaşirin’in diğer Moğol asilzadeleri karşısındaki durumu ayrıntılı bir şekilde anlatılır.⁷⁵⁴

Daha sonra Horasan’ın en büyük şehri olan Herat’a ve arkasından Cam, Tus, Serahs, Bistam şehirlerini dolaşıp doğuya dönerek Hindikuş dağlarına uzanır; oradan da Gazne-Kabil yoluyla 1 Muharrem 734’te (12 Eylül 1333) İndus vadisine gider. Buradan Delhi Türk Sultanlığı topraklarına girer ve 17 Safer 743 (22 Temmuz 1342) tarihine kadar Sultan Muhammed b. Tuğluk’un himayesiyle Delhi’de kalarak onun arzusu üzerine yedi yıldan fazla kadılık hizmetinde bulunur. *Er-Rihle*’de Delhi Sultanlığı’nın siyasi tarihi, mali vaziyeti, istihbarat servisi, ulak sistemi gibi konularda etraflıca bilgi vermiştir.⁷⁵⁵

Delhi’den ayrıldıktan sonra güneye uzanan İbn Battûta Barcelure, Mangalore, Dehfetten gibi güneybatı sahil şehirlerinden geçerek Kaliküt’e varır. Aslında Sultan onu Çin’e sefir olarak göndermiş, fakat İbn Battûta savaşlardan, fırtınalardan ve

⁷⁵³ İsmet PARMAKSIZOĞLU, *İbn Battûta Seyahatnâmesi’nden Seçmeler*, İstanbul 1971, s.5.

⁷⁵⁴ Ebu Abdullah Muhammed İbn Battuta TANCİ, *İbn Battuta Seyahatnamesi*, Çev. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004, s.497–498.

⁷⁵⁵ A. Sait AYKUT, “İbn Battûta”, *İA*, s.362.

gezme tutkusundan başını kaldıramamıştır. Malabar sahillerindeki Müslümanların ticari hayatlarının son derece faal olduğunu belirten seyyah buradan halkının dindar, halim selim insanlar olduğunu, ancak kadınlarının gereğince örtünmediklerini söylediği Maldiv adalarına geçer; adetlerine ve ticari geleneklerine ilişkin dikkat çekici bilgiler verir.

Maldiv’de bir buçuk yıl kalır ve yine kadılık yapar. Daha sonra Seylan adasına gidip Serendib dağına çıkarak Hz. Adem’e ait olduğu söylenen ayak izini görür; eserinde gerek Hint dinlerine, gerekse semavi dinlere mensup insanların kutsal saydığı bu ziyaretgâh üzerine dinler tarihi bakımından ilgi çekici açıklamalar yapar. Buradan ayrıldığında Bangladeş kıyılarına geçer, ülkenin tarihi ve komşu bölgelerle münasebeti hakkında bilgi verir. Daha sonra Berehnegar ülkesine geldiğini, başka toplumlarda görülmeyen garip adetlerin bu kavimde bulunduğunu anlatır.⁷⁵⁶

İlk zamanlarda bazı araştırmacılar tarafından uydurmacılıkla suçlanmışsa da sonraki çalışmalarda bu ülkenin Andaman olabileceği söylenmiştir. Buradan Cava’ya, ardından Sumatra’ya geçer ve Malaka Boğazı’ndan dönerek Kakula Limanı’na ulaşır. Tekrar denize açıldığında bir aydan uzun bir süre karaya çıkamaz ve nihayet bazılarınca efsanevi sayılan Tavalisi ülkesine varır. Türkçe konuşan bir prenses tarafından yönetildiğini söylediği Tavalisi ülkesinden Çin’e açılır ve on yedi günde Zeytun (Tsia-tung) Limanı’na varır; resmi görevli olması sebebiyle el üstünde tutularak Hanbalık’a (Pekin) götürülür. Çin’de hâkimiyet kuran Moğol hanedanının Müslüman tacirlere iyi davrandığını söyler; kâğıt paradan ve Çin bürokrasisinden, ayrıca Çinlilerin resim ve seramikteki ustalıkları ile İpek ticaretinden bahseder.⁷⁵⁷

Çin’den ayrılıp tekrar Sumatra’ya ve oradan Cava’ya geçen İbn Battûta, Malabar kıyılarına yöneldikten sonra Basra körfezine gelir; Bağdat - Suriye yoluyla

⁷⁵⁶ İsmet PARMAKSIZOĞLU, *İbn Battûta Seyahatnâmesi’nden Seçmeler*, İstanbul 1971, s.6.

⁷⁵⁷ A. Sait AYKUT, “İbn Battûta”, *İA*, s.363.

Mısır'a varır ve oradan da Hicaz'a geçerek altıncı haccını gerçekleştirir (749/1349). Sonra tekrar Mısır'a döner ve İskenderiye'den gemiyle 750 yılının Safer ayında (Mayıs 1349) Tunus'a gider; oradan Sardunya adasına geçer ve sonra geldiği Cagliari Limanı'ndan Cezayir'e doğru denize açılarak Tenes'te karaya çıkar.⁷⁵⁸

750 Şabanın sonunda (Kasım 1349) Fas'a varan ve Sultan Ebu İnan el-Merini tarafından kabul edilen İbn Battûta böylece seyahatinin birinci kısmını bitirir. Seyahatnamenin bu kısmında Merini Devleti ve Sultan Ebu İnan biraz abartılı şekilde övülmekle birlikte ülkede yapılan sosyal hizmetlerin ve imar faaliyetlerinin gerçekten çok yüksek bir seviyede olduğu bilinmektedir.

Doğudan döndükten sonra Fas'ta bir süre kalan İbn Battûta Endülüs'e geçip Marbella, Maleka (Malaka), Hama yoluyla Gırnata'ya (Granata) varır ve aynı yoldan geri dönerek Merakeş'e geçer. Bu seyahatle ilgili yazdıklarında dikkati çeken husus Meriniler'in Endülüs'e olan yoğun ilgilidir; girdikleri savaşlar, inşa yahut tamir ettikleri kaleler uzun uzun anlatılmaktadır. Tekrar seyahat arzusuyla yollara düşen seyyah Mali'ye yönelir ve Büyük Sahra'yı kuzeybatıdan güneydoğuya doğru geçerek Nijer'e gidip Mense Süleyman ile görüşür; ancak daha içerilere girmeden Merini sultanından gelen bir emirle 754 Zilkaddesinde (Aralık 1353) Fas'a dönmek zorunda kalır. Yolculuğunun bu son kısmında İç Batı Afrika hakkında çok önemli bilgiler vermektedir.⁷⁵⁹

İbn Battûta yurduna döndüğünde gezdiği uzak ülkelerden, gördüğü garip olaylardan bahsedince sözleri alayla karşılanmış ve pek çok şeyi uydurduğu sanılmıştır. Gırnata'da görüştüğü Ebü'l-Berekat el-Bilifki de onun asılsız haberler naklettğini ileri sürmüştür. Seyyahın yola çıkarken derin bir kültüre sahip olmadığı ileri sürülse de gerek her sahada öğrendiği yeni bilgiler, gerekse önceki müelliflerin

⁷⁵⁸ İsmet PARMAKSIZOĞLU, *İbn Battûta Seyahatnâmesi'nden Seçmeler*, s.2.

⁷⁵⁹ A. Sait AYKUT, "İbn Battûta", *İA*, s.363.

verdiği bilgileri güncelleştirme çabası onu tecrübeli bir âlim haline getirmiş ve yurduna döndüğünde seçkin bir danışman olarak sultanın meclisinde yer almasını sağlamıştır. İbn Sude, İbn Battûta'nın *Er-Rihle*'den başka *el-Vasit fi ahbari men halle medinete Timentit* adlı bir kitabının daha olduğunu söyler.

Fas Devleti 1996–1997 yılını İbn Battûta yılı olarak ilan etmiş, bu münasebetle gerçekleştirilen etkinlikler çerçevesinde İslam Eğitim Bilim ve Kültür Teşkilatı (ISESCO) Tanca'da İbn Battûta adına bir müze kurmuştur.

İbn Battûta, Marco Polo ile birlikte Ortaçağ'ın en büyük iki seyyahından biridir ve hatta çok geniş bir alanı gezmesi, üç kıtada en önemli kültür merkezlerine ulaşması sebebiyle onu geride bırakmıştır. Ayrıca İbn Battûta gezdiği birçok ülkede sosyal hayata karışmış, evlilikler yapmış ve hatıralarını hiçbir şüpheye yer bırakmadan güvenilir birine yazdırmıştır. Hâlbuki Marco Polo'nun seyahatnamesine birçok hayali hikâye katıldığı bilinen bir noktadır.⁷⁶⁰ Ayrıntıları asla ihmal etmeyen İbn Battûta eserinde insan unsuruna en fazla yer veren seyyahtır.

Çeşitli milletlerin giyim kuşamı, adetleri ve inançları hususunda ayrıntılara inmesi bazı araştırmacılar tarafından ilk antropologlardan, bazılarınca da ilk etnologlardan sayılmasına yol açmıştır. İbn Battûta gezdiği ülkelerin coğrafyası ve ekonomisi hakkında da ayrıntılı bilgiler verir. Fakat klasik bir coğrafyacı olmadığı için mesafeleri belirtmemiş, sadece yolculuğunun kaç gün tuttuğunu kaydetmiştir. İncelediği ana unsur insan olduğundan pek çok şehri “binaları sağlam, mescidi küçük” yahut “köhne bir kapısı var, kalenin iç kısmı boş” tarzında açıklamalar da bulunmuştur.⁷⁶¹

⁷⁶⁰ Fuad CARM, **Marco Polo ve İbn Batuta**, İstanbul Matbaası, İstanbul 1966, s.6.

⁷⁶¹ A. Sait AYKUT, “İbn Battûta”, **İA**, s.363.

4.33.1. Seyahatnamenin Özellikleri:

Müellif tarafından *TuhTuhfetü'n-nizzar fî gara'ibi'lemşar ve 'aca'ibi'l-eşfar* diye adlandırılan ve literatürde *Rihletü İbn Battûta* adıyla bilinen eser, seyyahın kısa aralıklarla yirmi sekiz küsur yıl süren gezilerini kâtip İbn Cüzey El-Kelbi'ye metin olarak aktarması ve onun da bazen ihtisar edip bazen küçük ilavelerde bulunmasıyla meydana gelmiştir.⁷⁶²

Kitabın dili genelde sadedir; ancak üç farklı anlatım tarzından bahsetmek mümkündür:

1. Esere canlılık veren kısa cümleler ve yalın tasvirler İbn Battûta'nın kaleminden çıkmış olmalıdır. Pek çok seyyaha göre objektif sayılabilir, Afrika zencileriyle ilgili değerlendirmeleri bunun delilidir. Dikkatli bir gözlemcidir.

2. İbn Cüzeyy'in etkisi. Kâtip arada yaptığı açıklamalar ya manzumdur ya da İbn Battûta'nın verdiği bilgileri düzeltir mahiyettedir.

3. Alıntı yapılan kaynakların etkisi. Seyahatnamenin içinde genel akışa uymayan, çok ayrıntılı bölümler vardır. Kitabın dikkat çeken bir diğer yönü de çeşitli beldeler hakkında azımsanmayacak sayıda beyit ihtiva etmesidir. Seyahatname, bazı devlet ve müesseselerin karanlık kalan yönlerini aydınlatma hususunda önem taşımakla beraber tarih açısından bütünüyle güvenilir bir kaynak değildir.⁷⁶³

⁷⁶² Fuad CARM, **Marco Polo ve İbn Batuta**, İstanbul Matbaası, İstanbul 1966, s.6.

⁷⁶³ A. SaitAYKUT, "İbn Battûta", **İA**, s.361.

Avrupa hariç neredeyse eski dünyanın tamamını gezen İbn Battûta'nın dönemi, dolaştığı ülkelerin çoğunda Türklerin ve Moğolların hâkim olması sebebiyle bir Türk-Moğol asrı sayılabilir.⁷⁶⁴ Dünyanın yedi büyük hükümdarı arasında ilk sıraya koyduğu Ebu İnan el-Merini hariç diğerleri Türk veya Moğol asıllıdır; dolayısıyla verdiği bilgiler bu milletlerin tarihi açısından çok önemlidir. *Er-Rihle*’de Anadolu’nun o günkü durumu hakkında ayrıntılı bilgi bulunmaktadır.

Ayrıca eser beyliklerin iç ihtilafları, Umur Bey’e karşı düzenlenen Haçlı saldırısı, Alanya’nın milletlerarası bir liman oluşu, Germiyanogulları’na karşı duyulan güvensizlik, Eretna Devleti’nin refah seviyesi, Sinop’un stratejik değeri, Erzurum ve Erzincan’da birbirleriyle çarpışan Türkmen kabileleri, Anadolu genelinde Hanefi mezhebinin yaygın oluşu, İlhanlılar’ın Anadolu siyaseti, Çobanoğulları, Ahiliğin yükselişi hakkında birinci el kaynak durumundadır.

Seyyah İbn Battûta Anadolu’nun birçok yörelerinde Ahilerin misafirperverliğine şahit olduğu gibi bu misafirhanelerde Türkmen kadınlarının hizmet, izzet ve ikramlarından da övgü ve hayranlıkla bahsetmiştir.⁷⁶⁵

Sosyal hayat, âdetler, inançlar ve töreler hakkında çok zengin malzeme ihtiva eden *Er-Rihle* antropoloji açısından da değerli bir kaynaktır. Çünkü eserde yemek tariflerinden, bayram ve matem giysilerine, siyasetten tasavvufa kadar o dönemin insanı ile ilgili her konuda bilgi verilmiştir.

⁷⁶⁴ İbrahim KAFESOĞLU, “İbn Battûta”, **İA**, s. 710.

⁷⁶⁵ Mikail BAYRAM, “Bacıyân-ı Rum (Anadolu Bacıları) ve Fatma Bacı”, **Türkler**, Yeni Türkiye Yayınları, C.6, s.375.

İbn Battûta sosyal statüyle ilgili sembollere de temas etmiştir. Çin’de tacirler kazandıkları altını özel boyutlarda eriterek evlerinin kapısına asmakta, beş kalıp altını olan tacir parmağına tek yüzük, on kalıp altını olan ise iki yüzük takmaktadır. Maldiv kadınlarının giyim kuşamı, evlilik adetleri ayrıntılı biçimde anlatılır. Onu en çok şaşırtan hususlardan biri de Türk kadınlarının statüsüdür. Anadolu’da kadınlar tıpkı bir akıncı gibi at koşturmakta, pazar ticaretinde ön sıraları tutmaktadır.

Özbek Han’ın ülkesinde asilzade hanımları sosyal etkinliklerde kocalarından aşağı kalmamaktadır.⁷⁶⁶ Onun en önemli tespitlerinden biri de anaerkil düzene işaret ettiği bilgilerdir. İç Batı Afrika’da Müslüman zencilerin bazı bölgelerde kurdukları düzen tamamen anaerkil esaslara dayanmaktadır. Nesep ve miras işlerinde anne ve annenin ailesi belirleyici konumdadır ve orada erkekler babalarına değil anneleriyle dayılarına nisbet edilmektedir.⁷⁶⁷

Er-Rihle’de ticaret kültürü ile ilgili olarak âhi birliklere temas edilmiş, bunların Kırım’dan Konya’ya, Alanya’dan Sivas’a uzanan siyasi ve ticari etkinliklerine dair ayrıntılı bilgiler verilmiştir. Ona göre ahilik Mısır’daki fütüvvet sistemine benzemektedir. Bu düzenin bir benzeri de İsfahan’da mevcuttur.

Çin’de bütün iktisadi faaliyetlerin kâğıda bağlandığını, para hükmündeki kâğıt parçaların yıpranması veya yırtılması durumunda büyük darphaneye getirilerek değiştirildiğini anlatır. *Er-Rihle*’yi ilginç kılan hususlardan biri de seyyahın gezdiği ülkelerdeki dinar ve dirhemleri Mağrib ve Mısır dinar ve dirhemleriyle karşılaştırmasıdır. Böylece çeşitli ülkelerin para birimlerinin gerçek alım gücünü karşılaştırmalı biçimde vermektedir.

⁷⁶⁶ İsmet PARMAKSIZOĞLU, *İbn Battûta Seyahatnâmesi’nden Seçmeler*, İstanbul 1971, s. 3.

⁷⁶⁷ A. Sait AYKUT, “İbn Battûta”, *İA*, s. 364.

4.33.2. Eserle İlgili Görüşler:

Er-Rihle’nin bazı bölümlerinde tarihi kopukluklar olduğu herkesçe kabul edilen bir husustur. Bir takım olayların tasvirindeki abartısı, bazı şeyleri anlatırken pek çok seyyahın temas ettiği hususlara yer vermemesi gibi durumlar, İbn Battûta’nın başka seyyahlara göre daha gerçekçi olduğu ve sağlam bir hafızaya sahip olduğunu göstermektedir. Ancak eserin bazı bölümlerine çok daha ciddi bazı itirazlar yöneltilmiştir. *Er-Rihle*’nin *Arzısulumât* ve Bulgar şehrine dair anekdotlarının uydurma, hatta kötü bir kopya olduğu da iddia edilmiştir. Çin ile ilgili bölümlerin, o dönemdeki Moğol kökenli Yuan Hanı’nın Kurtay adını taşıması gibi hususlar dikkate alınarak hayal mahsulü olduğu söylenmiştir.

Pasifik denizindeki seyahatin bir kısmı, Tavâlisî ülkesi, Berehnegar cemaati, gerek imparatorun ismi gerekse güzergâhtaki belirsizlik sebebiyle Konstantiniye seyahati yine hayali addedilmiş, seyyahın efsanevi kuş Roh’tan bahsetmesi ise tenkitleri büsbütün artırmış ve onun Sindbad masallarından fazla etkilendiğini ortaya koymuştur. İbn Battûta’nın fıkıh bilgisi ve itimada şayan olup olmadığı gibi hususlar da Arap âleminde tartışılmıştır.⁷⁶⁸

⁷⁶⁸ A. Sait AYKUT, “İbn Battûta”, *İA*, s. 364.

5. ERMENİ VE SÜRYANİ TARİHİ KAYNAKLARI

5.1. Josua Stylites:

Süryani asıllı yazarın 510–515 yıllarında telif olunan bu “*Kronik*” olarak bilinen eserinde Hunların 395 yılındaki mücadelesi ve V. yüzyılın ikinci yarısındaki Bizans-Sasani savaşlarında Hunların rolleri hakkında bilgi verilmektedir.⁷⁶⁹

5.2. Agathangelos:

Ermeni asıllı olan müellif eserini 456 yılında yazmıştır. Bu kıymetli eserde Hun-Sasani mücadeleleri ve bu iki topluluğun içinde yapılan Hristiyanlığı yayma çalışmaları üzerine ilginç veriler yer almaktadır.⁷⁷⁰

5.3. Ioannes Ephesios:

Muhtemelen 516 yılında Diyarbakır’da (Amid) doğan müellif, 535 yılında İstanbul’a gelmiş ve sarayın övgüsünü kazanmıştır. 585’den sonra öldüğü tahmin

⁷⁶⁹ İsmail MANGALTEPE, (Menandros Protektor Ve Theophylaktos Simokattes) Bizans Kaynaklarında Türkler, İstanbul 2009, s.9.

⁷⁷⁰ MANGALTEPE, a.g.k., s.10.

edilen yazar eserini Süryani dilinde yazmıştır. Üç kısımdan oluşan eserin ilk iki kısmı kayıptır, ikinci kısmın sadece özet şeklindeki kısmı mevcuttur. 536–585 yıllarını kapsayan üçüncü kısım ise günümüze kadar gelebilmiştir. Bu kısımda Avar ve Türk tarihi hakkında bilgiler bulunmaktadır. Avar-Bizans ilişkileri ve Sirmium’un ele geçirilmesi ayrıntılı bir şekilde eserde anlatılmaktadır.⁷⁷¹

5.4. Ermeni Piskoposu Sebeos:

Herakleios döneminin önemli bir kaynağı olan eser “*Histoire D’Heraclius*” (Herakleios Tarihi) ile bilinmekte ve 457–661 yılı olayları anlatılmaktadır. Eser, Türkler, Hazarlar ve Eftalitler hakkında bilgiler içermektedir.⁷⁷²

⁷⁷¹ İsmail MANGALTEPE, (Menandros Protektor Ve Theophylaktos Simokattes) Bizans Kaynaklarında Türkler, İstanbul 2009, s.12.

⁷⁷² MANGALTEPE, a.g.k., s.14.

SONUÇ

Sunduğumuz bu çalışmada Ortaçağ'da, Doğu Avrupa ve Karadeniz'in Kuzeyinde yaşamış olan Türkler hakkında bilgi veren Bizans, Latin, Rus ve İslam tarih yazarlığı müessesesi içinde seçkin bir konuma sahip olan müellifler ve eserleri hakkında bilgiler vermeye çalıştık. Ayrıca bölgedeki etnik grupların bu devletlere tesirleri ve temasları konusunda bilgiler verdik. Karadenizin kuzeyinde yaşayan farklı dil konuşan ve dinleri farklı olan bu insanları güçlü devletlerin kışkırtmaya çalıştıklarını gördük.

Türkler hakkında bilgi içeren materyallerin sadece yazılı kaynaklar olmadığını, bunu çeşitli kilise tarihleri, kronikler, yıllıklar, çeşitli münasebetlerle kaleme alınan antlaşmalar, seyahatnameler, sefaretnameler, mektuplar, nutuklar ve coğrafi eserlerinde tamamlamış olduğunu ortaya koyduk. Ayrıca kanunnameler ve papirüslerin de döneme kaynaklık ettiğini yazdık. İlk zamanlarda sayıları oldukça az olan kroniklerin verdiği bilgilerin yetersiz kaldığı zamanlarda bu boşluğu; arkeolojik malzemelerin, sanat eserlerinin, sikkelerin ve mühürlerin doldurduğuna değindik.

Bilindiği gibi Karadeniz'in Kuzeyi'ndeki bozkırlarda ve Doğu Avrupa'da IV. yüzyıldan başlayarak uzun yıllar bölgeye damgasını vuracak olan Avrupa Hunları, Hazar, Peçenek, Uz, Berendi, Kara-Kalpak, Kuman-Kıpçak ve Bulgar Türk kavimleri yaşamışlardır. Geniş manada Karadeniz'in Kuzeyi dediğimiz bu sahada bulunan İtil (Volga), Kuban, Don (Ten), Dnyeper (Özü), Dnyester (Turla) nehirleri yukarıda saydığımız bu Türk kavimleri için büyük bir öneme sahip olmuşlardır.

Bu Türk kavimlerinin en fazla münasebet kurdukları devletler ise hiç şüphesiz Doğu Roma (Bizans), Batı Roma (Latinler), Rus ve İslam devletleri

olmuştur. Nitekim bu devletlerin zaman zaman kendi sınırlarını bu devletlerden korumak, zaman zaman bu coğrafyayı bizzat kendileri ele geçirmek için Türklerle mücadele ve temaslarda bulunmuşlardır. Gerçekten de bu çalışmamızda değinildiği üzere bu devletlerin kaynakları bu mücadelelerle doludur. Bu temaslar sonucunda bu devletlerin Türkler'le siyasi, ekonomik, kültürel ve sosyal yönden birbirlerini etkilediklerini de yazdık. Mesela Rus Knezlerinin kıyafetleri Hazarlar'ın giydikleri kıyafetlerin modelleriyle büyük benzerlikler göstermektedir. Bu temasın sanat eserlerinde, devlet mekanizmalarında, orduda, kanunlarda, gelenek ve göreneklerde, tarım, ticaret, zanaat, yer adlarında, dil ve din gibi daha pek çok unsurda kendini gösterdiğine değindik.

Peçenek, Kuman-Kıpçak ve Uzların bir devlet kuramamalarının sebebini siyasi sonuçlara bağlayabiliriz. Çünkü bu Türk grupları anavatanlarından göç etmeye başladıktan sonra sürekli ve sağlam esaslara dayanan bir devlet teşkilatı kurmaya ne zaman ne imkân bulmuşlar, ne de buna ihtiyaç duymuşlardır. Zira arkalarından gelen diğer bir Türk zümresine yerlerini bırakmak zorunda kalmışlardır.

Kaynaklarda görüldüğü üzere Türk kavimleriyle Ruslar arasındaki savaşlar detaylı bir şekilde anlatılmakta ancak onların siyasi, sosyal ve kültürel hayatları hakkında bilgi verilmemektedir. Ama Rus yıllıklarından elde ettiğimiz bilgilerle gerek Kumanlar'dan gerek diğer Türk zümrelerinden Ruslar'ın askeri usuller yani savaş kültürü ve teknik yönden mesela at takımları, hafif süvari birlikleri oluşturma adetlerini aldıklarını söyleyebiliriz.

Çalışmamızda İslam kaynaklarının bahsettiği Türkler genellikle İslamiyeti kabul etmemiş (kâfir) olan gruptur. Burada IV. (X.) asrın başlarında Müslüman olan Bulgar Türklerinin durumları hakkında bir iki kaynak dışında, ayrıntılı bilgiye sahip değiliz.

Ayrıca Bizans ordusunda Peçenek ve Oğuzların varlığının kesinliği, Mutahhar b. Tahir el-Makdisi'nin "Rum hükümdarlarının gılmanının (Memluklarının) çoğu Türk ve Hazardır" şeklinde bir ibare kullanmasıyla ortaya çıkıyor. Bu da bize asker bir millet olan Türklerin askerlik yapmak maksadıyla Bizans tarafından istihdam edildiğini veya Bizans'ın hizmetine girdiğini açık bir şekilde gösteriyor. Bu Türk birliklerine Bizans'ta "*Türkopol*" denir.

Çalışmamızda ayrıca Hunlar'ın Avrupa'daki tarihleri hakkında bilgi veren kaynakların oldukça sınırlı olduğuna değindik. Bu nedenle, Hun tarihini aydınlatmada başvurulacak Bizans, Latin ve Doğu Kroniklerini çok hassas kullanmak gereklidir. Çünkü hiç tanımadıkları, farklı kültür ve hayat tarzına sahip Hunlar karşısında düştükleri caresizlik, gerçekle hayallerin birbirine karışmasına neden olmuştur.

Ayrıca halk arasında yaşayan destan ve efsane ile sahip oldukları dini inançları da karıştırarak Hunların siyasi faaliyetlerini, kültürlerini anlamaya çalışmışlardır. Bunun sonucunda ortaya karışık, çelişkilerle dolu bir Hun tarihi ortaya çıkmıştır. Yaklaşık bir asır Avrupa tarihine yön veren, cihan politikaları takip eden Hunların kendi kaynakları olmadığı için, haklarında verilen bilgileri dikkatle ayıklamak ve birbirleriyle mukayese etmek gerekmektedir.

BİBLİYOGRAFYA

AÇA, Mustafa (2003), **Oğuznamecilik Geleneği ve Andalıp Oğuznamesi**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.

ADJİ, Murat (2002), **Kıpçaklar**, A.K.M.Y., Ankara.

AĞARI, Murat (2002), **İslam Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar**, Kitabevi Yayınları, İstanbul.

AĞARI, Murat (2006), “İslâm Coğrafyacılarında Yedi İklim Anlayışı”, A.Ü.İ.F.D. , C.47, Sayı.II, Ankara.

AHMETBEYOĞLU, Ali (2001), **Avrupa Hun İmparatorluğu**, TTK., Ankara.

AKŞİT, Oktay (1976), **Roma İmparatorluk Tarihi (M.Ö. 27-M.S. 192)**, İ.Ü.E.F.Y., İstanbul.

ALİNGE, Curt (1952), **Moğol Kanunları**, Çev. Çoşkun Üçok, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, IX/3-4, Ankara.

ARSLAN, Murat (2005), **Arrianus’un Karadeniz Seyahati (Arrianı Periplus Pontı Euxını)**, Odin Yayıncılık, İstanbul.

ATALAY, Besim (1999), **Divanü Lugat-İt-Türk**, TDK., C.IV, Ankara.

ATLAN, Sabahat (1970), **Roma Tarihi'nin Ana Hatları**, İ.Ü.E.F.Y., İstanbul.

AYKUT, A. Sait (1999), “İbn Battûta”, **İslam Ansiklopedisi**, T.D.V.Y., C.19, İstanbul.

AYKUT, Altan (1984 a), “İgor Destanı Üzerine”, **Türk Dili**, 390–391, Haziran-Temmuz: 308–311.

AYKUT, Altan (1985 b), “İgor Destanı (Oleg Torunu Svyatoslav Oğlu İgor'un Seferi Destanı)”, **Türk Dili**, 397, Ocak: 99–113.

BAILLY, Auguste (1977), **Bizans Tarihi**, Çev. Haluk Şaman, Tercüman 1001 Temel Eser Yayınları, C.1, İstanbul.

BANARLI, Nihad Sami (1987), **Türk Edebiyatı Tarihi**, Milli Eğitim Bakanlığı Basımevi, C.1, İstanbul.

BASKICI, M. Murat (2009), **Bizans Döneminde Anadolu İktisadi ve Sosyal Yapı (900–1261)**, Phoenix Yayınevi, Ankara.

BAŞTAV, Şerif (1987 a), “Attila ve Hunları”, **Tarihte Türk Devletleri I**, Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Ankara.

BAŞTAV, Şerif (1989 b), **Bizans İmparatorluğu Tarihi (Son Devir 1261–1461)**, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.

BAŞTAV, Şerif (1998 c), **Büyük Hun Kağanı Attila**, K.B.Y., İstanbul.

BAŞTAV, Şerif (2002 d), “Avrupa Hunları”, **Türkler Ansiklopedisi**, Yeni Türkiye Yayınları, C.I, Ankara.

BAYRAK, M. Orhan (2005), **Türk İmparatorlukları Tarihi**, Bilge Karınca, İstanbul.

BAYRAM, Mikail (2002), “Bacıyân-ı Rum (Anadolu Bacıları) ve Fatma Bacı”, **Türkler Ansiklopedisi**, Yeni Türkiye Yayınları, C.6, Ankara.

BEDİRHAN, Yaşar (2004), **İslam Öncesi Türk Tarihi Ve Kültürü**, Eğitim Kitabevi Yayınları, Konya.

BORAY, Ferit Erdem (2005), **Bilinmeyen Tarih Ve Türkler**, Kum Saati Yayıncılık, İstanbul.

BROOK, Kevin Alan (2005), **Hazar Yahudileri**, Nokta Kitap Yayınevi, Çev. İsmail Tulçalı, İstanbul.

BROWN, Peter (2000), **Geç Antikçağda Roma ve Bizans Dünyası**, Çev. Turhan Kaçar, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

BRUTZKUS, Julius (1946), “Eski Kiev’in Türk Hazar Menşei”, **Dil Tarih Coğrafya Fakültesi**, Çev. Halil İnalcık-İkbal Berk, IV/3, Mart-Nisan.

CARM, Fuad (1966), **Marco Polo ve İbn Batuta**, İstanbul Matbaası, İstanbul.

CARPİNİ, Johann de Plano (2001), **Moğol Tarihi Ve Seyahatname**, Çev. Ergin Ayan, Derya Kitapevi Yayınları, Trabzon.

CLAVİJO, Ruy Gonzales de (1993), **Anadolu Orta Asya ve Timur**, Çev. Ömer Rıza Doğrul, Ses Yayınları, İstanbul.

CZEGLEDY, Karoly (1998), **Bozkır Kavimlerinin Doğudan Batıya Göçleri**, Çev. Erdal Çoban, Özne Yayınları, İstanbul.

ÇANDARLIOĞLU, Gülçin (2003 a), **İslam Öncesi Türk Tarihi Ve Kültürü**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul.

ÇANDARLIOĞLU, Gülçin (2003 b), **Tarih Metodu**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul.

ÇORUHLU, Yaşar (2007), **Erken Devir Türk Sanatı**, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.

DEMİRCİOĞLU, Halil (1987), **Roma Tarihi**, TTK., C.1, Ankara.

DEMİRKENT, Işın (2005 a), “1082–1302 Yılları Arasında Bizans-Batı İlişkilerine Kısa Bir Bakış”, **Bizans Tarihi Yazıları**, Dünya Yayıncılık, İstanbul.

DEMİRKENT, Işın (2005 b), “14. Yüzyıla Kadar Balkan Yarımadasında Bizans Hâkimiyeti”, **Bizans Tarihi Yazıları**, Dünya Yayıncılık, İstanbul.

DEMİRKENT, Işın (2005 c), “Türk Yaşamının Bizans’a Etkilerinden Birkaç Örnek”, **Bizans Tarihi Yazıları**, Dünya Yayıncılık, İstanbul.

DEMİRKENT, Işın (2005 d), “Tatikios: Türk Asıllı Bir Bizans Kumandanı”, **Bizans Tarihi Yazıları**, Dünya Yayıncılık, İstanbul.

DIEHL, Charles (1939), **Bizans İmparatorluğu Tarihi**, Çev. Cevdet R. Yularkıran, Kanaat Kitabevi, İstanbul.

DİYARBEKİRLİ, Nejat (2002), “Eski Türklerde Kültür ve Sanat”, **Genel Türk Tarihi**, C.2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.

DOĞAN, İsmail (2004), **Atilla’nın Torunları Sekeller**, Türklük Bilimi Araştırmaları Yayınları, Ankara.

DONUK, Abdülkadir (1997), “Türk Tarihi ile Alakalı Kaynakların Tercümesi Hakkında”, **Tarih Boyunca Türk Tarihinin Kaynakları Semineri**, Edebiyat Fakültesi Basımevi, 6–7 Haziran, İstanbul.

EBERHARD Wolfram (1995), **Çin Tarihi**, TTK., Ankara.

EBÜ’L-GAZİ BAHADIR HAN, **Şecere-i Terakkime (Türkler’in Soy Kütüğü)**, Haz. Muharrem Ergin, Tercüman 1001 Eser Serisi.

ECKHART, F. (1949), **Macaristan Tarihi**, TTK., Çev. İbrahim Kafesoğlu, Ankara.

EDWARD, Gibbon (1995), **Bizans: Roma İmparatorluğu’nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi**, Çev. Asım Baltacıgil, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

EFENDİYEVA, Çiçek (2001), “Eski Rusça Geçmiş Yılların Hikâyesi Adlı Eserdeki Eski Türkçe Kökenli Kelimeler Üzerine Bir İnceleme”, **Bilig**, 16, Kış, 83–97.

ERDEMİR, Hatice Palaz (2003), **Göktürk-Bizans İlişkileri (VI. Yüzyıl Bizans Kaynaklarına Göre)**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

ESİN, Emel (2002), “İç Asya’da Milattan Önceki Bin Yılda Türklerin Atalarına Atfedilen Kültürler”, **Türkler Ansiklopedisi**, Yeni Türkiye Yayınları, C.1, Ankara.

FEHER, Geza (1999), **Bulgar Türkleri Tarihi**, TTK., Ankara.

FRANCIS, Yeorgios (1992), **Şehir Düştü: Bizanslı Tarihçi Francis'den İstanbul'un Fethi**, Çev. Kriton Dinçmen, İletişim Yayınları, İstanbul.

GİBB, Hamilton Alexander Rosskeen (1970), “Tarih” maddesi, **İA.**, C.XI, İstanbul.

GOLDEN, B. Peter (1988), “Kıpçak Kabilelerinin Menşesine Yeni Bir Bakış”, **Uluslararası Türk Dil Kongresi**, TDK., Eylül-Ekim.

GRÖNBECH, Kare (1992), **Kuman Lehçesi Sözlüğü**, Çev. Kemal Aytaç, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

GÜNAL, Zerrin (2004), **İslam Öncesi Türk Tarihi Ve Kültürü**, Paradigma Akademi Yayınları, Ankara.

GÜNAY, Türkeş Umay (2006), **Türklerin Tarihi**, Akçağ Yayınları, Ankara.

HALKIN, Leon E. (2000), **Tarih Tenkidinin Unsurları**, Çev. Bahaeddin Yediyıldız, TTK., Ankara.

HERSAK, Emil (2002), “Avarlar: Etnik Yaradılış Tarihlerine Bir Bakış”, **Türkler Ansiklopedisi**, Yeni Türkiye Yayınları, C.2, Ankara.

HITTI, Philip (1980), **İslam Tarihi**, Çev. Salih Tuğ, İstanbul.

HINZ, Walter (1990), **İslam'da Ölçü Sistemleri**, Çev. A. Selim, İstanbul.

HONIGMANN, Ernst (1970), **Bizans Devletinin Doğu Sınırı: Grekçe, Arapça, Süryanice ve Ermenice Kaynaklara Göre: 363'den 1071'e Kadar**, Çev. Fikret Işıltan, İ.Ü.E.F.Y., İstanbul.

IŞIK, Adem (2001), **Antik Kaynaklarda Karedeniz Bölgesi**, TTK., Ankara.

İBN HAVKAL, Ebi'l-Kasım Muhammed en-Nusaybî (1992), **Kitabu Sûretü'l-Arz**, neşr. F. Sezgin, (Leiden 1938), Frankfurt.

İBN HURDADBÎH (1992), **Kitabu'l-Memâlik ve'l-Mesâlik**, F. Sezgin, (Leiden, 1306–1889) Frankfurt.

İBN HURDADBÎH (2008), **Ülkeler ve Yollar Kitabı**, Çev. M. Ağarı, Kitabevi Yayınları, İstanbul.

İBN'ÜL-FAKÎH, Ebu Bekir Muhammed b. İbrahim el-Hemedanî (1885), **Muhtasar Kitabü'l-Buldan**, neşr. M.J. De Goeje, Leiden.

İBN FAZLAN (1975), **İbn Fazlan Seyahatname**, Haz. Ramazan Şeşen, Bedir Yayınevi, İstanbul.

İPLİKÇİOĞLU, Bülent (1997), **Eskibatı Tarihi I Giriş, Kaynaklar, Bibliyografya**, TTK., Ankara.

İSTAHRÎ, Ebi İshak İbrahim Muhammed el-Farisi el-Kerhi (1992), **Kitabü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik (ve huve muavvelun ala Kitabu Suveru'l-Ekalimli'sh-Seyh Ebi Zeyd Ahmed B. Sehl el-Belhî)**, (M. J. de Goeje, Leiden 1870), F. Sezgin, Frankfurt.

KAFALI, Mustafa (1976), **Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri**, Simurg Kitabevi, İstanbul.

KAFESOĞLU, İbrahim (1976 a), **Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri**, İstanbul.

KAFESOĞLU, İbrahim (1977 b), “İbn Battûta”, **İslam Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.5, İstanbul 1977.

KAFESOĞLU, İbrahim (1987 c), **Türk Bozkır Kültürü**, T.K.A.E.Y., Ankara.

KAFESOĞLU, İbrahim (2003 d), **Türk Milli Kültürü**, Ötüken Yayınları, İstanbul.

KAŞGARLI MAHMUD (1333–1335), **Divanu Lugati't-Türk**, nşr. Kilisli Muallim Rifat Bilge, Matbaa-i Âmire, İstanbul.

KAYAPINAR, Ayşe (2002), “Tuna Bulgar Devleti (679–1018)”, **Türkler Ansiklopedisi**, Yeni Türkiye Yayınları, C.2, Ankara.

KAZVİNİ, Zekeriya b. Muhammed (1994), **Âsâru’l-Bilâd ve Ahbâru’lîbâd**, Fuat Sezgin, Frankfurt.

KHONIATES, Nikatas (1995), **Historia: Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri**, Çev. Fikret Işıltan, TTK., Ankara.

KIMNAMOS, Joannes (2001), **Joannes Kinnamos’un Historia’sı**, Çev. Işın Demirkent, TTK., Ankara.

KOCA, Salim (2002), “Türklerin Göçleri ve Yayılmaları”, **Türkler Ansiklopedisi**, Yeni Türkiye Yayınları, C.1, Ankara.

KOÇSOY, Şevket (2002), “Türk Tarih Kronolojisi”, **Türkler Ansiklopedisi**, Yeni Türkiye Yayınları, C.1, Ankara.

KOMNENA, Anna (1996), **Alexiad: Anadolu’da ve Balkan Yarımadası’nda İmparator Alexios Komnenos Dönemi’nin tarihi Malazgirt’in sonrası**, Çev. Bilge Umar, İnkılap Kitabevi, İstanbul.

KURAT, Akdes Nimet (1937 a), **Peçenek Tarihi**, Devlet Basımevi, İstanbul.

KURAT, Akdes Nimet (1965 b), “Hazarlar’a Ait Bir Kitabın Tanıtılması”, T.A.D., C.III., Ankara.

KURAT, Akdes Nimet (1972 c), **IV.-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, TTK., Ankara.

KURAT, Akdes Nimet (1987 d), **Rusya Tarihi**, TTK., Ankara.

KUZGUN, Şaban (1985), **Hazar ve Karay Türkleri: Türklerde Yahudilik ve Doğu Avrupa Yahudilerinin Menşei Meselesi**, Alıç Matbaacılık, Ankara.

MAKDİSİ, Şemsuddin Ebi Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebi Bekr el-Bennai eş-Şami (1992), **Ahsenu’t-Tekâsim**, (M. J. de Goeje, Leiden 1906), F. Sezgin, Frankfurt.

MANGALTEPE, İsmail (2009), **(Menandros Protektor Ve Theophylaktos Simokattes) Bizans Kaynaklarında Türkler**, Ofset Yayın Matbaacılık, İstanbul.

MERÇİL, Erdoğan (2000), **Müslüman-Türk Devletleri Tarihi**, TTK., Ankara.

MIFTAKOV, Zufar Z. (2002), “İlk Bulgar Devlet Oluşumları”, **Türkler Ansiklopedisi**, Yeni Türkiye Yayınları, C.2, Ankara.

MORAVCSIK, Gyula (1938), **Türk Tarihinin Bizans Yazılı Kaynakları**, Çev. Hüseyin Namık Orkun, Sümer Matbaası, Ankara.

MORAVCSIK, Gyula (1942), **Byzantinoturcica I, Die Byzantinischen Quellen Der Geschichte Der Türkvölker**, Mit Unterstützung Der Ungarischen Akademie Der Wissenschaften, Budapest.

NEMETH, Gyula (1962), **Attila ve Hunları**, Çev. Şerif Baştav, Anıl Matbaası, İstanbul.

ORKUN, Hüseyin Namık (1986), **Eski Türk Yazıtları**, TTK., Ankara.

OSTROGORSKY, Georg (2006), **Bizans Devleti Tarih**, Çev. Fikret Işıltan, TTK., Ankara.

ÖGEL, Bahaeddin (1988 a), **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre**, TTK., Ankara.

ÖGEL, Bahaeddin (2003 b), **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**, TTK., Ankara.

ÖGEL, Bahaeddin (2003 c), **Türk Mitolojisi**, TTK., Ankara.

PARMAKSIZOĞLU, I.-ÇAĞLAYAN, Y. (1976), **Genel Tarih I. Eski Çağlar ve Türk Tarihinin İlk Dönemleri**, Funda Yayınları, Ankara.

PARMAKSIZOĞLU, İsmet (1971), **İbn Battûta Seyahatnâmesi'nden Seçmeler**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.

PERIPLUS PONTI EUXINI, Arriani (2005), **Arrianus'un Karadeniz Seyahati**, Çev. Murat Arslan, Odin Yayıncılık, İstanbul.

PRISKOS (1995), **Grek Seyyahı Priskos (V. Asır)'a Göre Avrupa Hunları**, Çev. Ali Ahmetbeyoğlu, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul.

PROKOPIUS (1990), **Bizans'ın Gizli Tarihi**, Çev. Orhan Duru, Ada Yayınları, İstanbul.

PSELLOS, Mikhael (1992), **Mikhail Psellos'un Khronographia'sı**, Çev. Işın Demirkent, TTK., Ankara.

RASONYI, Laszlo (1984), **Tuna Köprüleri**, Çev. Hicran Akın, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, İstanbul.

RASONYI, Laszlo (1988), **Tarihte Türklük**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.

ROSSABI, Morris (2008), **Kubilay Han'ın Seyyahı Doğu'dan Batı'ya İlk Yolculuk**, Çev. Ekin Uşşaklı, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul.

SEFEROĞLU, Ş. K.-MÜDERRİSOĞLU, A. (1986), **Türk Devletleri Tarihi (Etnolojik Bir Deneme)**, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara.

SINOR, Denis (2000), **Erken İç Asya Tarihi**, Çev. Mete Tunçay, İletişim Yayınları, İstanbul.

SÖNMEZ, Selami (2009), **Ebu'l Kasım Mahmud Zemahşeri Ve Eseri Mukaddimetü'l-Edeb'in Didaktik Değeri**, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı 40, Erzurum.

SÜMER, Faruk (1992), **Oğuzlar**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul.

ŞEŞEN, Ramazan (1982 a), “Salahaddin Eyyübi Devrinde Libya’da Türkler ve Karakuş Meselesi”, **Tarih Dergisi**, XXXIII.

ŞEŞEN, Ramazan (1983 b), **Selahaddin Devrinde Eyyübler Devleti**, İstanbul Üniversitesi-Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.

ŞEŞEN, Ramazan (1998 c), **Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, İslam Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul.

ŞEŞEN, Ramazan (2001 d), **İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, TTK., Ankara.

TANCI, Ebu Abdullah Muhammed İbn Battuta (2004), **İbn Batuta Seyahatnamesi**, Çev. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

TAS, Andras Rona (2002), “Kubrat Han’ın Büyük Bulgar Devleti”, **Türkler Ansiklopedisi**, Yeni Türkiye Yayınları, C.2, Ankara.

TAŞAĞIL, Ahmet (1997 a), “Türk Tarihi İle İlgili Çin Kaynaklarının Türkçe Neşri Üzerine Düşünceler”, **Tarih Boyunca Türk Tarihinin Kaynakları Semineri**, 6–7 Haziran 1996 Bildiriler, İstanbul.

TAŞAĞIL, Ahmet (1999 b), **Gök-Türkler II (Fetret Devri 630–681)**, TTK., Ankara.

TAŞAĞIL, Ahmet (2004 c), **Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları (M.Ö. III.-M.S. X. Asır)**, TTK., Ankara.

TOGAN, A. Zeki Velidi (1981 a), **Tarihte Usül**, Enderun Kitabevi, İstanbul.

TOGAN, A. Zeki Velidi (1985 b), **Umumi Türk Tarihi’ne Giriş**, Enderun Kitabevi, İstanbul.

TZVETKOY, S. Plamen (2002), “Türkler, Slavlar ve Bulgarların Kökeni”, **Türkler Ansiklopedisi**, Çev. Osman Karatay, Yeni Türkiye Yayınları, C.2, Ankara.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı (1998), **Osmanlı Tarihi**, TTK., C.1, Ankara.

YA'KUBİ, Ahmed b. Ebî Yakub İbn Vadîh el-Katib (1892), **Kitabu'l-Buldan**, Brill, II. Baskı, (İbn Rusteh'in A'laku'n-Nefise'sinin ardında), Leiden.

YA'KUBİ, Ahmed b. Ebî Yakub İbn Vadîh el-Katib (2002), **Ülkeler Kitabı**, Çev. M. Ağarı, Ayışığı Yayınları, İstanbul.

YÜCE, Nuri (1985 a) “Zemahşeri”, **İslam Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.13. İstanbul.

YÜCE, Nuri (1992 b), “Bulgar”, **İslam Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.6, İstanbul.

YÜCEL UYDU, Mualla (1997 a), “İlk Rus Yıllıklarının Türk Tarihi Açısından Önemi”, **Tarih Boyunca Türk Tarihinin Kaynakları Semineri**, Edebiyat Fakültesi Basımevi, 6–7 Haziran, İstanbul.

YÜCEL UYDU, Mualla (2007 b), **İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler**, TTK., Ankara.

ZAJACZKOWSKI, A. (1963), “Hazar Kültürü ve Varisleri” **Belleten**, Çev. Çağatay Bedii, C.XXVII, No: 107, Temmuz.

ZIMONYI, Istvan (2002), “Bulgarlar ve Ogurlar”, **Türkler Ansiklopedisi**, Yeni Türkiye Yayınları, C.2, Ankara.

ÖZGEÇMİŞ

18.08.1985’de Antalya, Kemer’de doğdu. İlköğretimini 1999 yılında Göynük İlköğretim Okulu’nda tamamladı. Daha sonra 2002 yılında Kemer Lisesi’ni bitirdi. 2003 yılında Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Tarih Bölümü’ne girdi. Üniversite’den 2007 yılında mezun oldu. Ocak 2008’de yine aynı üniversitenin Ortaçağ Tarihi kürsüsünde yüksek lisans programına girdi. 2007–2008 tarihlerinde İstanbul Zühtü Kurtulmuş Lisesi’nde Tarih öğretmenliği, 2008–2009 İstanbul Ayşe Ege Kız Meslek Ve Anadolu Kız Meslek Lisesi’nde Tarih öğretmenliği, 2009–2010 İstanbul Kazım Karabekir İlköğretim Okulu’nda Sosyal Bilgiler öğretmenliği yaptı. Ayrıca Türkiye Bilim Merkezi Vakfı’nda Rehberlik’de yaptı. Dil öğrenimi için Almanya ve Yunanistan’da bulundu. Şuan, Hüseyin Kalkavan Lisesi’nde öğretmenlik yapmaktadır.